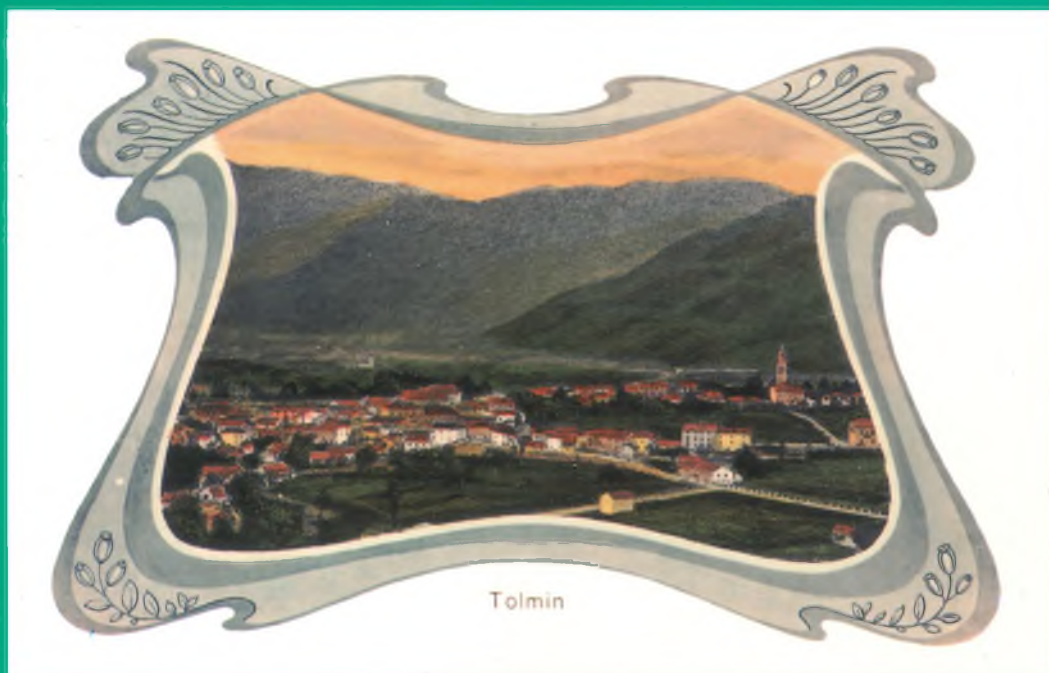

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Prispevki za zgodovino
Tolminskega

UDK	949.712(-2)(05)
UDC	

ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XLII
1994

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO
L J U B L J A N A

Izdajateljski svet: dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin (predsednik), Metka Gombač, Nada Holynski, dr. Olga Janša-Zorn, dr. Jože Koropec, Janez Kos, Antoša Leskovec, dr. Božo Otorepec, Slavica Pavlič, Marija Semoder, dr. Mirko Stiplovšek, Prvenka Turk, dr. Maja Žvanut

Uredniški odbor: France Dobrovoljc, dr. Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, mag. Stane Granda (odgovorni urednik), dr. Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, dr. Božo Otorepec, Peter Stres, Kristina Šamperl-Purg, dr. Zmago Šmitek, dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec, dr. Maja Žvanut, dr. Janez Cvirn (glavni urednik)

Prevodi: Katarina Kobilica

Lektoriranje: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Branko Goropevšek

Uredništvo in uprava: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 61000 Ljubljana
(tel. 061/125 00 01)

Sofinansirata: Republiški sekretariat za znanstveno raziskovanje in tehnologijo in Republiški sekretariat za kulturo

Računalniški prelom: MEDIT d.o.o.

Tisk: RoBo plast d.o.o.

Na naslovni strani: Razglednica Tolmina, last Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani

Na podlagi mnenja Ministrstva za znanost in tehnologijo RS šte. 415-4/92 z dne 5. 3. 1992 gre za proizvod, od katerega se plačuje davek od prometa proizvodov v višini 5% po tarifni številki 3 Zakona o prometenem davku (Ur. list RS, št. 4/92).

KAZALO

<i>Slavko Ciglencečki</i> : Poznoantična naselbina Tonovcov grad pri Kobaridu.....	1
The Settlement Tonovcev Grad near Kobarid in Late Antiquity	
<i>Drago Trpin</i> : Viri za zgodovino Tolminskega v starejših fondih in zbirkah	
Arhiva Slovenije do leta 1783	15
Sources for the History of the Tolmin Region in the Older Files and Collections of the Archives of Slovenia up to the Year 1783	
<i>Peter Štih</i> : Glose k srednjeveškemu delu Rutarjeve Zgodovine Tolminskega	21
Comments on the Section Covering the Middle Ages of Simon Rutar's of the Tolmin Region	
<i>Silvo Torkar</i> : Zgornja Baška dolina (rihtarija Nemški rut)	
po Tolminskem urbarju iz 1523.....	29
The Upper Bača Valley (Judicial Circuit Nemški Rut) According to the Tolmin Land Register of 1523	
<i>Drago Trpin</i> : Tolminska v opisu vojaških deželnih merenj okoli leta 1785	37
The Tolmin Region as Described in the Military Provincial Topographical Surveys Carried Out Around the Year 1785	
<i>Vincenc Rajšp</i> : Obsoška cesta v prometni politiki Avstrijske države	
do konca 18. stoletja.....	46
The Road by the Soča River in the Traffic Policy of the Austrian State until the End of the 18th Century	
<i>Stane Granda</i> : Zgornja Baška dolina v prvi polovici 19. stoletja	52
The Upper Bača Valley in the First Half of the 19th Century	
<i>Damjana Fortunat Černilogar</i> : Materialne ostaline soške fronte na Tolminskem	59
Material Remains of the Soča Front in the Tolmin Region	
<i>Boris Mlakar</i> : Nasprotniki osvobodilne fronte in domobranstvo na Baškem.....	64
The Opponents of the Liberation Front, and the Home Guard in the Bača Valley Area	
<i>Nadja Valentinčič</i> : Komu zvoni? Etnološki prikaz vasi Bača pri Podbrdu	85
For Whom the Bell Tolls? Ethnological of the Village Bača near Podbrdo	
<i>Janez Dolenc</i> : Obseg arhivskega gradiva o velikem tolminskem puntu	
v dunajskem državnem in v Graškem deželnem arhivu	99
Range of Archive Materials Concerning the Great Tolmin Peasants' Uprising in the Vienna National Archives and in the Graz Provincial Archives	
<i>Metka Nusdorfer Vuksanović</i> : Kratek pregled fondov in zbirk,	
ki jih za tolminsko in širše območje današnje občine Tolmin,	
hrani Pokrajinski arhiv v Novi Gorici	100
A Short Outline of Files and Collections Concerning the Tolmin Region and the Wider Area of Present Community of Tolmin, Stored in the Provincial Archives of Nova Gorica	

Slavko Ciglencečki

POZNOANTIČNA NASELBINA TONOVCOV GRAD PRI KOBARIDU

Slovenski arheologi smo se v zadnjem četrtsotletju intenzivno posvečali raziskovanju višinskih utrd, najznačilnejšemu naselbinskemu izrazu poznoantičnega časa. Posebej v 5. in 6. st., ko so čez naše kraje v Italijo vdirali Huni, Vzhodni Goti, Langobardi, Avari in Slovani, so najpomembnejšo obliko naselbin predstavljale na visokih in naravno zavarovanih hribih, pravih skalnih gnezdih umeščene naselbine staroselcev. Te so v mnogočem spremenile naše poglede na doslej slabo poznano obdobje preseljevanja narodov in na vlogo staroselskega substrata pri etnogenezi Slovencev. Omenimo le Ajdovski gradec nad Vranjem pri Sevnici, Rifnik nad Sentjurjem, Tinje nad Loko pri Žusmu, Gradec pri Prapretnem, Kučar nad Podzemljem, Ajdovščino nad Rodikom, Korinjski hrib nad Velikim Korinjem, Ajdno nad Potoki, Polhograjsko goro in še bi lahko naštevali.¹ Pred nedavnim, ko se je zdelo, da so vse pomembne tovrstne postojanke v Sloveniji že znane, pa je presenetilo odkritje imenitno ohranjene poznoantične utrdbe Tonovcov grad pri Kobaridu, na območju, kjer so bile doslej znane le manjše in predvsem redko posejane poznoantične najdbe.²

Zgodovina raziskav

Najdišče se je v arheološki literaturi prvič pojavilo leta 1882, ko ga je omenil zgodovinar Simon Rutar, tolminski rojak, ki se je v slovensko arheologijo zapisal tudi kot prvi pomembnejši slovenski raziskovalec. V svoji Zgodovini Tolminskega je najdišče omenil kot potencialno arheološko lokacijo.³ Sam si ga sicer ni ogledal, navaja pa pripovedi, ki omenjajo razvaline gradu. Očitno temu pripovedovanju ni kaj prida zaupal, saj nakazuje tudi možnost, da je "stari grad" dobil ime po oblikovanosti hriba, kar da naj bi se često dogajalo. V poročilu o prazgodovinskih in rimskih izkopavanjih na Slovenskem se je leta 1890 ponovno dotaknil tega najdišča.⁴ Omenja ga v zvezi z rimsko cesto, ki naj bi od hribčka sv. Antona polagoma tekla navzdol v jarek za Tonovčevim gradom. Pri tem domneva, da naj bi na njem v srednjem veku stal gradič Pottenstein.

Nekaj podatkov o Tonovcovem gradu se je ohranilo tudi v rokopisni zapuščini Miroslava Premrova, notarja v Kobaridu, ki je v svoj Gedenkbuch der Pfarr Karfreit dne 24. 2. 1915 zapisal tudi omembo kopanja na hribu "Tonovcev grad", kjer naj bi pred okrog 50-60 leti (torej okoli 1860) izkopavalo šest domačinov, vključno z očetom Tonovcom jamo, v kateri so zadeli na zidove.⁵ Omenja tudi govorico, po kateri naj bi fant iz Ladjaj na krtini našel cekin. Kljub tem navedbam najdišče med strokovnjaki ni izzvalo večjega zanimanja, zato ga ne omenja niti temeljni pregled slovenskih arheoloških najdišč, leta 1975 izšla Arheološka najdišča Slovenije.

Leta 1985 je teren obiskala arheologinja Goriškega Zavoda za varstvo naravne in kulturne

- 1 Najobsežnejši sintetični pregled doslej pri S. CIGLENEČKI, Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum, Dela 1. razr. SAZU 31, Ljubljana 1987, 1-182, in posebej za prostor južne Štajerske S. CIGLENEČKI, Pólis Norikón, Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami, Podreda 1992. Pomemben pregled starejšega datuma še pri P. PETRU, Arheološki oris poznoantične poselitve Slovenije, Zgodovinski časopis 36, 1982, 295-310, in problematika staroselcev ter prvih Slovanov pri J. ŠAŠEL, Der Ostalpenbereich zwischen 550 und 650 n. Chr. v: Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Abhandlung 78, "Studien zur Ethnogenese", Band 2, 1988, 97ss.
- 2 Z. BOŽIČ, Novi kobarški čudež, Primorske novice, 26. 3. 1993, priloga 7. Val; F. RUPNIK, Novi Kobarški čudež, Dom, leto XXVIII, št. 7, 15. 4. 1993; S. CIGLENEČKI, Še o novem "čudežu" v Kobaridu. Tonovcov grad sodi med najimenitnejša slovenska poznoantična najdišča, Dom, leto XXVIII, št. 10, 31. maja 1993. Med bližnjimi poznoantičnimi najdbami je pomemben predvsem solidus Valentinijana III iz Molide pri Robiču (prim. pri M. ŽUPANČIČ, Poznorimsko najdišče Molida pri Robiču, Goriški letnik 18,

1991, 166-169.

- 3 S. RUTAR, Zgodovina Tolminskega, Gorica, 1882, 12.
- 4 S. RUTAR, Prazgodovinska in rimska razkopavanja po Sloveniji leta 1889, Letopis Matice slovenske 1890, 129.
- 5 Hrani arhiv Narodnega muzeja v Ljubljani. Podatek mi je prijazno posredoval Silvo Torkar iz Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

dediščine Nada Osmuk, ki je opazila pomembno strateško lego in odlično obrambno naravo najdišča.⁶ Opozorila je na sledove obrambnega okopa na jugovzhodni in južni strani, časovno opredelitev pa je zaradi pomanjkanja najdb (omenja le opeke) pustila odprto.

Na pomembnost in časovno uvrstitev so opozorile najdbe nekaterih izpovednih arheoloških predmetov iz vrhnje plasti Tonovcovega gradu, ki sta jih na Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, kjer že daljši čas sistematično raziskujemo slovenska poznoantična najdišča, prinesla Ž. Šmid in T. Drčar.⁷ Glede na pomembnost odkritih najdb smo najdišče večkrat obiskali in pripravili načrt raziskovanj, da bi odlično ohranjeno naselbino čimprej vključili v sistematična raziskovanja poznoantičnega obdobja Slovenije, katerega eden najpomembnejših členov je. Tako smo temeljito pregledali vso bližnjo okolico in pripravili natančen geodetski posnetek terena, v katerega smo vrisali vse na površini vidne arhitekturne ostaline. Že tako pregledano, pa še ne sistematično izkopano najdišče, ob nekaterih analogijah s slovenskega, italijanskega ter avstrijskega prostora pomembno dopolnjuje sliko poznoantične poselitve v jugovzhodnih Alpah in predstavlja enega najvitalnejših členov v sistemu poznoantične obrambe Italije. Vse to upravičuje objavo sicer le v skopih obrisih poznane najdišča, ki pa bo v perspektivi nedvomno eden izmed najpomembnejših raziskovalnih projektov slovenske arheologije. Z dosedanjimi najdbami in le v razgibani površini nakazano arhitekturo se uvršča v krog najodličnejših slovenskih najdišč; tako dopolnjuje že sicer bogato in pestro podobo poznoantičnih utrd v Sloveniji, hkrati pa ponuja izhodišča za razmišljanja o etnični sliki v času pred naselitvijo Slovanov.

Opis najdišča

Severno nad Kobaridom se je v dolino Soče, ki se prav tu slikovito vije med skalnimi pobočji, zarezala skalna gmota, ki se je v davnini odvalila od masiva 772 m visoke Babe. S ceste proti Bovcu, s katere je najlažji dostop, njene dominantne in izolirane lege ni mogoče dobro opaziti, ker se cesta vije na dveh straneh tesno po pobočjih hriba. Pravo podobo utrdbe dobimo šele, če se odpravimo na levi breg Soče, morda celo na ovinkasto cesto proti Drežnici. S te se na Tonovcov grad odpira nekaj prav lepih razgledov, ki pojasnjujejo, zakaj so si ga ljudje nekoč izbrali za svoje domovanje. Danes z gozdom poraščen hrib je namreč z vseh strani hudo strm, mestoma pa izpod gozdnega pregrinjala štrlijo sive pečine, ki opozarjajo na težko dostopnost. In res je nanj mogoče priti le po poti, ki so jo deloma vsekali v skale in dopolnili z betonskimi stopnicami v času prve svetovne vojne, ter s severne strani, kjer je najlažji dostop na hrib po dobro speljani in široki poti, ki najverjetneje sledi kar prvotnemu dostopu v naselbino. Skalni čok se na vzhodni strani strmo spušča vse do Soče in tako zapira desno stran soteske.

Poleg v literaturi uveljavljenega in med ljudmi najbolj poznane imena Tonovcov grad (domačini izgovarjajo Tonecov) je poznan tudi toponim Cekinov grad, ki je - kot zgovorno kaže navedba v zapuščini Premrova - odraz tovrstne ali celo več tovrstnih najdb v preteklosti.⁸ V nekaterih specialnih kartah je označen tudi kot Stari grad.⁹ Vendar prevladuje prvo ime, ki smo ga tako, kot ga je v prvi tiskani omembi zapisal Rutar, sprejeli tudi mi, saj povsem jasno razlikuje to naselbino od številnih "Cekinovih" in "Starih" gradov po Sloveniji.

Celoten hrib meri v daljavo nekaj sto metrov. Za naselbino so uporabili le naravno najugodnejše zavarovan zahodni del, medtem ko je vzhodna polovica v zgornjem delu nekoliko zložnejša in se šele v spodnjem delu zalomi v strmo skalnato steno. Najlažji je dostop s severne strani. Sedanja pot je lepo speljana in nas kmalu pripelje do manjšega, deloma umetno zravnane prostora. Dohod je v poznoantičnem času branil zid, kate-

6 N. OSMUK, Kobarid, Tolmin, - Stari grad (Tonovcov), Varstvo spomenikov 27, 1985, 293.

7 Prve najdbe je leta 1991 pridobil Žiga Šmit z iskalcem kovin, pri iskanju se mu je nato pridružil Tomi Drčar. Po izdelavi geodetskega posnetka terena smo vanj sistematično vnesli najdbe po podatkih obeh iskalcev. Prav tako smo izvedli hkrati s posnetkom širše organizirano akcijo preiskovanja površine, v kateri je sodeloval poleg obeh omenjenih še Zoran Božič. Tako so vse doslej odkrite najdbe vnešene v geodetski posnetek, s tem pa je omogočena kasnejša rekonstrukcija eventuelnih zaključenih kompleksov, kjer bo to zaradi močne humusne plasti, prepletene s koreninami sploh mogoče. Vsem naštetim se za sodelovanje zahvaljujem.

8 Zahvaljujem se gospe Meri Koren, ki mi je pisмено izčrpano pojasnila domačo izgovorjavo najdišča Tonovcov grad. Cekinov grad omenja v zgoraj omenjenem članku F. Rupnik.

9 Tako npr. v Temeljnem topografskem načrtu Republike Slovenije, Tolmin 16 in karti občine Tolmin.

rega ruševino je mogoče slediti po strmem pobočju vse do vrha hriba, kjer se je navezal na obrambni zid naselbine. Nedvomno je nekoč dodatno oviral tistega, ki je nezaželen skušal priti v utrdbo, in deloma varoval ravni predprostor, na katerega so v času nevarnosti morda prignali živino. Podoben primer poznamo s poznoantične utrdbe Podgradina na Glamočkem polju in Sant' Antonino v Liguriji.¹⁰ Tudi tako omejen predprostor ima na severni strani dokaj ostro zaključčen rob, ki utegne skrivati zid ali vsaj škarko. Videti je sledove neke stavbe, ki pa se razlikuje od tistih na vrhu hriba. Morda gre za ostanke iz časa prve svetovne vojne. Pot se od tu čez pobočje zlagoma dviga proti naselbini. Narejena je bila tako, da so morebitni napadalci prihajali po njej obrnjeni proti obrambnemu zidu z desno stranjo, ki ni bila zavarovana. Z desnico so namreč vihteli meč, levo stran pa je varoval ščit. Prav zaradi tako speljane poti in jasno razpoznavne vrzeli v sicer strnjeni vrsti stavb ob obzidju sklepamo, da gre za ostanke prvotnega pristopa. Mesto naselbine je bilo izbrano izredno premišljeno: večji del stavb leži v nekoliko vlek-njenem vrhnjem delu hriba, ki ga na vzhodni in zahodni strani presegata le nekaj metrov višji kopi. Teren se postopoma dviga tudi na južni strani, tako da je bila naselbina s treh strani odlično zaščitena pred vetrovi.

S strminami in obzidjem obdani prostor na vrhu hriba meri 150 x 90 m. Obrambni zid debeline 80 cm je viden na vzhodni strani, kjer po celotni širini zapira naselbino. Brez izkopavanja ni mogoče zanesljivo reči, ali stoji na kakšnem zemljenem - morda prazgodovinskem - nasipu ali pa je na terenu viden nasip le ruševina nekdanjega obzidja. Južni zaključek ni ohranjen, ali pa obzidje ni bilo zgrajeno povsem do roba južne skalne stene. Morda bi lahko tu domnevali drugi vhod v naselbino, saj je bila potrebna komunikacija z ostalim, manj zaščitnim delom hriba. Obzidje je slabše vidno na severni strani, saj so tu skoraj po celotni dolžini zgradili različne manjše stavbe. Ker je bila ta stran najlažje dostopna in zato najhuje ogrožena, smemo domnevati, da stavbe niso imele le stanovanjskega značaja, ampak so bile v zgornjem

nadstropju - če je le-to obstajalo - povsem obrambnega značaja.

V notranjosti ležijo ruševine stavb, katerih tlorisi so v površini tako dobro vidni, da je mogoče približno rekonstruirati videz nekdanje naselbine, pri večini stavb pa celo ločiti število prostorov in razbrati njihov razpored. Tako se zdijo najenostavnejše stavbe tiste, ki ležijo ob severnem obrambnem zidu. Ni mogoče zanesljivo razločiti, ali gre za nepretrgano vrsto stavb ali pa so bile le-te na posameznih mestih prekinjene z manjšimi dvorišči oziroma vmesnimi prostori.

Mnogo izrazitejše so stavbe, ki so odmaknjene od obzidja. Izstopa tista, ki leži povsem blizu vhoda in ga nekako zapira. Zdi se, da je bila nekoč vsaj deloma izkopana, zato se del njene notranje stene še danes odlično vidi (morda sled pri Premrovu omenjenega izkopavanja iz časa okoli 1860 ali pa poznejši vkop iz časa prve svetovne vojne). Na nekaterih mestih so opazne krone zidov (debelina 40 cm), tako da je bilo hišo mogoče z veliko natančnostjo vnesti v načrt. Dve podobni troprostorni stavbi ležita vzhodno od nje: pri eni se zdi, da je bil osrednji prostor močnejše grajen ali vsaj višji, saj kot ruševina izraziteje izstopa iz reliefa tal. Še ena troprostorna stavba (če seveda ne gre za tri samostojne objekte) je ležala na zahodni strani tik pod vzhodnim zaključkom naselbine, na manjši, lepo položeni terasi, vendar se je že prilagodila izoblikovanosti terena, saj si prostori ne sledijo povsem v ravni črti. Zanimivo je, da so troprostorno ureditev hiš zasledili kot prevladujočo obliko pri izkopavanjih na Monte Barro v bližini Lecca v severni Italiji, kjer pravkar odkrivajo mogočno naselbino s konca 5. in prve polovice 6. st. in v kateri nekatere najdbe opozarjajo na prisotnost Vzhodnih Gotov.¹¹ Zanimivo pa je, da so bile tam zgradbe na dveh straneh obdane s portikom. Poudariti moramo, da takšnih zgradb Gradec pri Prapretnem ne pozna, čeprav ima sicer zastopano pestro paleto tipov različnih stavb in tudi po legi najbolj spominja na Tonovcov grad. Zelo podobno zgradbo na Rifniku so pri novejših izkopavanjih opredelili kot dvoprostorno z manjšim prizidkom. Trodelni razdelitvi prostorov ustreza le razpored t.i. episkopija na Ajdovskem gradu pri Sevnici in velika stavba znotraj zgodnjekrščanskega kompleksa na

10 D. SERGEJEVSKI, Putne bilježke iz Glamoča, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 54, 1942, 147s in sl. 20, in pri G. MURIALDII, Il castrum tardo-antico di Sant'Antonino nell'ambito dell'incastellamento del Finale: stato centrale delle ricerche, Archeologia Medievale XIX, 1992, 288, fig. 5.

11 Predavanje G. P. Brogiola na Monte Barro, dne 2. 9. 1993.

Kučarju pri Podzemlju. Še najbolj se tej obliki približuje stavba s Šenturške gore (Ulrichsberg) nad Gosposvetskim poljem na Koroškem.

Kot posebnost izpostavljamo ruševino, ki kaže v površini razpored petih prostorov. V Sloveniji nima paralel, v sosesčini ji je deloma podobna stavba s Šenturške gore.

V severozahodnem vogalu je moral stati neki

pomembnejši objekt, saj predstavlja prav to mesto enega izmed ključnih delov obrambe celotne naselbine. Vogal obzidja je še prav dobro viden, ni pa jasna izoblikovanost in velikost stavbe oziroma stolpa, ki je na tem mestu stal. Zaradi nekoliko nagnjene lege se je ruševina nedvomno odvalila po pobočju.

Kopasta, z gozdom porasla skalna gmota Tonovcevega gradu severno nad Kobaridom.

Zanimiva je stavba, ki leži nekako v sredini južnega roba naselbine. Glede na dolžino in orientacijo spominja na manjšo cerkvico, saj se sklada z obema cerkvenima zgradbama na nekoliko višje ležečemu platoju. Vendar preseneča prečni zid na vzhodni strani stavbe. Ali ločuje le prezbitenij od ladje? Odgovora ni mogoče dati brez izkopavanj. Tik pod njenim vzhodnim zaključkom je v manjšem sedlu vidna enoprostorna stavba, ki je tudi mnogo nižja in nekoliko poglobljena. V njej domnevamo prej omenjeni večji stavbi pripadajoči vodni zbiralnik.

Na nekaj metrov visokem skalnem platoju, ki

se na južni strani navezuje na južno skalno steno naselbine, je mogoče razpoznati največji ruševinski sklop naselbine. To so ostanki zgodnje-krščanske cerkve oziroma najverjetneje kar družine cerkva, ki jo kot tako opredeljujejo predvsem izpostavljena lega znotraj naselbine, velikost ruševin in orientacija celotnega kompleksa proti vzhodu; tako so praviloma orientirane zgodnje-krščanske cerkve. Zanesljivo se vidi ena večja dvorana, ki ima na severni strani manjši ožji prostor (najverjetneje narteks) in na severni strani vzporedno nekoliko ožjo dvorano. Na južni strani večje cerkvene stavbe leži manjši objekt, ki

nekako povezuje omenjene z daljšim ozkim prostorom, ki je bil postavljen vzporedno s prej opisanimi dvoranama in je enako dolg. Prečna izboklina v reliefu nakazuje tudi tu od ladje ločeni narteks. Na severni strani sta v nižjem delu takoj pod cerkvenim kompleksom dve enoprostorni stavbi, v katerih bi glede na ohranjenost ruševin in lego v bližini največjih poslopij smeli videti dva vodna zbiralnika. Junija letos smo izvedli manjše zaščitno izkopavanje, s katerim smo očistili in dokumentirali sledove starejšega kopanja na območju zgodnjekršćanske cerkve. Ugotovili smo dva tlaka, ki ju podrobneje ne moremo datirati, okvirno pa sodita v poznoantično obdobje. Našli smo množico tegul in imbreksov, kar dokazuje, da so bile cerkve krite z opeko, to pa je doslej prvi znani primer med tako poznimi zgradbami v Sloveniji.

Na hribu so tudi ostanki iz prve in druge svetovne vojne. Poleg že omenjenih stopnic in bunkerja na vzhodnem pobočju hriba so na vrhu še jarki in večji vkop iz druge svetovne vojne, kar vse je deloma poškodovalo poznoantično plast. Domaćini se spominjajo, da so delavci, ki so jih prisilili h kopanju, našli neko večjo kovinsko posodo, ki pa so jo takoj zasegli Nemci.¹²

Izročilo na nasprotni strani Potoka za gradom omenja sledove "rimske ceste", torej ceste, ki jo kot rimsko omenja že Rutar. Cesta je lepo speljana in vodi v najkrajši črti proti Gradiću, kjer je bila v prazgodovinskem in rimskem obdobju obsežna in bogata naselbina. Seveda pa bi obstoj rimske ceste morale potrditi arheološke raziskave. Nedvomno cesta zaradi ugodne lege na sicer dosti zahtevnem terenu utegne biti naslednica v večjem delu starih poti, če že ne "prave" rimske ceste.

Najdbe

Većina najdb je bila pridobljena z iskalci kovin in predstavlja zato skupino predmetov, ki so ležali v globini do 15 cm. Ti so brez najdiščnih kontekstov, ki jih v gozdni površinski plasti tudi ni mogoće pričakovati. Lego predmetov smo natančno vnesli v geodetski posnetek naselbine, da bi ob poznejših izkopavanjih pomagali pri tolmaćenju posameznih stavb in njihove neposredne okolice. Kljub omejeni izpovednosti

nam pisan preplet najdb daje vpogled v kronološko shemo naselbine, kaže na različne etnične drobce in oživlja podobo naselbine z množico nadrobnosti, ki jih s pomoćjo analogij z drugih sorodnih postojank lahko izpopolnimo v celovito sliko življenja takratnih prebivalcev.

Poglejmo najprej zaponke ali fibule, element noše, ki arheologu zelo zanesljivo določa čas, v katerem je nastal in posredno pove marsikaj tudi o njihovih nosilcih. Najstarejšo najdbo v naselbini sploh predstavlja ne v celoti ohranjena bronasta fibula srednjelatenske sheme z dvema odebelitvama na loku (T. 1: 1). Glede na slabo ohranjenost bi smeli domnevati, da je bila v naselbino prinešena pozneje. Vendar dataciji v latensko obdobje pritrjuje fragment dela bronaste fibule (peresovina in z rebrom okrašeni lok), ki kaže na t.i. tip Jezerine, v našem prostoru razmeroma razširjen primer fibul iz poznolatenskega obdobja (T. 1: 2).¹³

Kar nekaj je fibul, oziroma njihovih odlomkov, ki jih je mogoće opredeliti kot fibule z ostro profiliranim lokom (T. 1: 3-7). V rabi so bile v 1. in 2. st., slaba ohranjenost pa kaže na dolgotrajno in morda celo poznejšo, sekundarno uporabo.¹⁴ Izstopa fibula s trapezoidalno oblikovano nogo (T. 1: 7). Njena časovna stava je podobna zgornjim, zadnji primerki pa so poznani še iz tretje četrtine 2. st.¹⁵ Še bolje je ohranjena bronasta kolenčasta fibula s polkrožno oblikovano glavo (T. 1: 8). Številne primerjave opredeljujejo njeno trajanje v konec 2. st., predvsem pa v večji del 3. st. Glede na stopnjo ohranjenosti smemo domnevati, da je bila izgubljena kmalu po uporabi. V 6., 7. in 8. desetletje 4. st. je mogoće datirati bronasto nogo fibule čebulastega tipa (T. 1: 9).¹⁶ Naslednja zaponka je zastopana z dvema primerkoma. To je tip, ki so ga pred nedavnim poimenovali po pomembnem slovenskem najdišču

12 Povedal lastnik parcele na Tonovcovem gradu Slavko Mišić.

13 Za datacijo in podrobnejšo opredelitev latenskih predmetov se zahvaljujem kolegu Draganu BOŽIĆU z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU, ki je z nasveti in sugestijami pa tudi z raziskavami arhivskega gradiva veliko prispeval k današnji sliki raziskanosti naselbine.

14 W. JOBST, Die römische Fibeln aus Lauriacum, Forschungen in Lauriacum 10, 1975, 65; V. BIERBRAUER Invillino-Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castum, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 33, 1987, 141.

15 P. MAGGI, Quaderni Friulani di Archeologia II, 1992, 59.

16 E. KELLER, Die spätrömischen Grabfunde in Bayern, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14, 1971, 41.

Hrušica.¹⁷ Prvi predmet je dobro ohranjen (T. 1: 11), manjka le železna igla in obe stranski čebulici, medtem ko je drugega mogoče spoznati po ohranjenem značilnem zaključku noge (T. 1: 10). Njihov nastanek datirajo najzgodneje v zadnjo tretjino 3. st., v rabi pa so bile verjetno vse do začetka 5. st. Težišče njihove razprostranjenosti je bilo v vzhodnoalpskem prostoru.

Dve bronasti fibuli pripadata poznima variantama, ki sta sočasni s stavbami v naselbini in zato še posebej pomembni (T. 1: 12, 13). To sta sponki tipa Gurina.¹⁸ Razprostranjene so bile v vzhodnoalpskem prostoru in so jih uporabljali največkrat kot zaponke za plašč pri moški noši.¹⁹ Različni, dobro opredeljeni primeri sodijo v drugo polovico 5. st., vztrajajo pa še v zgodnjem 6. st.

Elementi pasu so bili prav tako močno podvrženi modi in zato predstavljajo arheologu dragocen pripomoček pri opredeljevanju časa. Imamo kar pet elementov, ki to trditev potrjujejo. Časovno najstarejša sta dva okova pasu, ki med dosedanjim gradivom zavzemata posebno mesto. Poglejmo najprej prvega (T. 1: 17), ki ga označujejo trikotne razširitve na konceh in zapleten ornament rastlinskega prepleta v tehniki klina-stega vreza. Glede na okras sodi v konec 4. in začetek 5. st., vendar je med doslej znanimi brez primerjave. Pasne garniture, katerih sestavni del je bil, so nekoč predstavljale opremo poznorimskih oficirjev, saj so jih zelo pogosto našli prav v vojaških trdnjavah. Istemu krogu predmetov bi smeli prisoditi še drugi okov, ki je bil uporabljen na koncu pasu (T. 1: 15). Prav tako se uvršča med redkejšje primere poznorimskega okrasja, po nekaterih kosih sodeč, pa so podobne uporabljali še v naslednjih stoletjih.²⁰ Časovno ožje določljiva in na našem območju bolj poznana je bila spona, katere značilen tm je bil odkrit na Tonovcovem gradu (T. 1: 19). S svojo ščitasto obliko začetnega dela in okrasom sodi v drugo polovico 6. st. Več podobnih so našli na velikem grobišču preseljevanja narodov na krajnskem Lajhu. Značilna je tudi spona t.i. mediteranske oblike, ki so jo često uporabljali pred-

vsem ob koncu 6. st. in deloma še v 7. st. (T. 1: 18). Glede na majhne dimenzije, bi jo smeli opredeliti kot sponko za čevlje.²¹

Bronast obroček z več odebelitvami potrjuje že pri fibulah nakazano obiskanost hriba v poznolatskem obdobju (T. 2: 6). Povsem ne moremo izključiti tudi možnosti, da gre za podoben predmet iz časa preseljevanja, saj so bili takšni odkriti v nekaterih langobardskih grobiščih.

Posebno pozornost priteguje bronast uhan lunulaste oblike z nenavadnim ornamentom, ki ga je podrobneje težko opredeliti (T. 1: 25). Zgornja vrsta kaže soroden vzorec punciranih kvadratov, kot ga sicer zasledimo na pečatni langobardski keramiki. Gre tudi v tem primeru za značilnost Langobardov, pri katerih sicer ne poznamo specifično oblikovanih uhanov? V njihovih grobovih so večkrat našli uhanе, ki so imeli glavico oblikovano v obliki prisekane kocke, kot vidimo to pri drugem značilnejšem uhanu (T. 1: 24), ki pa je bil svojina različnih etničnih skupin in posebej staroselcev.

Med bogatimi najdbami je treba posebej postaviti bronast pozlačen jermenski zaključek (T. 1: 26), ki ga je glede na njegovo živalsko ornamentiko mogoče dosti zanesljivo postaviti v čas okoli leta 800 in kaže značilne prvine okraševanja karolinških predmetov.²²

Bronasta ključa in del zapaha dokazujejo, da so bile dobro zidane zgradbe na vrhu hriba opremljene s ključavnicami. Tisti, ki je bil odkrit v bližini stavbe s petimi prostori je ornamentiran povsem v tradiciji številnih starejših rimskih ključev, izkopanih v naselbinah iz starejšega rimskega obdobja (T. 2: 1).

V srednjeveško obdobje bi smeli postaviti bronast prstan z vloženim steklom (T. 1: 28). Tako oblikovani so bili, kot je ugotovil J. Werner, značilen del noše v 14. st.²³

V večini sorodnih utrdb so najdbe orožja redke, saj imamo opravka s predmeti, ki so bili takrat preveč dragoceni in jih nihče ni puščal kar tako v naselbini. Največkrat zato najdemo le majhne puščične osti, običajno v bližini obrambnega zidu ali posameznih stavb, ki kažejo na sle-

17 M. BUORA, A. CANDUSSIO, P. M. PRÖTTEL, Spätantike Schamierfibeln aus der Region Friuli - Venezia Giulia, Germania 68, 1990, 612ss.

18 M. SCHULZE-DÖRRLAMM, Romanisch oder germanisch? Jahrbuch des RGZ Mainz 33, 1986, 663.

19 V. BIERBRAUER, 163.

20 Pr. pri A. MILOŠEVIĆ, Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranog srednjega vijeka u Dalmaciji, Diadora 12, 1990, 334.

21 Z. VINSKI v: V. STARE, Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, Katalogi in monografije 18, 1980, 24.

22 U. GIESLER, Datierung und Herleitung der Vogel-förmigen Riemenzungen, v: Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim WERNER zum 65. Geburtstag II, 1974, 521ss.

23 Datacijo je ustno izrazil prof. J. WERNER iz Münchna.

dove borbe in obleganj. Podobnih tukaj še nismo ugotovili, pač pa je bil odkrit dolg železen meč - spatha, ki pomeni znotraj poznoantičnih utrd ob izjemno najdbo (T. 4: 9). Okvirno sodi v čas zgodnjega srednjega veka, odlične analogije pa ima v mečih iz bližnjega pomembnega langobardskega središča Čedad. Morda bi v bronastem predmetu z narebreno površino in odprtino v sredini smeli videti ščitnik meča (T. 2: 11). Podobnih ne poznamo, zato naj vprašanje o funkciji ostane odprto. K orožju nedvomno sodi tudi železen bojni nož z značilnim kanalom za odtok krvi ob zadebljenem robu (T. 4: 4). Nekoč je dopolnjeval oborožitev bojnika iz časa preseljevanja. Morda je k vojaški opremi sodil tudi nož, na katerem so deloma še ohranjeni sledovi košenega ročaja (T. 3: 5).

Podoba vsakdanjika v naselbini dobro dopolnjujejo različna železna orodja in drugi predmeti. Časovno niso posebno izpovedni, kažejo pa na številna opravila in priprave, ki so napravile življenje na višinski utrdbi še znosno. Tako med orodjem izstopa odlično ohranjen žličkast sveder (T. 4: 7), rovnica (T. 3: 4) in nekaj železnih nožev, ki so nekoč služili pretežno kuhinjski rabi. Na specializirano dejavnost kažeta noža za rezanje usnja (T. 2: 18, 19), podobna tistim, ki smo jih odkrili že na nekaterih drugih sočasnih utrdbah. Tudi pojav tehtnic na naselbini ni tako nenavaden, čeprav največkrat odkrijemo le uteži in bronaste ali železne prečke t.i. hitre tehtnice. Na Tonovcovem gradu pa je bil izgubljen železen kavelj, na katerega so obešali tehtanju namenjeno blago (T. 2: 20). Med uporabne predmete bi smeli šteti prav tako dve priostreni železni orodji, od katerih bi v manjšem smeli videti sveder (T. 2, 24). Drugi, daljši predmet, je večkrat najden kot pridelek v moških grobovih poznorimskega obdobja, vendar njegova namembnost ni povsem razjasnjena (T. 2: 25). Tu so še različni žebelji, ataše držajev veder in verjetno déli obročev za lesena vedra. Posebno zanimiv je železen okov s tremi luknjami (T. 4, 8), kateremu ne vemo natančnega pomena, značilen pa je prav za postojanke, ki jih je mogoče datirati v 6. st., tako v depojski najdbi s Tinja nad Loko pri Žusmu (kar 3 primerki), s Korinjskega hriba in iz langobardskega groba v Spodnji Avstriji. O ribolovu na bregovih Soče priča imenitno ohranjen železen trnek (T. 2: 17), v drobnem železnem inventarju pa ne manjka niti šivanka (T. 2: 16).

Med keramičnim gradivom je za ožjo datacijo, opredelitev namembnosti in trgovske pove-

zave pomemben vrat amfore z vpraskano črko M (Sl. 1: 1), ki označuje afriške tipe hrambenih posod in nekaj tipičnih ostenj različnih amfor, torej lončenina, ki je bila značilnost vzhodnega dela imperija in priča o trgovanju in morda tudi prisotnosti Bizantincev. Najdene fragmente je mogoče glede na oblikovanost staviti v 6. st. Med grobo kuhinjsko lončenino, ki sicer prevladuje za zidovi utrd, je omembe vreden del skleda, ki je lepo okrašen s pasom valovnice (Sl. 1: 3). Kaže tipično oblikovanje posod, kot smo ga zasledili na Ajdni nad Potoki ali v koroških Dolah (Duell) pri Bistrici ob Dravi.

Številni so rimski novci. Nekaj jih sodi v prva tri stoletja, večino pa je mogoče pripisati drugi polovici 4. st. Zaradi različne ohranjenosti bi pri nekaterih smeli domnevati poznejšo uporabo. Za datacijo in značaj naselbine pa je pomemben vzhodnogotski srebrnik.

Interpretacija

Poleg predmetov, katerih izpovednost je, kot smo poudarili že zgoraj, omejena na čas, funkcionalnost in deloma etnično pripadnost imamo na razpolago tudi že približen videz naselbine z lociranimi posameznimi stavbami. Najdbe in arhitektura se medsebojno dobro dopolnjujejo in po analogijah z drugimi že raziskanimi nudijo v obrisih razpoznavno sliko življenja v njej.

Po treh skromnih elementih bi tako začetek prvega zadrževanja na Tonovcovem gradu smeli iskati v zadnjih dveh stoletjih pred našim štetjem. Vendar so te najdbe preskromne, da bi bilo o obsegu in intenziteti poselitve mogoče povedati kaj več.

Prav tako nejasna je faza poselitve v 3. in 4. st. Koncentracija novcev iz druge polovice 3. st. in nekatere boljše ohranjene najdbe (posebej kolencasta fibula) nakazujejo krajše zadrževanje na vzpetini. Ali so pribežniki živeli v lesenih kočah, kot je bil to slučaj na Velikem vrhu nad Osredkom pri Podsredi, ali pa sodi v ta čas že izgradnja zgodnjih faz zidanih zgradb, je brez raziskav celotne arhitekture nemogoče reči. Vsekakor se zdi verjetnejša prva domneva. Neznane so tudi stavbe iz 4. st. Ali so bile morda že zidane in bi kateri izmed danes na površini vidnih ostankov sodil sem, podobno kot na rodiški Ajdovščini ali Brinjevi gori, ali pa imamo opravka še vedno s krajši čas uporabljenimi lesenimi stavbami in šotori? Če je bilo več naselbinskih sunkov, jih še ne moremo natančneje določiti, kajti politična

situacija v nemirnem 4. st. se je često spreminjala, kobariški prostor na občutljivem mestu ob enem pomembnejših dostopov v Italijo pa je verjetno doživel številne prehode čet različnih vojska ali posameznih roparskih oddelkov.

Ob koncu 4. st. ali morda že v začetku 5. st. nekatere najdbe vojaške oziroma častniške noše opozarjajo na obstoj vojaške posadke na hribu. Najdbe so zelo sorodne tistim s Hrušice. Ali je imela postojanka kakšno posebno vlogo v sklopu limesa, to je z zidovi in trdnjavami utrjene obrambne črte Italije v poznorimskem času? Podobno gradivo je bilo odkrito tudi na Gradišču pri Dunaju, Gradišču na Zbelovski gori, Predloki, Brinjevi gori, Martinj hribu, če omenimo samo najvažnejše.

Z doslej navedenimi fazami poselitve, oziroma boljše rečeno obiskanosti utrdbe, sovpada drugo pomembno najdišče, Gradič nad Kobaridom (sv. Anton). Vendar se zdi, da gre tam, kakor so to pokazala dosedanja raziskovanja, za neutrjeno naselbino, ki se je razprostirala deloma na prostoru starega prazgodovinskega gradišča, deloma pa na terasah zunaj njega.²⁴ Nekaj najdb sodi v 3. in 4. st. Tako bi smeli na Tonovcovem gradu v zgodnjih fazah videti morda celo pribežališče naselbine na Gradiču, kar pa naj ostane za zdaj le delovna hipoteza.

Izgradnjo arhitekture s še danes v površini Tonovcovega gradu vidnimi tlorisi, bi po analogijah lahko postavili nekako v začetek 6. st. ali najzgodneje morda v drugo polovico 5. st. V ta čas sodijo namreč druge, deloma že raziskane podobne utrdbe v Sloveniji in sosedstvu. Nedvomno kaže največje sorodnosti s poznoantično naselbino Gradec pri Prapretnem, s katero ju družijo približno enako število stavb, deloma razporeditev, pa tudi velika ohranjenost arhitekture. V koroškem najdišču Dole (Duell) je sorodna osredotočena gradnja stavb za obzidjem in večja cerkev v notranjosti dobro zaščitenege areala. Z ozirom na nakazan večji cerkveni kompleks ima dobre analogije tudi na Kučarju in Vranju. Na hkraten nastanek kaže predvsem enotno koncipirana stavbna arhitektura in premišljena urbanistična zasnova.

Odgovor na vprašanje, kdo je naselbino zgradil, je po današnjem vedenju preuranjen. Večina najdb kaže kot marsikje drugod na romanizirane staroselce, ne moremo pa povsem izključiti tudi

Vzhodnih Gotov, ki so bili nedvomno močno zainteresirani za utrdbo na tako pomembnem strateškem mestu. V tej zvezi velja navesti pri Cassiodoru omenjeno pismo, ki ga je poslal vzhodnogotski kralj Teoderik med leti 507 in 511 Lukristanom ob Soči. V njem pravi, da zahteva državna korist skrb za javno vožnjo, ker se z njeno pomočjo hitreje izvajajo kraljevi ukazi. Zato je treba paziti na konje, ki so namenjeni za tako vožnjo, da ne obnemorejo. Lukristanom ukazuje, da vrnejo tisto zemljo, ki je bila nekoč namenjena za konje, a so si jo prisvojili posestniki na svojih postajah. F. Kos je zato v Lukristanih domneval gotški etnični element, ki pa se omenja samo na tem mestu.²⁵

Kako dolgo se je naselbina obdržala še po koncu 6. st., ko večina utrdb v notranjosti Slovenije zamre, ne moremo z gotovostjo določiti. Glede na bližino langobardske Italije je morda postojanka - podobno kot kastel Carnium (Kranj) - predstavljala predstražo na strateško važnem mestu: zato bi smeli tu pričakovati najdbe celo iz 7. st. Sled pozne obiskanosti hriba v karolinškem obdobju je imenitna, a za zdaj osamljena najdba jermenskega zaključka. Če bodo izkopavanja pokazala še več podobnih najdb in morda celo sekundarno uporabo zgradb po 6. st., bomo upravičeni spremeniti predstavo o pozni poselitvi in podobno kot na Gradišču nad Bašljem in Gradišču na Zbelovski gori potrditi poseljenost postojanke tudi v prelomnem času okoli konca 8. in začetka 9. st., ko je vladal frankovski vladar Karel Veliki. Prav tako si zastavljamo vprašanje, ali ni bila naselbina morda celo kontinuirano poseljena od 6. st. naprej, kot to domnevamo za najdišče Tinje nad Loko pri Žusmu?

Nekaj posameznih najdb opozarja, da tudi v srednjeveškem obdobju hrib ni bil povsem neobiskan, vendar so sledovi tako skromni, da je težko govoriti o poselitvi. Prav tako v ta čas ni mogoče prisoditi nobene zgradbe, čeprav ni izključeno, da so izkoristili kakšno dobro ohranjeno stavbo in jo ponovno utrdili.

Sklep

Pred nami se izrisujejo prvi določnejši obrisi pomembne poznoantične utrdbe, ki se po velikosti, ohranjenosti in doslej odkritih najdbah uvršča med najpomembnejše v vzhodnoalpskem

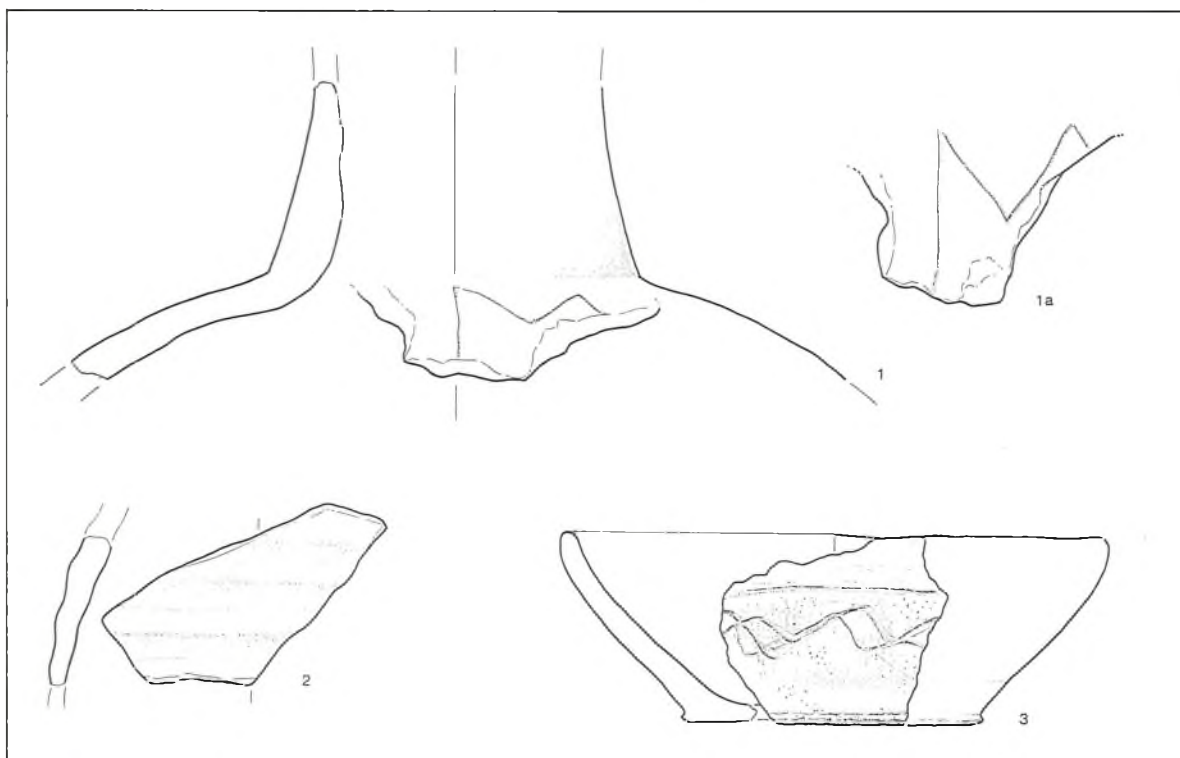
24 N. OSMUK, Die Bronzeplastik aus Kobarid, *Archaeologia Iugoslavica* 24, 1987, 57ss.

25 F. KOS, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, Ljubljana 1902, 4, op. 1.

prostoru. Njenem razvoju sledimo vse od skromnih začetkov naseljevanja še pred začetkom našega štetja, začasnih pribežališč v 3. in 4. st. in deloma vojaške posadke v njej, preko močne in bogate naselbine v drugi polovici 5. in 6. st. do posameznih sledov, ki nakazujejo obstoj življenja v njej celo še v začetku 9. st. Pomen postojanke je predvsem v veliki in bogati naselbini iz časa preseljevanja narodov. Postojanka je imela za tisti čas izredno dobro grajene stanovaljske stavbe in cerkve ter je nudila zavetje zadnjim romaniziranim staroselcem, deloma tudi germanskim osvajalcem, hkrati pa kontrolirala prehod skozi občutljivo strateško področje pred vrati Italije. Drugo važno spoznanje, pridobljeno pri dosedanjih raziskavah je, da je tu mogoče ugotavljati sicer v temo zakrito obdobje prve slovanske prisotnosti in vpetosti v mrežo

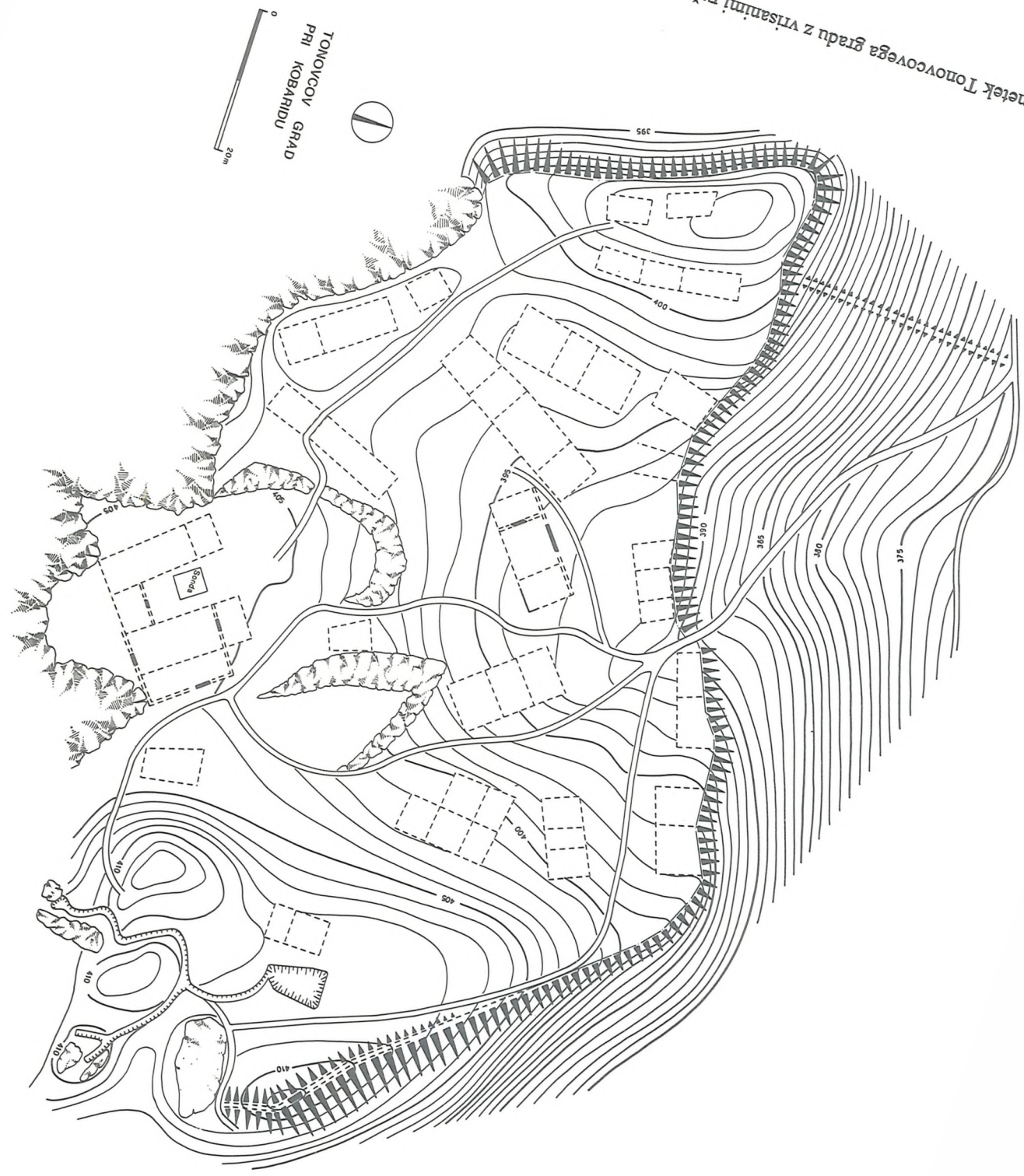
odnosov med Franki in Slovani v zgodnje-srednjeveškem času. Zato pomeni raziskovanje večplastne utrjene naselbine na Tonovcovem gradu velik prispevek k pomembnemu, a navkljub številnim najdbam in najdiščem slabo poznemu obdobju, ki je še kako važno za etnogenezo Slovencev.

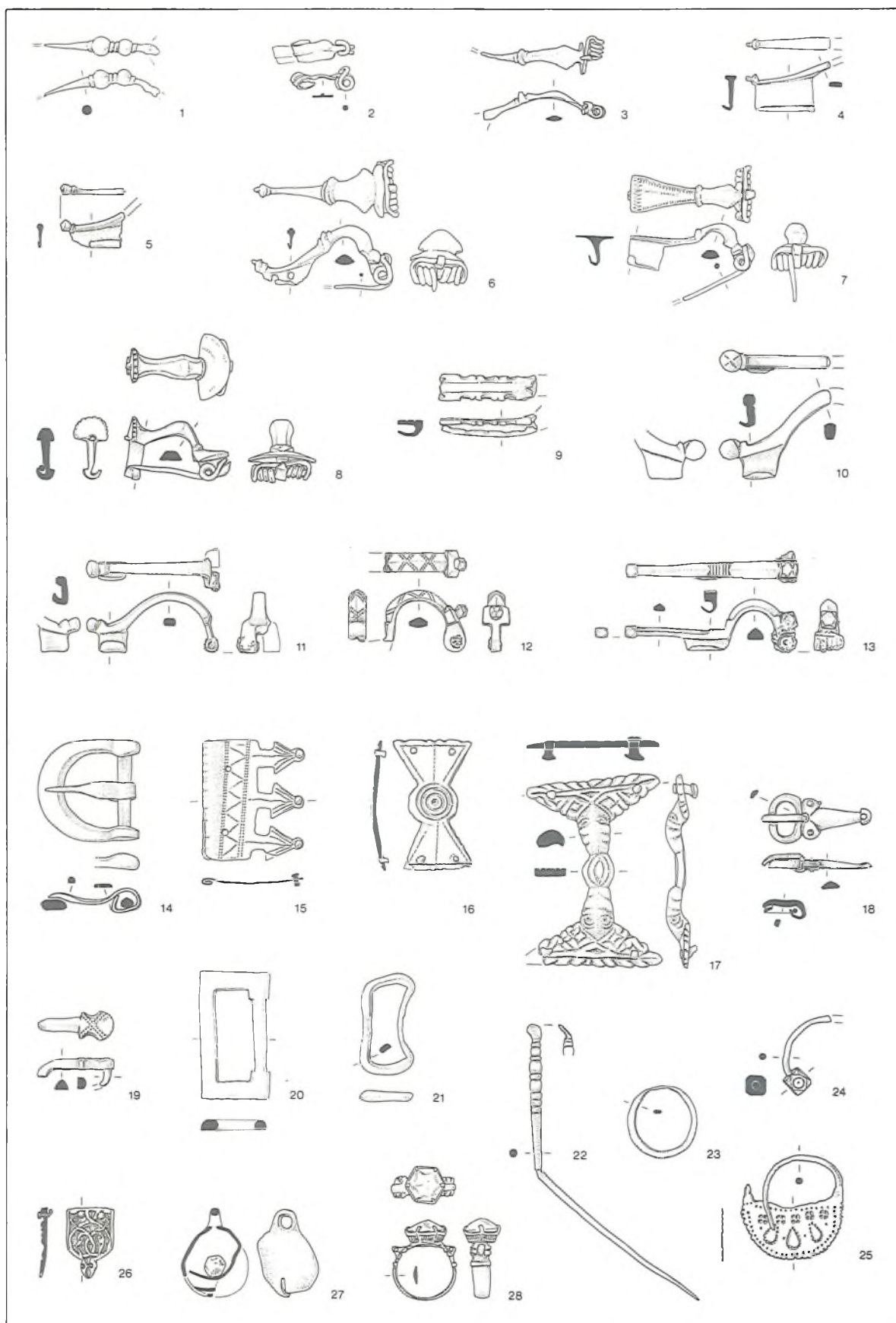
Ugodni predpogoji (lep, neokrnjen naraven ambient v najlepšem delu soške doline, turistična razvitost zgornjega Posočja, bližina Kobarida in magistralne ceste, bližina turistične poti, izredno aktivno Turistično društvo Kobarid itd.) usmerjajo dejavnosti k celoviti raziskavi naselbine, njeni konzervaciji in delni rekonstrukciji, kar vse bi lahko pomembno obogatilo naše vedenje ne samo o ožjem posoškem prostoru, temveč tudi o zapleteni srednjeevropski problematiki prehoda antičnega obdobja v srednji vek.

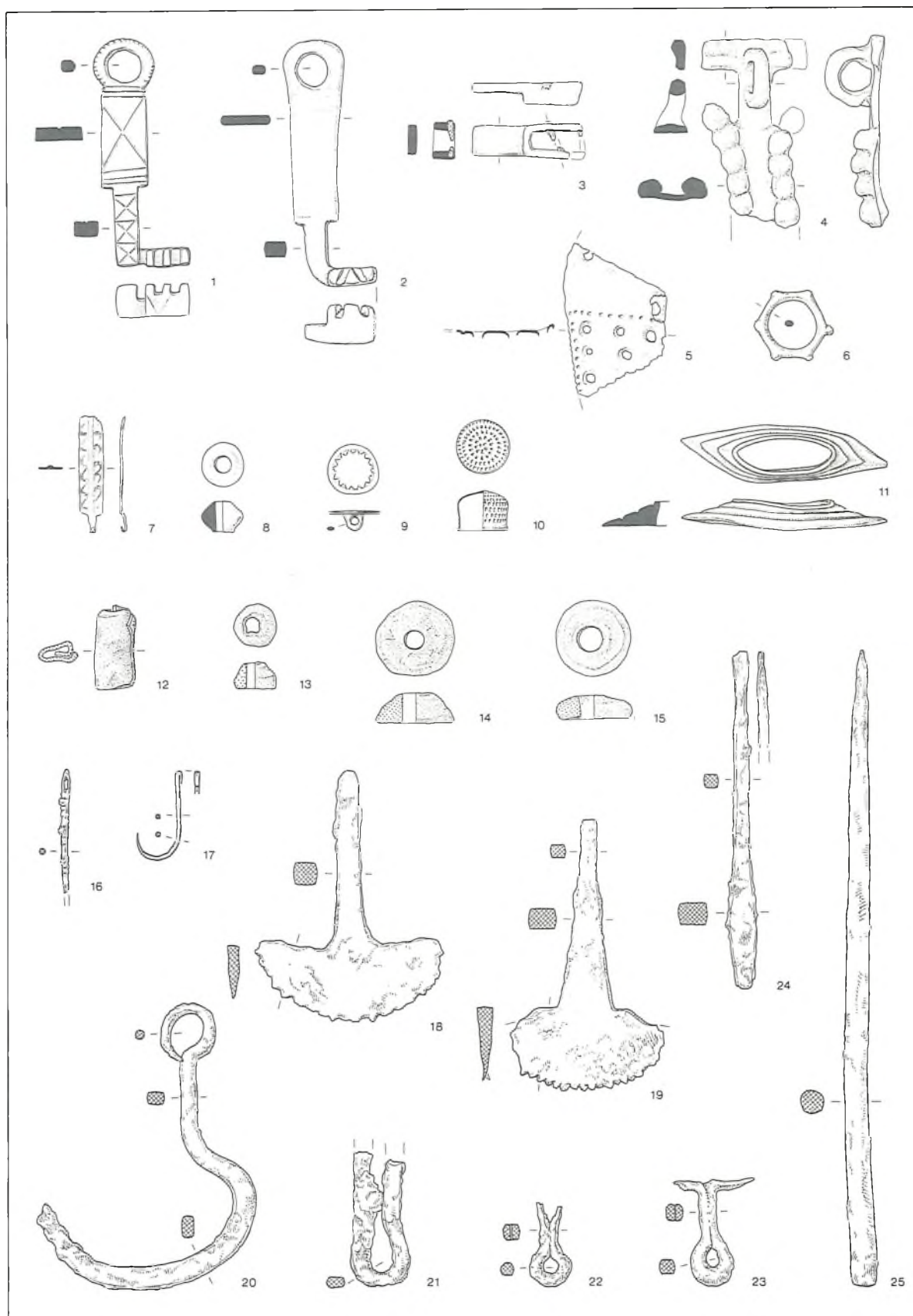
T. 5 Tonovcov grad. Keramika.

Geodetski posnetek Tonovcovega gradu z vršanimi ruševinami poznanstvenih stavb
PRI KOBARIDU

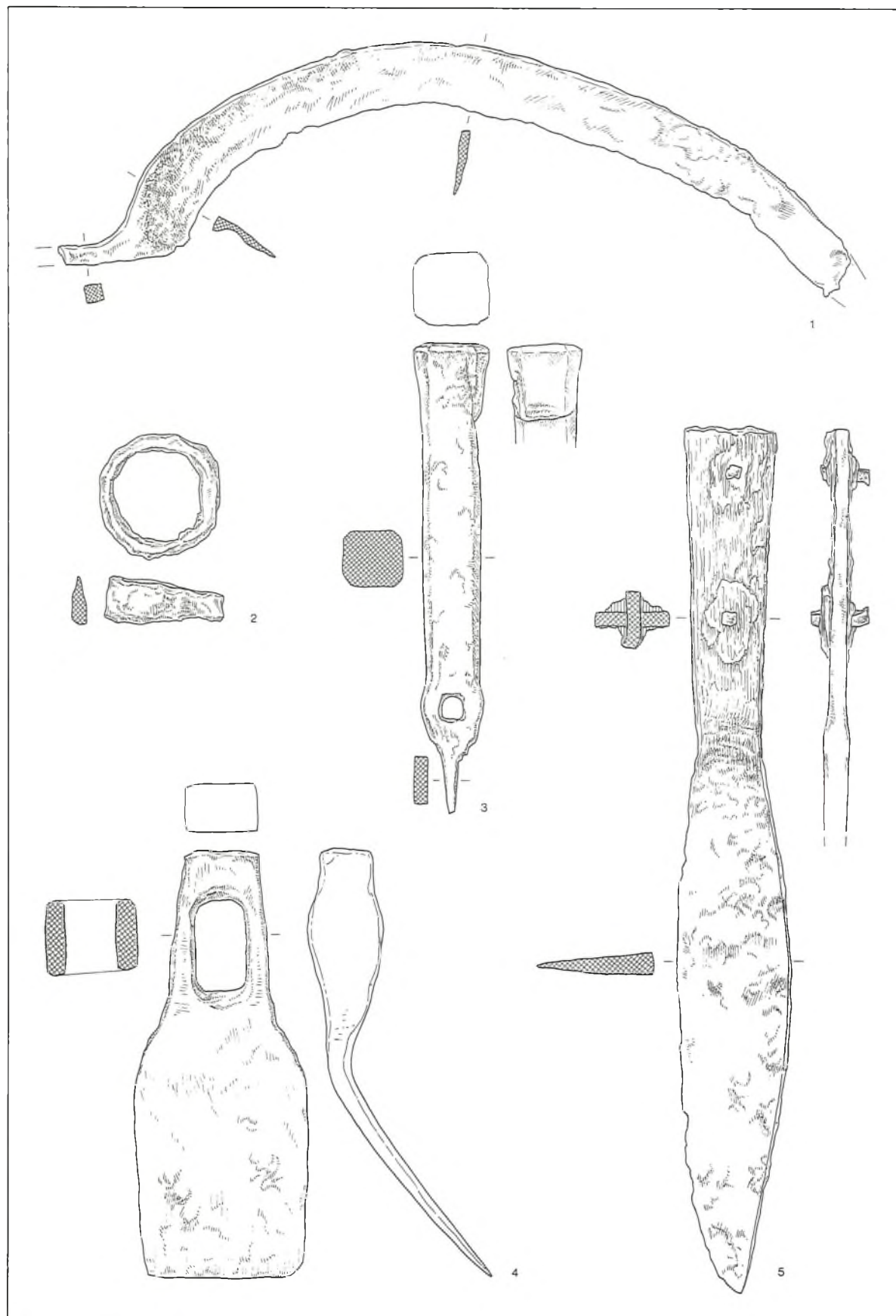

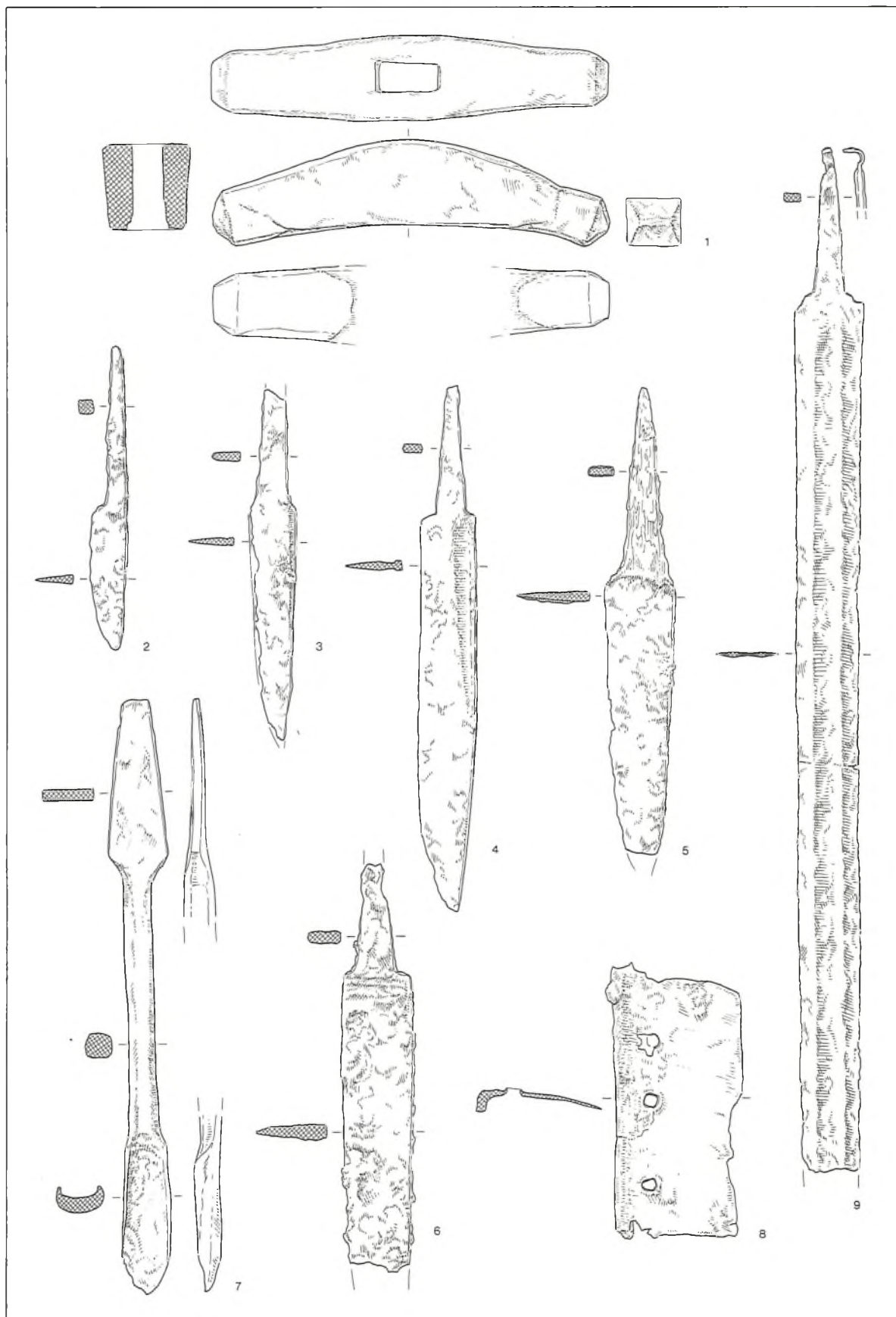
T. 1 Tonovcov grad. Bron.

T. 2 Tonovcov grad. Bron 1-11, svinec 12-15, železo 16-25.

T. 3 Tonovcov grad. Železo.

T. 4 Tonovcov grad. Železo.

Drago Trpin

VIRI ZA ZGODOVINO TOLMINSKEGA V STAREJŠIH FONDH IN ZBIRKAH ARHIVA SLOVENIJE DO LETA 1783

Ko sem se odločil napisati članek s tem naslovom, sem ga nameraval zastaviti le kot informativni pregled, ne da bi pri tem podrobneje obravnaval vsebino dokumentov. Pregled pomagal in gradiva pa je prinesel skromnejši rezultat od pričakovanega, zato sem arhivalije sklenil nekoliko podrobneje osvetliti tudi vsebinsko.

Gradivo zgodnjega novega veka (16.-18. stol.) sestavljajo zlasti štirje upravni, deloma tudi sodni fondi ter nekaj zbirk, predvsem rokopisov, urbarjev in listin. Največ gradiva za Tolminsko vsebuje najobsežnejši fond Deželni stanovi za Kranjsko, nekaj manj Vicedomski urad, medtem ko sem v gradivu obeh fondov iz 2. pol. 18. stol. (Reprezentanca in komora, Deželno glavarstvo) našel le nekaj posameznih spisov oz. zadev. Vemo, da je Tolminska od svoje priključitve k Avstriji leta 1509 spadala h grofiji Goriški,¹ čeprav si kranjski stanovi še leta 1536 prizadevajo, da bi Tolminsko in Idrijo priključili Kranjski.² Arhiv Slovenije hrani za ta čas le gradivo kranjskih deželnih organov, zato je majhna količina virov o Tolminski razumljiva. Terezijanske upravne reforme sredi 18. stol. so pristojnosti deželnih uprav še zmanjšale ter jih dosledneje omejile zgolj na področje in zadeve ustrezne dežele, kar pojasnjuje zgornjo navedbo o fondih iz 2. pol. 18. stol.

Fond Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura, vsebuje gradivo od konca 15. stol. do 1782, ki je nastalo kot rezultat stanovske samouprave v deželi. Obsega 939 škatel gradiva,

ki je urejeno vsebinsko po fasciklih z ustreznimi naslovi. S pomagali so težave: nekatera se ne ujemajo popolnoma z dejanskim stanjem (Wallnerjeva kartoteka), druga pa nudijo vpogled le v del gradiva (kartotečno kazalo oseb, krajev in stvari) oz. so povrh še slabo pregledna (Müllnerjev dnevnik). Iskanje je bilo zato zamudnejše, dalo pa je naslednji rezultat:

Največ gradiva zadeva *mitnico v Bači* (pri Modreju),³ in sicer za čas 17. stoletja. Bača je bila tedaj ena pomembnejših mitnic na zahodnem slovenskem ozemlju (560/312c, str. 42, leto 1689-1698⁴), ki je do konca 16. stol. pripadala deželnemu knezu (glej dalje pod Vicedomski urad). V začetku 17. stol. je bila nekaj časa v zakupu goriškega višjega prejemnika Posarella, po 1613 pa je bila kranjska stanovska mitnica (585/324, sn. Bača, leto 1613; 451/292c, str. 571-574; 475/295, str. 623-629, leto 1622, 306/208, str. 702-704, leto 1612, 537/308a, str. 1252, isto leto), čeprav se je nahajala na ozemlju Goriške. To pa je vedno znova vodilo do konfliktov z goriškimi stanovi oz. lokalno oblastjo v Tolminu, ki so se trudili mitnico pridobiti zase in so zato bolj ali manj odkrito podpirali bojkot plačevanja mitnine (tihotapstvo), zlasti kasneje (leta 1634) uvedene nove naklade na živino (anlag); zaradi tega so prišli navzkriž tudi s centralno deželnoknežjo oblastjo, ki si je od nove naklade obetala poplačilo cesarskega dolga (486/297a, str. 699, 705, 1031-1042, 2447). Prihajalo je celo do oboroženih konfliktov, npr. ko je mitničar mitnice na Mostu na Soči, ki je bila v lasti grofa Rabatta, leta 1666 nasilno odvil baškemu mitničarju Faleničju 6 volov, poprej zaplenjenih tihotapcem nekje pri

1 V neki listini kralja Ferdinanda I. z datumom Dunaj, 2. oktober 1534, s katero Tolmincem potrjuje privilegije in pravice, kot jim jih je podelil že rajni cesar Maksimilijan I., je navedeno, da je Tolminsko že prej spadalo h Goriški, vendar jo je eden od goriških grofov zastavil; listino hrani dunajski Haus-Hof-und Staatsarchiv.

2 Dežela Kranjska se je v zahtevah na deželnega kneza (gravamina) pri tem sklicevala na svoje zasluge v beneški vojni, ko da je z lastnimi močmi (vojsko in denarjem) osvojila to deželo in ji pomagala (Stan. A. 301/207, 397-398).

3 Nemško imenovana Vötsch, v nekem spisu iz 1624 se omenja tudi Oberndorf, vendar nisem mogel ugotoviti, ali gre za isti kraj; opozarjam pa na pogosto napako, da se Bačo rado zamenjuje z Bovcem (Flitsch).

4 Pri citiranju navajam št. škatle, nato (če je potrebno) fascikla ter (kot je razvidno) št. strani ali snopiča oz. druge ustrezne signature in na koncu letnico, kolikor je ne omenjam že v tekstu.

Podbrdu (521/304c, str. 45-48, 67-78); Raba-
tovega mitničarja naj bi pri tem podpiral tudi
tolminski glavar Coronini. Kranjska se je tako za
zaščito svojih interesov morala obrniti na no-
tranjeavstrijski tajni svet v Gradcu (isto, str. 317-
320). Osrednja zadeva, povezana z mitnico v
Bači, pa je tihotapljenje, ki je bilo zelo razvito in
je predstavljalo resen problem: podložniki so se
raje ukvarjali z njim kot pa s kmetovanjem
(475/295, str. 623-627, leto 1622). Tihotapili so
tako, da so mitničarju navajali napačne podatke -
da so npr. blago kupili na Tolminskem oz. za
svoje potrebe (502/300b, str. 1253-1254, leto
1648) - ali pa so se po stranskih poteh izognili
mitnici - npr. preko Ljubinja ali po levem bregu
Idrijce (487/298, str. 1877-1881, leto 1637; 516/
303b, str. 883-886, leto 1662) oz. iz Idrije preko
Čepovana na Goriško (496/300, str. 233-234, leto
1644). Najpogosteje so tihotapili živino, zlasti
vole z Gorenjskega in Koroškega ali celo Šta-
jerskega, ter jo prodajali na Beneško, v obratni
smeri pa zlasti vino in žganje, usnje, platno in
nekatera živila (502/300a, str. 2657, leto 1647;
521/304c, str. 29-38, leto 1666; 522/304c, str.
583-588, isto leto; 528/306a, str. 281-298, leto
1673). S to dejavnostjo se seveda niso ukvarjali
le Tolminci, pač pa tudi Ločani, Logatčani, Go-
ričani in pogosto omenjeni Solkanci (502/300a,
str. 2657, leto 1647; 502/300b, str. 1253-1254,
leto 1648; 521/304c, str. 29-38, leto 1666;
528/306a, str. 281-324, leto 1673). Oblast je
skušala tihotapljenje preprečiti s prepovedjo pod
grožnjo aretacije prestopnikov in zaplembe blaga
(502/300a, str. 2657, leto 1647) za vse, ki ne
izkažejo potrdila o plačani mitnini (boleta) oz. jih
zasačijo izven predpisanih, t.j. glavnih poti. Za
izvajanje nadzora so poleg rednih nadzornikov
(Aufseher) postavili še oborožene mušketirje ter
deželno vojsko (502/300b, str. 99, leto 1648;
521/304c, str. 45-48, 67-78, 309-310, leto 1666);
za preprečevanje tihotapljenja čez kranjsko mejo
proti Škofji Loki in Logatcu ali obratno so po-
ostrili nadzor na mitnicah v Železnikih in Loki
ter zahtevali dodatno kontrolo blaga na Veharšah
in Hotavljah (502/300b, str. 1253-1254, leto
1648), v Stari Oselici, Poljanah, Žireh in Sorici
(521/304c, str. 29-38, leto 1666). Za pravilno
pobiranje mitnine sta na mitnici skrbela
prejemnik in protipisar, ki sta se ravnala po
določenem mitninskem redu ali tarifi. Ta je
predpisovala višino mitninske pristojbine za
posamezne vrste blaga. Vodila sta vsak svojo
knjigo transporta blaga in pobrane mitnine, obe

evidenci pa sta se morali ujemati. Finančna
poročila sta večkrat letno pošiljala višjemu uradu
v Ljubljani (531/307a, str. 921, leto 1676). Za-
nimivo je, da je med uradnikoma često prihajalo
do nesoglasij. Leta 1673 je npr. prišlo do spora
med prejemnikom Faleničem in protipisarjem
Hrovatom, pri čemer je slednji očital prvimu, da
ga šikanira in onemogoča pri delu (529/306a, str.
1019, 1047-1054, 1091). Čeprav se zdi, da ga je
v resnici motila pretirana prejemnikova vestnost,
so kranjski stanovi leta 1674 Faleniča zamenjali s
Štefanom Breščakom. Hrovat je prišel v spor tudi
z njim, obenem se je izkazal za podkupljivega,
zato so ga še istega leta odstavili, za protipisarja
pa imenovali Scharpfa (530/307, str. 503-505,
677-680, 873). Od mitnine zbrana sredstva so
pripadala deželi Kranjski in so jih pošiljali v
Ljubljano, del denarja pa porabili za vzdrževanje
mitniške hiše, ki je bila skupaj z nekaj zemlje v
lasti dežele,⁵ ter za vzdrževanje prometnih poti.
Najslabša je bila pot po Baški grapi proti Bo-
hinju, ki je bila občasno v tako slabem stanju, da
je bila za uporabnike že nevarna (461/293a, str.
107-110, 431-434, leto 1612), zlasti med Huda-
južno⁶ in Koritnico ter Knežo in Bačo (479/295a,
str. 2327, 2385, 2479, 2481, leto 1624).

Skoraj vsi dokumenti so pisani v nemščini, le
tu in tam v italijanščini. V fasciklih 281-312c z
naslovom "Landsachen" je gradiva o baški mit-
nici še veliko več, kot ga zgoraj citiram, vendar
sem ga vsebinsko v glavnem popisal, poleg tega
ga je s pomočjo stvarnega ali krajevnega
kartotečnega kazala lahko poiskati (glej gesla
tihotapstvo, mitnica, Bača, Tolmin, Tolminsko).

Druga pomembnejša tema v stanovskem arhi-
vu, zadevajoča Tolminsko, je upor.⁷ Obetavni
fascikel 536 (škatla 799) z naslovom *Tolminski
kmečki upor 1713* je v resnici sveženj okrog 30
spisov, ki k poznavanju upora ne prispeva veliko.

Najprej je nekaj predpisov iz leta 1655 o
tajni zvezi, ki naj bi jo ustanovili neposlušni

5 Leta 1689 je Kranjska prodala t.i. Repekovo rovt v Bači,
ki je bil njena last, za 250 gld. deželne veljave Štefanu
Golja s Kozaršč, gospodstvu Tolmin pa je kupec plačal
le neko pristojbino (546/310a, 135-140).

6 Zanimivo, da se je že tedaj izgubil izvorni pomen
imena, ki označuje močan južni veter, ki tu rad piha
(glej F. BEZLAJ, Etimološki slovar slovenskega jezika
I (A-J), Ljubljana 1976, geslo "jug"); v spisu iz 1624 je
ime ponemčeno v "Bösen Jausen".

7 Dokumente o tolminskem uporu okrog 1515 navaja M.
VERBIČ v svojem članku Gospodarski in socialni po-
ložaj tolminskega kmeta ..., ZČ 1974, 3-43.

podložniki s Tolminske, Štanjela, Solkana, Zavrnika (Schwarzeneg), Komna in Brd in ki naj bi štela do 10.000 mož; upor naj bi preprečili s protiukrepi, vendar naj bi pri tem podložnikov ne obravnavali preostro. Sledijo spisi iz maja 1712 o širjenju nemirov s Tolminske na Kras in ukrepih vojske za njihovo preprečitev. Največ dokumentov (okoli 25) je iz leta 1713, (večinoma maj in julij), govore pa o razraščanju upora po deželi, zlasti na Krasu, o napadu na devinski grad, o pomoči 600 mož krajišniške in 800 mož redne nemške vojske z Ogrske ter cesarskih enot iz Španije in Neaplja, ki naj bi se izkrcale na Reki, nadalje o preskrbi vojske v deželi, o imenovanju komisije oz. komisarjev in o lovljenju pobeglih kolovodij, zlasti na Kranjskem. Z uporom je povezan tudi spis v škatli 13, snopič 15 (Gorica, kmečki upor 1713, junij), v katerem reški proviantni upravitelj Raunach kranjskim stanovom predlaga, naj se izkrcanje 2 regimentov cesarske vojske iz Neaplja namesto na Reki raje izvede v Trstu, Ogleju ali Devinu, od koder bosta lažje in prej dospela na področje upora.

Nekaj dokumentov se nanaša na beneške vojne v 17. stol.: leta 1616 so Benečani napadli in zavzeli Kobarid (467/294, str. 428, 491, 531, 539); zaradi nevarnosti, da preko Tolmina prodrejo proti Idriji, je bilo potrebno angažirati vojsko za njeno obrambo (isto, str. 581, 651-652, 665-666). Naslednje leto je bila beneška nevarnost še vedno prisotna, saj je skušal tolminski glavar Gašper Dornberg pri cesarju izposlovati namestitvev 300 mušketirjev na tolminskem gradu, češ da so kmetje nezanesljivi (221/131).⁸ Nekoliko kasneje, leta 1632, se je isti glavar pritoževal proti namestitvi 800 uskoških konjenikov iz Varaždina zaradi beneške nevarnosti, ker da je to huda obremenitev za njegove podložnike (484/297, str. 873-878). Leta 1703 se je na Kranjskem razširila vest, da so se pri Ogleju izkrcali Francozi, ga oropali in požgali, prodrli preko Vidma do Kobarida in Tolmina, ju požgali ter se namenili proti Idriji; za njeno obrambo je bil na Notranjskem izveden vpoklic deželne brambe, ki naj bi sovražnika zaustavila z zasedo pri kraju imenovanem "na vershi", oddaljenem 3 ure hoda od Idrije. Vest je bila neresnična, saj Francozi niso prišli dalje od Ogleja, botrovalo pa ji je naključje: v Kobaridu je pogorela neka

kovačija, to so videli na tolminskem gradu in po deželi sprožili preplah (216/128, št. 96-99).

V stanovskem fondu je še nekaj zadev o Tolminski različne vsebine: npr. problem ustanavljanja novih cerkva na iniciativo raznih vidcev, ki radi hujskajo ljudi zoper posvetno oblast, je prisoten v nekaterih krajih na Kranjskem ter zlasti na Tolminskem, kjer je novozgrajena cerkev sv. Lucije postala romarski cilj (427/289a, str. 1629, 1632, 1661, leto 1584); nadalje o trgovcih, ki so vino iz Trsta vozili v Nemčijo preko Krasa in naprej po dolini Soče in so leta 1626 plačevali mitnino v Trstu, Devinu, Gorici, Ročinju, Volčah in Bovcu (480/295b, str. 1737); najde pa se tudi vabilo nekega Schallerja iz leta 1631 kranjskim stanovom, naj pošljejo svojega zastopnika na njegovo poroko, ki bo v hiši barona Dornberga v Tolminu (483/297, str. 177-178).

Fond Vicedomski urad za Kranjsko je nastal v času delovanja deželnega vicedoma od konca 15. stol. do 1747, ko je bil ukinjen. Vicedom je bil namestnik deželnega kneza in je zanj opravljal posle, ki so bili v njegovi pristojnosti, zlasti pa upravljal in nadziral njegovo premoženje v deželi. Po obsegu je fond manjši od stanovskega (380 škatel), vendar bolj urejen in tudi zaradi boljših pomagal preglednejši. Gradiva o Tolminski je nekoliko manj, je pa to zaradi dosledne tematske urejenosti združeno pod skupnimi naslovi. Večinoma zadeva posestne pravice na Tolminskem in med drugim vsebuje:

1. Razne overovljene prepise deželnoknežjih listin o izročitvi gospostva Tolmin Francu grofu Thurnu v zastavo leta 1543, kot tudi prepise drugih dokumentov o podeljenih pravicah, npr. o pravici izvoza 50 volov letno na Beneško brez plačila carine. (83, G-XIII/3).
2. Pod naslovom Tolminsko gospostvo najdemo prošnje goriških urbarialnih komisarjev za nakazilo celotne vsote 400 gld., namenjene gradnji dveh vodnjakov (cistern) na tolminskem gradu leta 1559; vladar je prošnji ugodil in ukazal kranjskemu vicedomu izplačati manjkajočih 300 gld. (116, T-XI/2). Nadalje je tu arhivirana pritožba tolminskih podložnikov iz 1. pol. 16. stol. kranjskim reformacijskim komisarjem zoper skrbnika gospostva zavoljo plačevanja dvojne naklade na živino, kupljeno na Kranjskem; prosijo, da se jim priznajo enake pravice, kot jih imajo goriški podložniki (isto, T-XI/3).
3. Nekaj ohranjenih spisov govori o upravljanju in finančnem poslovanju kobariške mitnice v

⁸ Kot nezanesljivi se izkažejo tudi rekruti s Tolminskega, ki so leta 1648 pobegnili iz zbirališča v Škofji Loki (502/300b, 259).

letih 1582 in 1583 (125, C-IV), precej več pa o mitnici v Bači, ki je bila v 16. stol. v rokah deželnega kneza neposredno ali pa jo je dal v zakup. Spisi zadevajo finančno poslovanje, nastavitve uslužbencev, tihotapstvo in protiukrepi; iz leta 1536 je ohranjena mitninska protiknjiga Tomaža Levca,⁹ vsi ostali akti pa so iz 2. pol. 16. stol. (152, U-I/1-12).

4. Naslov Tolminsko glavarstvo vsebuje pritožbo kranjskih, bohinjskih in baških mitničarjev iz let 1558 in 1561 proti tolminskemu upravniku Jakobu Orzonu, češ da trgovcem in tovarnikom samovoljno jemlje (krade) konje in jih za svoj prid prodaja Benečanom; s tem trgovino izriva na stranske skrite poti, kar je v škodo deželnoknežji blagajni (280, T-V/1). Nadalje je tu še prošnja Janža Khisla iz leta 1572, da bi svoje tolminsko imenje in posest (ne pove kje) zamenjal za deželnoknežjo vicedomsko posest v okolici Ljubljane (isto, T-V/2) in prizadevanje Gašperja Formentina leta 1591, da bi si od mladoletnega dediča Jurija grofa Thurna pridobil v zastavo tolminsko gospodstvo (isto, T-V/3).

Fond Reprezentanca in komora vsebuje gradivo državnega upravnega organa na stopnji dežele, nastalo v letih 1747-1763 in obsega 197 škatel. Ker so bile njene pristojnosti v duhu terezijanskih upravnih reform zmanjšane v korist centralne uprave in omejene le na deželo Kranjsko, je gradiva o Tolminski zelo malo. Le-to med drugim govori o obmejnih ekscesih z Benetkami oz. o beneški nasilnosti na na Tolminskem, zlasti o ropu 100 glav drobnice v vasi Kred, ki so ga 1749 zagrešili beneški podložniki, ter o avstrijskih ukrepih; gre za 15-20 spisov, pomešanih s spisi o mejnih konfliktih v pazinski grofiji (134/LXVII).

Med cerkvenimi zadevami je zanimivo mnenje cesarice iz leta 1760 o izvolitvi novega nadduhovnika v Tolminu, ki naj bi zamenjal bolehnega Maronija; predlagal ga je čedadski kapitelj, ki je takrat še vedno izvajal cerkveno oblast na Tolminskem (57/XX). To je često povzročalo nesoglasja in spore s tolminskim glavarstvom kot posvetno oblastjo, tako npr. leta 1757 in 1759 zaradi ustanovitve novega vikariata v Šebreljah, ki se je odcepil od Šentviške Gore (58/XX).

Fond Deželno glavarstvo, ki leta 1764 nas-

ledi Reprezentanco in komoro za slabih 20 let, do 1783, obsega 324 škatel gradiva, pri čemer često naletimo na starejše spise (izpred 1764), ki so bili zadevam priključeni kot predspisi. Zastopnost Tolminske je tudi v tem fondu ustrezno pičila.

V Podbrdu, na Ponikvah in Mostu na Soči je prišlo do požara in cesarica je leta 1766 dovolila zbiranje sredstev po notranjeavstrijskih deželah¹⁰ za pomoč pogorelcem (17, F-3-1).

Druga polovica 18. stoletja je zadnje obdobje obstoja beneške republike,¹¹ stanje vzdolž njene meje pa je tako, da je avstrijska država 1780 za zaščito pred sumljivimi potepuhi in klateži začela organizirati vaše straže vzdolž meje; leta 1781 so iz državne blagajne plačevali vzdrževanje dvojnih dnevniških straž v Fiumicellu, Krminu in Tolminu (78, T-11-1).

Leta 1751 novoustanovljena goriška nadškofija in metropolija je že leta 1753 zabredla v dolgove, zato so od tolminskega nadduhovnika Andreja Foramitija in glavarja Ignaca Coroninija zahtevali, naj organizirata in izvedeta pobiranje dodatnega davka 35 gld. letno (cathedraticum) od cerkva v tolminskem arhidiakonatu za njihovo poplačilo; Foramiti je obveznosti porazdelil na svojih 9 župnij (222, G-2-1).

Zbirko rokopisov sestavlja 521 enot iz časa od 1. pol. 14. do sredine tega stoletja. Tolminsko zadeva rokopis (I-42r) z odgovorom komornega prokuratorja Johana Pavla Langa, s katerim zavrača zahteve grofa Strassolda kot zastopnika svoje žene, Dombergove hčere, do deleža na gospodstvu Tolmin oz. po izplačilu dela zastavne vsote 66.500 gld., s katero si je Gašper Vid Domberg leta 1607 z zastavno pogodbo pridobil Tolminsko v fevd, deden po moški liniji; ker je leta 1633 umrl brez moških potomcev, je deželni knez gospodstvo podelil Breunerjem v dedni fevd po moški liniji kot nagrado za njihovo zvesto službovanje. Rokopis, ki obsega 79 oštevilčenih listov, je označen z letnico 1664, vendar menim, da je nastal med leti 1643 in 1651, ko posest kupijo Coroniniji.¹²

Drugi rokopis (II-56r) le delno zadeva Tolminsko, in sicer je to Pieronijeva zbirka poročil, vedut in zlasti načrtov (tlorisov) utrd in utrjenih

⁹ Objava v F. GESTRIN, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, Viri za zgodovino Slovencev, Ljubljana 1972.

¹⁰ Štajerska, Koroška, Kranjska s Krasom in notranjo Istro, Goriško-Gradiška in Trst.

¹¹ Z mirom v Campo Formiu leta 1797 je priključena Avstriji.

¹² S. RUTAR, Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882, 107, 228-229.

krajev na Dolenjskem, v Vojni Krajini in vzdolž beneške meje. Avtor po potrebi predlaga tudi popravilo oz. izboljšanje že obstoječih ali izgradnjo novih trdnjav. Zbirka nima pravega naslova, na 1. strani je zapisano *Relazzioni di A(nn)o 1639*.¹³ Med več kot 25 kraji sta tudi:

Tolmin, poročilo v konceptu in čistopisu (list 163, 166), dve skoraj identični veduti tolminskega gradu v perorisbi (170, 171), več koloriranih tlorisov in stranskih prerezov grajske stavbe (172v-177), in *Kobarid*, poročilo in predlog gradnje (179, 181-182), veduti v perorisbi (186, 187) ter načrt (tloris, stranski ris) avtorjevega predloga za izgradnjo trdnjave (188).¹⁴

Zbirka urbarjev¹⁵ obsega 157 enot, nastalih med leti 1350 in sredo 19. stol. Med njimi so štiri urbarji tolminskega gospodstva:

- urbar gospodstva Tolmin 1596 (I-64u); na 141 listih so popisane podložniške dajatve po vaseh od Bovškega do vključno Idrije, ki se pojavlja v popisu novin;
- urbar posesti bratov Virginija in Jeronima Formentinija (I-65u) je nedatiran in vsebuje na 11 listih vso Tolminsko in Bovec, v italijanščini;
- urbar fevdnih posesti Jerneja Formentinija 1606 (I-66u) obsega na 18 listih večji del Tolminske od vasi pri Kobaridu preko Tolmina, spodnje Baške grape in Šentviške planote do Cerkljanskega;
- obsežen urbar tolminskega gospodstva 1624 (I-67u) navaja nekaj vasi na Bovškem ter celotno Tolminsko (listi 1-312), v dodatku pa posebej še idrijsko župo (313-345).¹⁶

13 Letnica je sporna. F. STELE, Valvasorjeva Ljubljana, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo IX/1928, 24, 25, meni, da je zbirka nastala po letu 1640.

14 Verjetno gre za grič sv. Antona; avtor ga sicer opiše kot skalnat, srednjevisok grič na ravnici ob Beli (Billa), nedaleč od njenega izliva v Sočo (Lisonzo) ter 700 korakov od vasi Kobarid (Caporet).

15 Arhiv Slovenije hrani tudi nekaj kopij tolminskih urbarjev: iz Trsta (fotografije urbarja iz 1377, shranjene pod signaturo 53u) iz Zgodovinskega pokrajinskega arhiva v Gorici (en Thurnov ali Formentinijev, en Breunerjev in prek 10 Coroninijevih urbarjev iz časa od konca 16. do konca 18. stol. na mikrofilmu) in iz Deželne arhiva v Gradcu (Neuhauserjev urbar iz okrog 1523, sicer nedatiran, na mikrofilmu). Na mikrofilmih je posneto še nekaj drugega gradiva iz tega obdobja, ki zadeva Tolminsko in ga hrani omenjeni goriški arhiv.

16 Idrija je že v Dornbergovem zastavnem pismu leta 1607 zaradi rudnika dobila poseben status in so jo vodili kot posebno enoto (navedeni urbar, list 313).

Zbirka listin ima preko 7000 kosov, od tega je raznih samostanskih in listin celjskih grofov okrog 1700, preostale pa so različne provenience iz časa od konca 12. oz. začetka 13. do 2. pol. 19. stol. Tolminsko zadeva le listina z datumom Gradec, 17. marca 1600, s katero nadvojvoda Ferdinand ukazuje gosposki in oblasti v Goriški, Trstu, Gradiški in Tolminski, naj zatirajo tihoapljenje živine s Koroške in Kranjske ter naj trgovce prisilijo plačevati dajatve.

Skupino graščinskih arhivov sestavljajo pretežno fondi tedanjih kranjskih gospodstev, ki bodisi zato, ker mejijo na Tolminsko ali po naključju vsebujejo tudi nekaj zanimivega gradiva:

Graščina Dol hrani sveženj kart v kolorirani perorisbi s prikazom deželnoknežjih kameralnih gozdov v avstrijskem Primorju (fasc. 186, Raigersfeld XVI). Karte so nastale ob vizitaciji in izmeri teh gozdov leta 1736, sama izdelava pregledne evidence komorne lastnine pa je povezana s potrebami avstrijske mornarice po lesu oz. z ukazom o poseku 500 merskih dreves leta 1732. Tolminsko glavarstvo zadevajo karte št. 4 do 19: Matajur, Kolovrat, Krn, Mrzli vrh, Polog, Zadlaz, Kneške Ravne, Kneža, Kacenpoh, Bača, Podbrdo in Porezen, Dolenja Trebuša, Hotenja, Klobučarji, Kopovišče; pod št. 19 je pregledna karta vseh kameralnih gozdov na Tolminskem.¹⁷

Graščina Škofja Loka premore le dva spisa, ki zadevata Tolminsko: dopis kranjskega deželnega glavarja in stanov dne 5. maja 1713 škofjeloškemu glavarju Antonu Egkerju o kmečkem uporu na Krasu in Tolminskem z naročilom, naj pazi na svoje podložnike in jih drži v pokorščini ter naj o tem poroča¹⁸ (fasc. 17) ter dopis tolminskega sodnika in rentnega mojstra Janeza Krstnika Fontana, s katerim leta 1620 obvešča loškega upravnika o sporu tolminskega podložnika iz Podbrda z loškim podložnikom zaradi izterjave neplačanega dolga (fasc. 19).

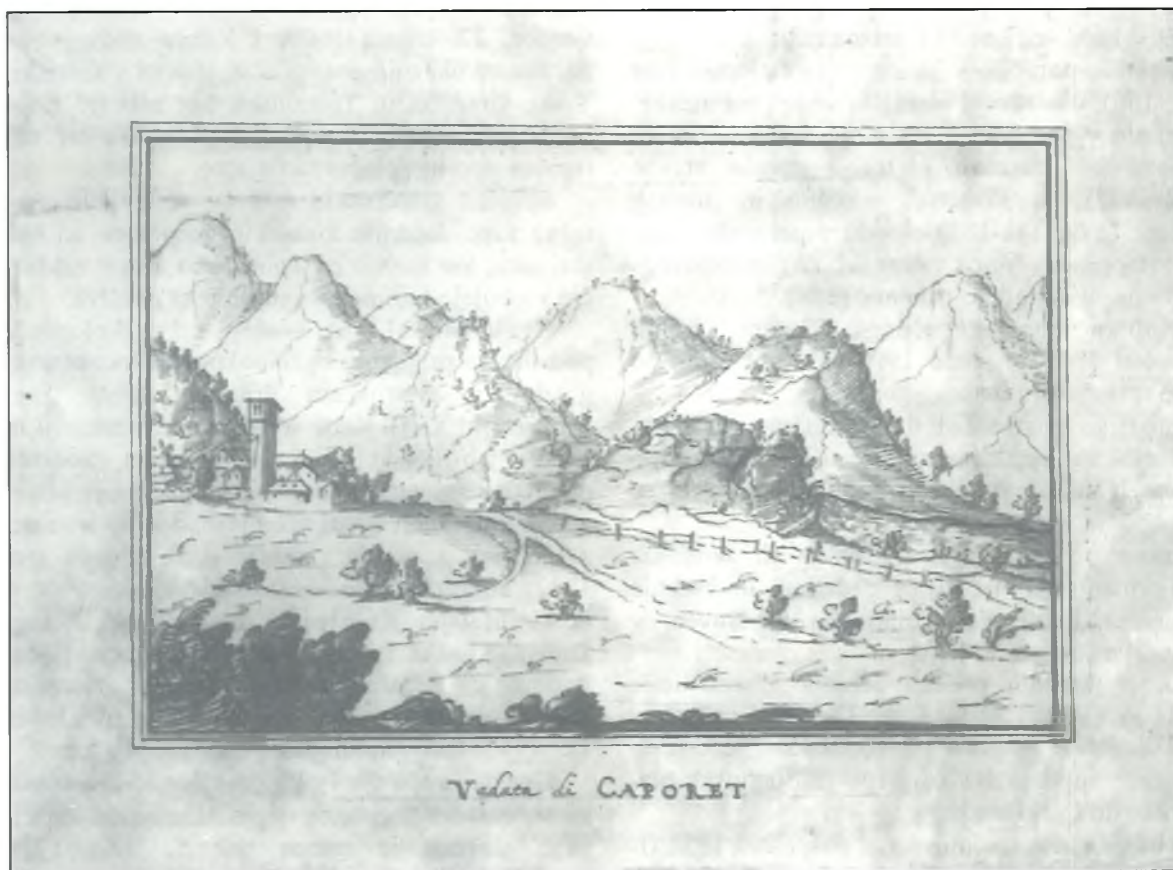
Seveda upam, da sem v tem pregledu zajel bolj ali manj vse zanimive arhivalije na to temo in da mi ni pomotoma ušel kakšen pomemben podatek (sicer je v teh fondih gotovo še nekaj - bolj posameznih - dokumentov, zadevajajočih Tol-

17 Tekstovne opise poteka mej kameralnih gozdov hrani goriški Archivio storico provinciale, Stati provinciali sez. II, n. 623a/39. (Podatek mi je posredoval S. Torkar).

18 O vplivih tolminskega punta na Škofjeloškem glej sicer članek P. BLAZNIK, Odmev velikega tolminskega punta na tleh loškega gospodstva, Loški razgledi 1963, 84-96.

minsko, ki pa bi jih mogel evidentirati le z neposrednim pregledovanjem velikih količin gradiva, to je od spisa do spisa). S tem bi bil tudi dosežen

osnovni namen, namreč zainteresiranemu uporabniku nuditi izčrpno informacijo in mu olajšati vpogled v preteklost.

Kobarid v 17. stoletju

Peter Štih

GLOSE K SREDNJEVEŠKEMU DELU RUTARJEVE ZGODOVINE TOLMINSKEGA

Zgodovina Tolminskega, knjiga, ki je Simonu Rutarju izšla leta 1882, zavzema v njegovi bogati znanstveni bibliografiji¹ prav posebno mesto, saj je to njegovo "najobsežnejše in najbolj izvirno samostojno delo"², hkrati pa pomeni "prvo temeljito monografijo o ožji pokrajini v našem zgodovinopisju".³ Na tem mestu ni potrebno ponavljati že znanih ugotovitev o Rutarjevi priznani pomembni vlogi in mestu v razvoju slovenske historiografije, saj na to temo obstaja več člankov in razprav.⁴ Po zaslugi Branka Marušiča pa smo podrobno seznanjeni tako s historiatom nastajanja Rutarjeve Zgodovine Tolminskega kot tudi z vrednostjo, ki jo je omenjeno delo v času svojega nastanka imelo in ki jo ima kajpak še danes.⁵

Rutar je svojo knjigo gradil na podlagi obstoječe literature, objavljenih virov, virov, ki jih je sam našel v arhivih in iz osebne dokumentacije, ki jo je zbiral že od zgodnjih gimnazijskih let. Za kakovost knjige je posebej pomembno, da so mu za uporabo odprli tako imenovani "grofovski arhiv" v Tolminu, ki je med prvo svetovno vojno izginil neznano kam in danes velja za izgubljenega. Gradivo, ki ga je Rutar za svojo knjigo iz tega arhiva lahko uporabil, se nanaša predvsem na čas po letu 1500, ko je bilo ustanovljeno tolminsko glavarstvo, ki je kot posebna upravna enota imelo tudi svoj arhiv. Za zgodovino srednjega veka pa je bil ta arhiv praktično neuporaben, saj razen nekaj prepisov⁶ ni vseboval gra-

diva. Tako je Rutar srednjeveški del svoje Zgodovine Tolminskega, ki v dveh poglavjih zajema približno tretjino vsega zgodovinskega teksta, v veliki meri napisal na podlagi literature in objavljenih virov. Zlasti to velja za zgodnjersrednjeveški del, kjer do 11. stoletja za Tolminsko nimamo nobenih neposrednih podatkov, pa tudi za visoki in pozni srednji vek so ti relativno skromni. Zato je ta del knjige danes mnogo manj uporaben in ga je potrebno nujno dopolnjevati s spoznanji, do katerih je prišla zgodovinska znanost v času, ki je Rutarjevemu sledil.

Pričujoči prispevek ima takó namen opozoriti na nekatera mesta srednjeveškega dela Rutarjeve Zgodovine Tolminskega, ki se ne skladajo z današnjim znanjem in razumevanjem preteklosti; hkrati pa predstaviti trenutno doseženo raven v teh posameznih vprašanjih. S tem se pomen Rutarjevega dela prav nič ne zmanjšuje, saj je v njem Rutar zbral vrsto dragocenih in pomembnih podatkov, ki jih bo moral upoštevati vsakdo, ki ga zanima starejša zgodovina Tolminskega. Čeprav je že izdajatelj faksimiliranega ponatisa Zgodovine Tolminskega iz leta 1972 zapisal, da bi bilo veliko smotrnejše izdati novo knjigo o zgodovini Tolminskega, kot pa pisati pripombe k Rutarjevi⁷ - s čimer se lahko le strinjamo - pa tudi po dvajsetih letih, odkar so bile te besede zapisane, vse kaže, da Tolminska še dolgo ne bo dobila svoje nove zgodovine. Takšno stanje je torej tudi eno glavnih opravičil za glose k Rutarjevi Zgodovini Tolminskega.

Srednji vek na Slovenskem se začne s slovansko in avarsko naselitvijo na prostor med Alpami in Jadranom. Ta naselitev je imela za posledico dokončni zaton antične civilizacije. Uvod v to dogajanje predstavlja preselitev Langobardov iz Panonije v Italijo. Rutar postavlja to selitev v pomlad leta 569 (str. 15). Ta njegova datacija, čeprav danes na splošno ni sprejeta, se opira na vest tridentinskega škofa Sekunda, ki poroča, da so se Langobardi v Italijo preselili v drugi indikciji, to je leta 569. Večina virov (npr. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*; Ori-

1 Boža PLENIČAR, Bibliografija Simona Rutarja, Goriški letnik 4/5, 1977/78, 139 sl.

2 Branko MARUŠIČ, Simon Rutar in njegova "Zgodovina Tolminskega", v faksimiliranem ponatisu: Simon RUTAR, Zgodovina Tolminskega, Nova Gorica, 1972, XVI.

3 Bogo GRAFENAUER, Mesto Simona Rutarja v slovenskem zgodovinopisju, Goriški letnik 3, 1976, 14.

4 B. PLENIČAR (kot v op. 1), 174 sl.; (literatura o Simonu Rutarju, ki od leta 1880 do 1977 zajema kar 101 bibliografsko enoto).

5 B. MARUŠIČ; Simon Rutar (kot v op. 2), V sl.

6 Gl. npr. Simon RUTAR, Zgodovina Tolminskega, to je zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerklno ž njih prirodoznanskim in statističnim opisom, Gorica, 1882, 220, op. 7; 227, op. 20.

7 B. MARUŠIČ, Simon Rutar (kot v op. 2), XII.

go gentis Langobardorum)⁸ datira ta dogodek v prvo indikcijo, torej v leto 568, ki ga je v glavnem sprejela tudi historiografija.⁹ Vendar to niti ni najvažnejše. Bolj zanimivo je Rutarjevo mnenje, da so Langobardi prišli v Italijo in v Čedad, ki so ga kot prvega zasedli, po poti čez Predel. Zato tudi "Kraljevo goro" (Mons regis), ki naj bi stala na meji Italije in na katero naj bi se povzpел langobardski kralj Alboin z namenom, da bi si ogledal novo domovino, enači z Matajurjem. V zvezi s Kraljevo goro obstajajo različna mišljenja,¹⁰ najbolj verjetno pa je mnenje Milka Kosa, da se ta gora nahaja nekje med Ljubljansko kotlino in Vipavsko dolino, ob glavni poti, ki je iz Italije preko Vipavske doline, Hrušice (Ad Pirum) in Emone vodila v Podonavje.¹¹ To vprašanje je seveda v tesni povezavi z vprašanjem poti, po kateri so se Langobardi preselili v Italijo. Rutar je v tem oziru daleč precenil pomen predelske ceste, ki se je bolj uveljavila šele v srednjem veku. Poleg tega je bila to pot, ki je povezovala Koroško s Furlanijo in je torej potekala v smeri sever - jug, pa še tu je bila gotovo mnogo pomembnejša cestna povezava, ki je potekala po dolini Bele in nato mimo Pušje vasi (Pontebbska cesta).¹² Pristajanje na Rutarjevo tezo bi pomenilo, da so se Langobardi selili iz Panonije v Italijo preko Norika, kar pa seveda nima nobenega smisla in tudi viri nam tega ne poročajo. Ne more biti dvoma, da je itinerar langobardske preselitve iz Panonije v Italijo markirala zgoraj omenjena cesta Aquileia -

Emona - Celeia - Poetovio s krakoma proti Savarii in Sirmiumu. Po tej cesti so namreč pred Langobardi tudi druga barbarska ljudstva z vzhoda vdirla v Italijo.¹³

Naselitev Slovanov v Vzhodne Alpe je danes mnogo bolj natančno poznana kot v času, ko je Rutar pisal svojo Zgodovino Tolminskega (str. 16). Predvsem danes vemo, da je slovanska naselitev na ta prostor potekala v dveh valovih, od katerih je starejši imel izhodišče v zahodnoslovanski skupini. Okrog 550. se je ta prvi in šibkejši val s področja današnje Moravske obrnil proti jugu, preko Donave, med Trauno na zahodu in Dunajem na vzhodu, zajel najprej ozemlje Zgornje in Spodnje Avstrije in se nato postopoma širil v notranjost Vzhodnih Alp do Karavank in ob Dravi še naprej proti jugovzhodu. Zdi se, da je škofija v Poetoviu propadla že pred letom 579 prav v zvezi s tem naselitvenim valom. Šele nato je sledil drugi, glavni slovanski naselitveni val v vzhodne Alpe. Ta je potekal približno med leti 585 in 590, in sicer z jugovzhoda ob Savi in Dravi navzgor, in je bil v tesni povezavi z Avari. Tako je bilo do okrog 588. osvojeno zgornje Posavje in Posavinje (propadeta škofiji v Emoni in Celeji), do leta 591 pa zgornje Podravje (propadeta škofiji v Teurniji in Aguntju). V letih 593 in 595 je na področju zgornje Drave okrog Lienza že prišlo do spopadov s severnimi sosedi Bavarci.¹⁴ Ne moremo pa trditi, tako kot Rutar, da so se "Slovenci" (sic !) že takrat naselili na meji Italije (str. 16). Posebno to ne more veljati za zgornje Posočje, kjer analiza skromnih zgodovinskih podatkov (predvsem vesti pri Pavlu Diakonu) kaže bolj na to, da so Slovani ta prostor naselili nekoliko kasneje, morda v drugi polovici 7. stoletja,¹⁵ po mnenju jezikoslovcev pa sploh šele v 9. stoletju in kasneje.¹⁶ Zato se seveda Slovani tudi niso mogli že konec

8 Franc KOS, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, Ljubljana, 1902, št. 71.

9 Prim. npr. Bogo GRAFENAUER v opombah ob izdaji: Pavel DIAKON, Zgodovina Langobardov, Maribor, 1988, 88, op. 25, 26; Jörg JARNUT, Geschichte der Langobarden (1982), 33; Herwig WOLFRAM, Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter, Berlin 1990, 398; Amelio TAGLIAFERRI, Il ducato di Forum Iulii, I Longobardi, katalog razstave, Milano, 1990, 538.

10 Gl. Peter ŠTIH - Janez PERŠIČ, Problem langobardske vzhodne meje, Zgodovinski časopis (= ZČ) 35, 1981, 340.

11 Milko KOS, Postanek in razvoj Kranjske, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 10, 1929, 29 (Ponatis v: Milko KOS, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave. Ljubljana, 1985, 234 sl.).

12 Ferdo GESTRIN, Karta obsoške poti iz 17. stoletja, ZČ 41, 1987, 97 sl.; Janez ŠUMRADA, O popravilu bovške ceste na prelomu iz 14. v 15. stoletje, ZČ 41, 1987, 313 sl.; Milko KOS, Gospodarska problematika Bovškega v preteklosti, Srednjeveška kulturna družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave. Ljubljana, 1985, 349.

13 Jaroslav ŠAŠEL, Rimske ceste v Sloveniji (viac publicae), Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana, 1975, 74 sl.; Carlo Guido MOR, Pohod kralja Alboina (568 - 570), Kronika 17, 1969, 9 sl.; B. GRAFENAUER, Pavel Diakon (kot v op. 9), 88, op. 28.

14 Bogo GRAFENAUER, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete, Arheološki vestnik 21-22, 1970/1971, 17 sl.; ISTI, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu, v: Pavel Diakon (kot op. 9), 321 sl.; Rajko BRATOŽ, Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja, Zbirka Zgodovinskega časopisa 8, Ljubljana, 1990, 26 sl.

15 P. ŠTIH - J. PERŠIČ, Problem (kot v op. 10), 336 sl.

16 France BEZLAJ, Slovenska vodna imena I, Ljubljana, 1956, 13.

6. stoletja naseliti po Furlaniji vse do Tagliamenta (str. 16), kjer imamo resnično izpričana številna tipično slovanska krajevna imena. Že Franc Kos je v svoji oceni Rutarjeve knjige leta 1882 napisal, da se mu to zdi neverjetno in da gre verjetno za kasnejšo slovansko kolonizacijo pod vodstvom oglejskih patriarhov,¹⁷ kar je njegov sin Milko Kos s svojimi raziskavmi le potrdil. Tako je veliko območje madžarskih pustošenj v prvi polovici 10. stoletja ob tako imenovani "ogrski cesti" v Furlaniji, postalo s koncem madžarskih vpadov, v dobi velike obnove Furlanije, ki se je konec 10. in v 11. stoletju dogajala pod vodstvom oglejskih patriarhov, prostor nove, v veliki meri tudi slovanske kolonizacije. Vendar pa se nove slovanske kolonije v svoji izolaciji niso obdržale pred romanizacijo in slovenstvo v vaseh furlanske nižine je najkasneje v poznem srednjem veku propadlo. Pridevek "slovenski" pri posameznih vaseh v 15. stoletju izginja, imena kmetov v "slovenskih" vaseh v 14. stoletju pa niso več slovenska.¹⁸

Pri pisanju te najstarejše zgodovine, ki zaradi skromnosti virov seveda ni mogla biti omejena samo na ožjo Tolminsko, se je Rutar - tako kot mi danes - lahko naslanjal predvsem na že omenjenega Pavla Diakona, Langobarda po rodu, iz Čedadu. Ta ima v svoji Zgodovini Langobardov za 7. in 8. stoletje vrsto dragocenih podatkov, ki osvetljujejo razmerje med Langobardi in njihovimi vzhodnimi sosedmi Slovani.¹⁹ Rutar, ki se je dobro zavedal pomena tega vira za najstarejšo slovensko zgodovino, saj mu je leta 1885 posvetil eno svojih najboljših in najobsežnejših razprav,²⁰ je mnoge Pavlove podatke interpretiral na način, ki je danes že presežen. Tako je Milko Kos v posebni razpravi, ki jo je posvetil zlasti kronološkemu vprašanju Pavlovih poročil o Slovanih,²¹ zelo prepričljivo pokazal, da spada lan-

gobardska osvojitve "okoliša Slovanov, ki se imenuje Zellia, do kraja z imenom Meclarija", in z njo zvezan začetek slovanskega plačevanja dajatev langobardskim vojvodom v Čedadu, v leta 623-626 in ne v leto 610, kot je mislil še Rutar (str. 17) in seveda tudi vsa ostala literatura pred Kosom.²² Ti Slovani so nato plačevali davek Langobardom vse do časov vojvode Rathisa, ki je kot vojvoda v Čedadu vladal med leti 737 in 744, nato pa je postal langobardski kralj (v letih 744-749 in 756-757). Prav za čas njegovega vojvodovanja nam prinaša Pavel Diakon izredno dragoceno vest, saj poroča, da je Rathis, kmalu zatem ko je postal duks v Čedadu, vdrl v "Karniolo, domovino Slovanov" in se tam - verjetno leta 738 in verjetno ne preveč uspešno - spopadel s Slovani.²³ Karniola je seveda predhodnica poznejše Kranjske, ki je bila kasneje najbolj slovenska od vseh zgodovinskih dežel, ki so nastale na današnjem slovenskem ozemlju. O njej imamo za zgodnji srednji vek, do otonske marke Kranjske, ki se prvič omenja 973. v dveh dobro znanih darovnicah cesarja Otona I., s katerima je položil temelje freisinškemu loškemu gospostvu,²⁴ izredno malo vesti. Poleg te Pavlove, najdemo le še omembo pri anonimnem ravennskem geografu (*patria quae dicitur Carneola*), katere datacija pa je zaradi različnih predlog iz različnih časovnih horizontov sila negotova. Prav zato je ta vest za zgodovino "Kranjske" v zgodnjem srednjem veku vprašljiva.²⁵ Pozabiti pa ne smemo tudi na vest v

(Ponatis v: Milko KOS, Srednjeveška (kot op. 11), 157 sl.).

17 Franc KOS, S. Rutar, Zgodovina Tolminskega v Franc KOS, Izbrano delo, Ljubljana, 1982, 328.

18 Milko KOS, K postanku slovenske zapadne meje, Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 5/6, 1930, 336 sl. (Ponatis v: Milko KOS, Srednjeveška kulturna (kot v op. 11), 170 sl.); Peter ŠTIH, Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja, ZČ 37, 1983, 192.

19 Glej Pavel Diakon (kot v op. 9) in oceno te knjige v ZČ 43, 1989, 621 sl. (Peter ŠTIH).

20 Simon RUTAR, Kakšno važnost imajo Pavla Diakona knjige "De gestis Langobardorum" za starejšo zgodovino Slovencev?, Letopis Matice slovenske, 1885, 288-331.

21 Milko KOS, K poročilu Pavla Diakona o Slovencih, Časopis za zgodovino in narodopisje 26, 1931, 126 sl.

22 Z interpretacijo tega mesta Pavlove Zgodovine (IV/38) je povezano tudi vprašanje lokalizacije tega okoliša Slovanov, saj so Zellio in Meclario iskali od Materije v Istri na jugu preko Windisch-Matrei severno od zgornje Drave na vzhodnem Tirolskem pa do Celja na vzhodu in Goriških Brd ter tamkajšnjega kraja Medana. Danes je soglasno sprejeto mnenje, da sta Zellia Ziljica in Meclaria Meglarje (Maglem) na severnem izhodu iz Kanalske doline, kar pomeni, da je okoliš Slovanov obsegal predvsem Kanalsko dolino. Gl. Milko KOS, K zgodovini kralja Sama in njegove dobe, Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino 7, 1928, 194 sl. (Ponatis v: Milko KOS, Srednjeveška (kot op. 11), 154 sl.). Gl. tudi B. GRAFENAUER, Pavel Diakon (kot v op. 9), 192, op. 66.

23 Pavel DIAKON, Zgodovina (kot v op. 9), VI/52.

24 Franc KOS, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, Ljubljana, 1906, št. 444, 445.

25 Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana, 1975, 80 sl.; Jaroslav ŠAŠEL, Alpes Iuliana, Arheološki vestnik 21/22, 1970/71, 33 sl.; U. SCHILLINGER - HÄFELE,

frankovskih državnih analih, ki k letu 820 poročajo o Kranjcih (Carniolenses), ki da živijo ob Savi in so podrejeni furlanskemu prefektu Balderiku.²⁶ Po Rutarju je ta zgodnjerednjeveška "Karnijola" obsegala gornje in srednje Posočje z bližnjim Gorenjskim, šele kasneje naj bi se razširila proti vzhodu (str. 19). Na tej podlagi je nato interpretiral tudi zgornjo Pavlovo vest o Rathisovem vdoru. Rathis naj bi tako pridrl na Tolminsko in se tam spopadel s Slovani. Takšna Rutarjeva interpretacija pa je gotovo neupravičena. Če pustimo ob strani mesto v Pavlovi Zgodovini, ki ne daje ustreznih geografskih oprijemališč za lokalizacijo te zgodnjerednjeveške Kranjske, pa frankovski državni anali jasno opredeljujejo za domovino Karniolcev zgornje Posavje. In tudi iz opisa anonimnega ravénnskega geografa, ne glede na to, koliko je njegov časovni horizont sporen, nedvoumno izhaja, da je pri opisu Carneole mislil na zgornje Posavje. Velike večine toponimov, ki jih našteva pri opisu Carneole, na žalost danes ne znamo lokalizirati; povsem nedvoumna sta le dva, ki sta oba z Gorenjske: Kranj in Kokra.²⁷ Podobno nam dokazuje tudi kasnejši razvoj v otonski dobi. Takratna marka Kranjska je namreč obsegala le Gorenjsko z Ljubljansko kotlino in del Notranjske, medtem ko je Dolenjska spadala v okvir Savinjske krajine.²⁸

Odstavek o Rathisovem vdoru na Tolminsko okrog leta 738 v Rutarjevi Zgodovini Tolminskega torej lahko brez težav črtamo. Zato pa toliko bolj preseneča, da Rutar v svoji knjigi ne omenja nekega drugega dogodka, ki ga opisuje Pavel Diakon: boja med Langobardi in Slovani okrog leta 720, ki ga običajno lokalizirajo v Lavariano južno od Vidma v Furlaniji.²⁹ To

poročilo namreč posredno dokazuje, da so Slovani do tega časa že morali poseliti hribovit svet med Sočo in Furlanijo - pri čemer je poleg Goriških Brd in Beneške Slovenije treba misliti tudi na zahodne dele današnje Tolminske - ter začeli vdirati v nižino, kjer pa so bili zaustavljeni.³⁰

Kar nekaj dopolnil in pojasnil zahteva tudi tisti del Rutarjeve knjige, ki obravnava zgodovinski razvoj v karolinški dobi. Po njegovem mnenju se "z letom 778 konča doba slovenske neodvisnosti in začne se nova doba tujega gospodstva" (str. 20). Že Franc Kos je v svoji oceni Rutarjeve knjige opozoril, da je potrebno letnico 778 popraviti v 788.³¹ Kot je splošno znano, je takrat frankovski kralj Karel Veliki odstranil zadnjega plemenskega vojvodo Bavarcev Tasila in si Bavarsko, kamor je umestil svojega prefekta, neposredno podredil.³² Za slovensko zgodovino je to dejstvo pomembno zato, ker so takrat pod neposredno frankovsko oblast ponovno prišli tudi Karantanci, ki so v letih 763-788, torej v času Tasilovega upora proti Frankom, bili podrejeni le Bavarcem. 788. zato ne more pomeniti konca "slovenske neodvisnosti", ampak le zamenjavo ene nadoblasti z drugo. Poleg tega ta usoda ni zadela vseh "Slovencev", ampak le Karantance severno od Karavank, medtem ko so Slovani južno od Karavank v tistem času še vedno bili v okviru vsaj na videz mogočne avarske države. Za nadaljnji razvoj je bil veliko bolj usoden čas okrog let 743-745, ko so se Karantanci pod Borutom prvič podredili frankovski nadoblasti in se s tem v političnem, družbenem, gospodarskem in kulturnem oziru priključili zahodu. Pravo izgubo samostojnosti, ki je pri Karantancih, vsaj navznoter, obstajala še vso drugo polovico 8. stoletja, pa za "Slovence" tako severno kot južno od Karavank pomenijo šele dvajseta leta 9. stoletja, ko

Der Name "Carnich" in der Kosmographie von Ravenna, *Arheološki vestnik* 26, 1975, 255 sl.

26 Franc KOS, *Gradivo II* (kot v op. 24), št. 61.

27 Jaroslav ŠAŠEL, *Alpes Iuliana* (kot v op. 25), 34 sl.

28 Ljudmil HAUPTMANN, *Entstehung und Entwicklung Krains, Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländern I/4*, Wien, 1929, 344 sl.; Milko KOS, *Postanek in razvoj* (kot v op. 11), 246 sl.; Bogo GRAFENAUER, *Kranjska*, *Enciklopedija Slovenije* 5, 1991, 389 sl. (Zlasti zemljevid na str. 390).

29 Pavel DIAKON, *Zgodovina Langobardov VI/45*. Nasprotno pa Rutar omenja ta dogodek v svoji razpravi *Kakšno važnost* (kot v op. 20), 324. Najnovejši predlog Luja MARGETIČA Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji, *Arheološki vestnik* 43, 1992, 164, op. 162, da bi to bila Ladra pri Kobaridu, se mi ne zdi verjeten. Ladra se npr. v urbarju iz leta 1377 omenjajo kot "villa de Ladroch", v onem iz 1598 pa že kot "Ladra". Dvo-

mim, da se data jezikovno povezati Pavlova "Lauriana" in poznorednjeveška "villa de Ladroch", čeprav seveda o tem lahko kompetentno odloči le jezikoslovec.

30 M. KOS, *K postanku* (kot op. 18), 174; Bogo GRAFENAUER, *Slovinci na zahodni meji*. Vprašanja srednjeveške kolonizacijske zgodovine Beneške Slovenije s posebnim ozirom na naselitev Slovencev, *Prečermov koledar*, 1978, 103 in zemljevid Podatki virov o slovansko-romanski meji do začetka 8. stoletja na str. 101; P. ŠTIH - J. PERŠIČ, *Problem* (kot op. 10), 338.

31 F. KOS, S. RUTAR (kot v op. 17), 328.

32 Gl. npr. Herwig WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378-907*, Wien, 1987, 100 sl., 187 sl.

so domače kneze zamenjali s frankovskimi grofi in je grofijska uprava zamenjala plemensko.³³

Po končanih frankovsko-avarskih vojnah v zadnjem desetletju 8. stoletja so vse s Slovenci naseljene pokrajine prišle v okvir Frankovske države. Novoosvojeno ozemlje je bilo v upravnem oziru razdeljeno na dve veliki mejni krajini: na bavarsko Vzhodno marko, ki je bila pod komando posebnega vzhodnega prefekta, in na Furlansko marko pod oblastjo frankovskega furlanskega duksa. Ogrodje tej razdelitvi so dali prav frankovski vojaški pohodi proti Avarom, ki so potekali s severa ob Donavi do reke Rabe, oziroma iz Furlanije, preko današnjega slovenskega ozemlja in nato še preko Donave v Panonijo. Rutarjevo mnenje, da je bila Drava meja (str. 23) med tema dvema prvima velikima upravnima enotama karolinške dobe, nima potrditve v virih. Drava je 796. sicer postala mejna reka, toda ne med dvema upravnima enotama državne oblasti, ampak cerkvena meja med Salzburgom in Oglejem, ki jo je najprej 803. in nato dokončno še 811. kot takšno potrdil Karl Veliki.³⁴ Že oznaka iz zadevne listine Karla Velikega iz leta 811, s katero je Dravo v vsem njenem toku potrdil za mejo med dvema metropolitijama - pravi, da teče ta reka po sredi Karantanije³⁵ - jasno kaže, da se cerkvena meja ni skladala s politično, Hauptmann pa je to nato dokazal tudi za Panonijo.³⁶

To veliko Furlansko marko je leta 828 Ludvik Pobožni razdelil na štiri grofije, ki pa niso imenovane.³⁷ Ta upravna reorganizacija na samem jugovzhodu karolinške države je bila povod številnim ugibanjem, ki pa vse do danes niso pripeljala do konsistentne rešitve.³⁸ Pri nas se je najbolj uveljavilo Hauptmannovo mnenje, da so nove štiri grofije bile ožja Furlanija, Istra, Grofija ob Savi (predhodnica Kranjske) in Spodnja Panonija severno od Drave.³⁹ V zadnjem času pa nekateri namesto Spodnje Panonije kot četrto grofijo predlagajo Karantanijo, ki je tudi pred reformo leta 828 nekaj časa bila pod upravo zadnjega furlanskega krajišnika.⁴⁰ Ne glede na to, da to vprašanje še vedno ni dokončno rešeno, pa zagotovo ne drži Rutarjeva trditve, da je bila 828. Furlanska marka razdeljena na Furlanijo, Istro, srednje Štajersko in spodnje Štajersko z Dolenjskim (str. 22), saj sta se tako Štajerska kot Dolenjska (kot del Kranjske) razvili šele mnogo kasneje. Izhodišča za njun razvoj so bila položena šele v drugi polovici 10. stoletja s ponovno nemško osvojitvijo prostora južno od Karavank. Gre za čas po prenehanju madžarskih vpadov in organiziranje venca t.i. otonskih mark, ki so na jugovzhodu nemške države segale od Donave na severu do kraških meja Italije na jugu.⁴¹ Vsekakor pa je bilo v tistem času Tolminsko, kakor tudi celotno Posočje s spodnjo Vipavsko dolino, del Furlanije, od katere se je šele kasneje, za časa Goriških grofov in nato Habsburžanov, odcepilo.

Gorica se prvič omenja v zgodovinskih virih leta 1001 v dveh darovnicah cesarja Otona III. Takrat je cesar podelil polovico Gorice, gradu Solkana in posesti med Sočo, Vipavo, Vrtovinskim potokom in Tmovskim gozdom oglejskim

33 Gl. npr. Milko KOS, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana, 1936, 25 sl.; ISTI, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana, 1955, 83 sl.; Bogo GRAFENAUER, *Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII. do IX. stoletja*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 3, 1963, 19 sl.; ISTI, *Razvoj i struktura države karantanskih Slavena od VII do IX stoleća*, *Historijski zbornik* 17, 1964, 213 sl.; ISTI *Karantanski temelji Koroške vojvodine*, *ZČ* 31, 1977, 144 sl.; Herwig WOLFRAM, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien, Köln, Graz, 1979, 73 sl., 126 sl.; ISTI, *Der Zeitpunkt der Einführung der Grafschaftsverfassung in Karantanien*, *Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives* 12, 1981, 313 sl.

34 Rajko BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve* (kot v op. 14) 53; *Zgodovina Cerkev na Slovenskem*, Celje, 1991, 48.

35 F. KOS, *Gradivo II* (kot v op. 24), št. 37.

36 Ljudmil HAUPTMANN, *Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 36, 1915, 270 sl.; ISTI, *Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi*, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 2, 1920, 222 sl.

37 F. KOS, *Gradivo II* (kot v op. 24), št. 96.

38 Gl. povzetek te diskusije v: Harald KRAHWINKLER, *Frühal im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, 1992, 194 sl.

39 L. HAUPTMANN, *Postanek in razvoj* (kot v op. 36), 210 sl.; M. KOS, *Zgodovina* (kot v op. 33), 109; Bogo GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda II*, Ljubljana, 21965, 10 sl.; *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana, 1979, 132.

40 H. WOLFRAM, *Der Zeitpunkt* (kot v op. 32), 313 sl.; Kurt MÜHLBERGER, *Das fränkisch-bayerische Ostland im neunten Jahrhundert*, Wien. Diss., 1980, tipkopis, 51 sl.

41 Gl. Peter ŠTIH, *Nastanek in razvoj dežel na Slovenskem*, *Obdobja 10. Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*, Ljubljana, 1989, 287 sl.

patriarhom, drugo polovico pa grofu Verihenu.⁴² Verihen je prvi, s čigar imenom je v zgodovinskih virih povezano ime Gorica, zato ne čudi, da ga je Rutar (str. 24) naredil za prvega goriškega grofa, kar pa ne bo držalo. Najprej zato, ker je takrat Gorica bila del Furlanske grofije in še konec 11. stoletja je za neko posest v Gorici, ki je bila darovana briksenški cerkvi, rečeno, da leži v "Italskem kraljestvu, v Furlanski grofiji"⁴³ in drugič zato, ker je Verihen, ki se omenja leta 1001, skoraj gotovo identičen z grofom Istranov Verihenom, ki se omenja 991. in s furlanskim grofom Werihenom, ki se omenja 1001. in 1028.⁴⁴ Od 1077. je naslov furlanskega grofa nosil oglejski patriarh in Gorica sama je bila še v 14. stoletju fevd oglejske cerkve.⁴⁵ Zato tudi visokoplemiški rod, ki je v začetku 12. stoletja prišel s Koroške v Posočje in se je začel označevati z "Goriški grofje" (vse do svojega izumrtja leta 1500), tega naslova ni mogel izpeljevati iz neke Goriške grofije, ki takrat sploh še ni obstajala. Ta se prvič omenja šele leta 1271.⁴⁶ Zato so se Goriški grofje imenovali Goriški po kraju svojega stalnega bivanja, grofje pa po grofovskih pravicah, ki so jih od svojih prednikov podedovali na zgornjem Koroškem; mogoče pa je, da so si ta naslov izpeljevali iz pravic, ki so si jih pridobili v Furlaniji. Med te pravice spada v prvi vrsti odvetništvo nad oglejskim patriarhatom, kar je predvsem pomenilo pravico do visokega sodstva.⁴⁷

Sploh je oglejski patriarhat v srednjeveški zgodovini Tolminskega odigral zelo pomembno

vlogo, saj se je prav v času oglejske oblasti izoblikovala posebna in na tem prostoru prva poznana upravna enota - gastaldija. Rutarjeva trditev (str. 25 sl.), da je bila Tolminska že v karolinški in nato otonski dobi, torej v 9. in 10. stoletju, organizirana v posebno okrožno grofijo (Gau-grafschaft) nima v virih absolutno nobene podlage, niti ustreznih paralel v slovenskem prostoru in jo zato lahko mirno zavrnemo. Milko Kos je ob izdaji najstarejšega tolminskega urbarja iz leta 1377 podrobno obdelal tudi vprašanje upravne organizacije na Tolminskem in notranje strukture gastaldije.⁴⁸ V teh vprašanjih je seveda v marsičem presegel Rutarja (enako pa velja tudi za kolonizacijsko, posestno, populacijsko in gospodarsko zgodovino), a tega na tem mestu ni potrebno posebej izpostavljati. Zato pa se mi zdi potrebno opozoriti na tri različne oblasti, katerih nosilec je bil oglejski patriarhat. Nanje se pri obravnavi zgodovine Patriarhata rado pozablja oziroma se med njimi ne loči. Je pa tozadevno ločevanje za pravilno razumevanje nujno, saj vsaka od teh treh različnih oblasti vsebuje različne pravice in pristojnosti.

Najstarejša in tudi prostorsko najboljsežnejša je cerkvena oblast, ki jo je Oglej kot sedež metropolitije izvajal na velikem prostoru današnje Slovenije južno od Drave (gl. zg., op. 34), Istre in Furlanije vse do Verone in Coma. Na tem prostoru mu je v visokem srednjem veku bilo podrejenih kar 17 škofij, saj se je Oglej pri tem lahko oprl na bogato lastno poznoantično tradicijo.⁴⁹ 1077. (Rutar, str. 27 napačno 1028.), na višku boja za investituro pa je kralj Henrik IV. podelil oglejskemu patriarhu Sigehardu in hkrati svojemu bivšemu kanclerju grofijo Furlanijo in marki Istri in Kranjsko. Tako ga je postavil za nosilca državne oblasti v omenjenih treh pokrajinah (vendar je Patriarhat v Istri krajišniško oblast kmalu izgubil in si jo nato ponovno pridobil šele v letih 1208-10, na Kranjskem pa so nekako od srede 12. stol. v imenu oglejskega patriarha krajišniško oblast izvajali kot deželni grofje An-

42 Franc KOS, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III*, Ljubljana, 1911, št. 1, 2.

43 F. KOS, *Gradivo III* (kot v op. 42), št. 260.

44 F. KOS, *Gradivo II* (kot v op. 24), št. 499; ISTI, *Gradivo III* (kot v op. 42), št. 3, 82; gl. tudi Milko KOS, *Urbarji slovenskega Primorja II, Srednjeveški urbarji za Slovenijo III*, Ljubljana, 1954, 18 sl.; Peter ŠTIH, *Goriški grofje in oblikovanje pokrajine ob Soči in na Krasu v deželo*, ZČ 41, 1987, 42 sl.

45 F. KOS, *Gradivo III* (kot v op. 42) št. 327; Heinrich SCHMIDINGER, *Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer*, Graz - Köln, 1954, 62 sl.; Hermann WIESFLECKER, *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten*, I. Bd: 957-1271, Innsbruck, 1949, št. 192, 193, 230, 317; Vincenzo JOPPI, *Documenti Goriziani*, Archeografo Triestino N. S. 14, 1887, št. 147.

46 H. WIESFLECKER, *Die Regesten* (kot v op. 45), št. 866, 868.

47 Peter ŠTIH, *Ministeriali Goriških grofov do prve tretjine 14. stoletja (v Istri in na Kranjskem)*, tipkopijsna disertacija, Ljubljana, 1992, 7.

48 Milko KOS, *Tolminska gastaldija leta 1377*, Carniola n. v. 8, 1917, 1 sl.; ISTI, *Urbarji slovenskega Primorja I* (Tolminski urbar iz leta 1377), *Srednjeveški urbarji za Slovenijo II*, Ljubljana, 1948, 18; ISTI, *Urbarji II* (kot op. 44), 44 sl., 57 sl.

49 H. SCHMIDINGER, *Patriarch und Landesherr* (kot v op. 45), 1-18; Rajko BRATOŽ, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, *Acta ecclesiastica Sloveniae* 8, 1986; ISTI, *Vpliv oglejske cerkve* (kot v op. 14), 3 sl.

dechsi).⁵⁰ Tretjo vrsto oblasti pa so oglejski patriarhi izvajali kot zemljiški gospodje povsod tam, kjer so imeli svojo posest.

Naj se za konec tega članka, ki - kot je bilo že rečeno - ne more zajeti vseh odprtih vprašanj, vrnem še nekoliko k problematiki Goriških grofov v Posočju. Vprašanje, kako so ti v začetku 12. stoletja - ob koncu boja za investituro - prišli v Posočje, še danes ni povsem rešeno. Po Rutarjevem mnenju (str. 48), ki ga je povzel po Czoernigu,⁵¹ naj bi Goriški Gorico dedovali po Eppensteincih, koroški vojvodski dinastiji med leti 1077 in 1122, katerim naj bi pripadal tudi tisti Henrik, ki je imel v Gorici pred koncem 11. stoletja alodialno posest (gl. zgoraj op. 43). Eppensteinci so v Furlaniji resnično imeli precej obsežno posest, ki pa, kolikor je doslej znano, ni obsegala Gorice in so jo po njihovem izumrtju dedovali štajerski Traungavci.⁵² Poznosrednjeveški viri sicer postavljajo ustanovitelje samostana v Rožacu, Eppensteince, za predhodnike Goriških grofov,⁵³ vendar je to po vsej verjetnosti posledica goriško-grofovske tradicije, ki je hotela ustanovitev samostana, kjer so pokopavali člane svojega rodu,⁵⁴ povezati s svojim imenom. Danes se zdi bolj utemeljeno mnenje, ki povezuje pojav Goriških v Posočju z izidom boja za investituro. Zmaga papeške stranke je namreč v vzhodnoalpskih deželah leta 1106 povzročila porast moči njenih pristašev, med katerimi so bili tudi kasnejši Goriški in npr. kasnejši koroški vojvode Spanheimi.⁵⁵ Kaže, da so si Goriški na

ta način pridobili odvetništvo nad oglejsko cerkvijo. S tem uradom jim je verjetno pripadla tudi Gorica, ki naj bi bila službeni fevd oglejskega odvetnika in ki je bila še v 14. stoletju, torej v času, ko so Goriški grofje na Goriškem že povsem izoblikovali in uveljavili svojo deželno oblast, formalno še vedno oglejski fevd.⁵⁶

Formalno, kajti že v pogodbi med oglejskim patriarhom in goriškima grofoma januarja 1202 v S. Quirinu pri Krminu, katere pomen pravilno poudarja tudi Rutar (str. 49), so Goriški grofje prejeli Gorico v dedni fevd po moški in ženski strani,⁵⁷ torej vse do svojega izumrtja. Napačen pa je Rutarjev sklep na istem mestu, da so odtlej bili Goriški grofje patriarhovi vazali le za svoja furlanska posestva. To mnenje je seveda v nasprotju s samim bistvom vazalnih odnosov. Kajti z vsakim fevdom (v bistvu fevd ni nič drugega kot oblika lastnine, pa naj gre za zemljo, dohodke ali pa pravice), ki so ga prejeli od oglejskih patriarhov, so bili vazali omenjene cerkve, in to ne glede na to, ali je ta fevd ležal v Furlaniji, v Istri ali na Kranjskem. In obratno: Goriški grofje niso bili oglejski vazali za vsa svoja furlanska posestva, ampak samo za tista, ki so jih prejeli v fevd od oglejskega patriarha. Decembra istega leta (1202) je bil v Čedadu sklenjen še en zelo pomemben sporazum, ki je urejal odnose med oglejskim patriarhom in Goriškimi. Ta sporazum je tudi zelo natančno definiral pravice, ki gredo Goriškim kot odvetnikom oglejske cerkve, in modalitete, po katerih grofje izvajajo to sodstvo.⁵⁸ Rutar (str. 49) je ta dva sporazuma iz januarja in decembra leta 1202 pomotoma združil v enega samega (januarskega).

Tudi niso Goriški grofje že kmalu po 1231. postali državni knezi (Rutar, str. 49). Regalne pravice, ki so jih imeli Goriški in ki jih našteva Rutar (carinski in novčni regal, pravica usta-

50 L. HAUPTMANN, Entstehung und Entwicklung (kot op. 28), 371 sl.; M. KOS, Postanek razvoj Kranjske (kot v op. 11), 248 sl.; H. SCHMIDINGER, Patriarch und Landesherr (kot v op. 45), 56 sl. 1028 je oglejski patriarh Popo - sicer znan kot graditelj velike, še danes stoječe romanske bazilike v Ogleju - prejel iz rok cesarja Konrada II. dve pomembni pravici: novčni in lovski regal (F. KOS, Gradivo III (kot v op. 42), št. 81, 82), ni pa mu bila podeljena grofija.

51 Carl CZOERNIG, Das Land Görz und Gradisca (mit Einschluß von Aquileja), Wien, 1973, 492.

52 Eppensteinska posest v Furlaniji je obsegala Pordenone, Cordenone, Spilimbergo na desnem bregu Tagliamonta in Ragognio s. od Vidma: M. KOS, Urbarji II (kot v op. 44), 21.

53 F. KOS, Gradivo III (kot v op. 42), št. 385; H. SCHMIDINGER, Patriarch und Landesherr (kot v op. 45), 83.

54 Wilhelm BAUM, Die Grundung des Klosters Rosazzo und die Anfänge der Grafen von Görz, Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten, Millstatt, 1986, 77 sl.

55 Ljudmil HAUPTMANN, Grofovi Višnjegorski, Rad JAZU 250, 1935, 225 sl.

56 Pietro Silverio LEICHT, La costituzione provinciale Goriziana al tempo dei Conti, Memorie Storiche Forogiuliesi 18, 1922, 140 sl.; P. ŠTIH, Ministeriali (kot v op. 47), 100 sl.; H. SCHMIDINGER, Patriarch und Landesherr (kot v op. 45), 76 sl.

57 H. WIESFLECKER, Die Regesten (kot v op. 45), št. 317.

58 H. WIESFLECKER, Die Regesten (kot v op. 45), št. 319; Emil WERUNSKY, Österreichische Reichs- und Rechtsgeschichte, Wien, 1894, 499 sl.; H. SCHMIDINGER, Patriarch und Landesherr (kot v op. 45), 79 sl.; E. SGUBIN, L'avvocazia dei Conti di Gorizia nel Patriarcato d'Aquileia, Studi Goriziani 23, 1963, 95 sl.; G. HUGES, L'istituto dell'avvocazia, con particolare riguardo a quella dei Conti di Gorizia, Studi Goriziani 24, 1963, 109 sl.

navljati sejme), niso noben dokaz za državno kneževstvo, ampak za deželno gospodstvo, ki pa je gotovo pomembnejše od kneževstva. Te pravice so si Goriški res pridobili že v prvi polovici 13. stoletja,⁵⁹ prvi goriški grof, povzdignjen med državne kneze pa je bil šele Majnhard IV., začetnik majnhardinske linije Goriških grofov, ki je ta naslov - šel je tudi njegovim dedičem - dosegel 1286. ob podelitvi vojvodine Koroške.⁶⁰ Albertinska veja Goriških grofov pa je ta naslov dobila šele pod kralji in cesarji iz dinastije Luksemburžanov sredi 14. stoletja.⁶¹ Zdi se, da je ta vzdig Goriških povezan z rivalsko politiko habsburške in luksemburške dinastije, v kateri so Luksemburžani slabili moč Habsburžanov s priznavanjem državne neposrednosti najpomembnejšim habsburškim vazalom. Najočitnejši takšen primer so Celjski grofje, habsburški vazali pa so s koroškim palatinatom bili tudi Goriški grofje.⁶²

Že konec 13., še bolj pa v 14. stoletju, so si Goriški grofje prizadevali, da bi pridobili posestne pravice nad Tolminom in Tolminsko. Z oblastjo nad njo bi bil namreč položen temeljni kamen mostu, ki bi povezoval goriške posesti ob srednji Soči z onimi v dolini Drave na Koroškem.⁶³ Te na daljši rok neuspele poskuse Goriških grofov, ki so segali od zasedbe tolminskega gradu do zastavitve s strani Ogleja, je natančno predstavil že Rutar (str. 50 sl.).⁶⁴ Prav bogata faktografija za 13., še zlasti pa za 14. in 15. stoletje, je ena boljših strani Rutarjeve knjige. Čeprav si torej Goriški grofje nikoli niso trajno

uspeli pridobiti posesti na Tolminskem, pa Rutar vendarle meni, da je tako Goriškim pred letom 1420 - torej pred uničenjem posvetne oblasti oglejskih patriarhov s strani Beneške republike, kot kasneje, - na Tolminskem pripadlo "deželno gospodstvo" (str. 58, 62). To gotovo ne bo držalo. Sodstvo, ki so ga v času Oglejskega patriarhata na Tolminskem izvrševali Goriški grofje, so namreč izvrševali v patriarhovem imenu kot njegovi odvetniki,⁶⁵ po 1420. pa je nosilec državne oblasti na Tolminskem bila Beneška republika. To je razvidno že iz tega, da so Benečanom pripadale regalne pravice, kot je pravica do rudnega bogastva na Tolminskem. Benečani so bili tisti, ki so 1493. izdali dovoljenje neki nemški rudarski družbi, da je po odkritju živosrebrne rude v Idriji, ki je takrat spadala pod Tolminsko,⁶⁶ smela le-to tudi izkopavati.⁶⁷ Tudi mesto Čedad, ki je od leta 1379 imelo od oglejskega patriarha v zastavi tolminsko gastaldijo z vsemi dohodki, sodstvom in pravicami, je 1420. priznalo novo beneško oblast.⁶⁸ Prav tako je brezpredmeten tudi Rutarjev argument, da prošnja komendatorja rožaškega samostana Dandola iz leta 1496 (namenja jo goriškemu grofu Leonardu, češ naj potrdi vsa tista posestva, ki naj bi jih omenjenemu samostanu darovali Leonardovi predniki že pred koncem 11. stoletja)⁶⁹ dokazuje "deželno kneževstvo" Goriških na Tolminskem v 15. stoletju (str. 62). Na koga drugega, kot na naslednika (vsaj fiktivno) tistih, ki naj bi darovali posest samostanu, pa bi se komendator lahko sploh obrnil? Prošnja za potrditev posesti nam tako lahko služi kvečjemu kot dokaz za zemljiško posest Goriških na Tolminskem, ne pa za "deželno" oblast.

59 P. ŠTIH, Ministeriali (kot v op. 47), 16 sl. Rutar je v teh izvajanjih verjetno sledil C. CZOERNIG, Das Land (kot v op. 51), 594 sl., vendar Czoernigovo dokazovanje, da so bili že prvi Goriški državni knezi, nima pravih podlag.

60 Hermann WIESFLECKER, Die Regesten der Grafen von Tirol und Görz, Herzoge von Kärnten II. Band/1. Lieferung (Die Regesten Meinhards II. (I.) 1271 - 1295), Innsbruck, 1952, št. 485.

61 Hermann WIESFLECKER, Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbfall an Österreich, Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung 54, 1948, 351; Ernst SCHWIND - Alphons DOPSCH, Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter, Innsbruck, 1915, št. 169.

62 Prim. npr. Milko KOS, Grofje Celjski, Srednjeveška kultura (kot v op. 11), 262 sl. Za palatinat gl. pregled stanja raziskav pri P. ŠTIH, Ministeriali (kot v op. 47), 8.

63 H. WIESFLECKER, Die politische Entwicklung (kot v op. 61), 344.

64 Primerjaj tudi Milko KOS, Urbarji I (kot v op. 48), 41 sl.

65 H. WIESFLECKER, Die Regesten (kot v op. 45), št. 319.

66 M. KOS, Urbarji I (kot v op. 48), 17 sl.; Peter ŠTIH, Poskus orisa razvoja mej Tolminskega od 11. do 16. stoletja, Goriški letnik 8, 1981, 58 sl.

67 Marija VERBIČ, Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v začetku 16. stoletja in upori tolminskih kmetov v letih 1513 do 1515, ZČ 28, 1974, 4.

68 M. KOS, Urbarji I (kot v op. 48), 44; Fabio CUSIN, Il confine orientale d'Italia nella politica Europea del XIV e XV secolo Vol. I, Milano, 1937, 311 sl.; Gian Carlo MENIS, Storia del Friuli dalle origini alla caduta dello stato patriarcale (1420), Udine, 1969, 249.

69 Gl. op. 53, 54 zgoraj in tudi Jaromir BERAN, Doneski k zgodovini prava na Goriškem, Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete 28, 1959, 7; Branko MARUŠIČ, O prvih omembah Bovca in Bovškega v srednjeveških listinah, Tolminski zbornik II, 1975, 171 sl.

Silvo Torkar

ZGORNJA BAŠKA DOLINA (RIHTARIJA NEMŠKI RUT) PO TOLMINSKEM URBARJU IZ 1523

(demografsko-imenoslovni vidik)

Poimenovanje zgornja Baška dolina se v tem prikazu v celoti pokriva z ozemljem nekdanje rihtarije Nemški Rut na Tolminskem. Rihtarija je ime za upravno enoto, na Tolminskem pa je bila v rabi za ozemlja mlajše kolonizacije (poleg Ruta še Plužne na Cerkljanskem) in je pri vaseh starejše kolonizacije ustrezala dekaniji. V srednjem veku je bila namreč celotna tolminska gastaldija v upravnem oziru razdeljena na šest dekanij in dve rihtariji. Rihtar je imel za razliko od dekana (drugod po Slovenskem oficijala ali velikega župana) tudi pravico nižjega sodstva,¹ kot simbol te pravice pa je imel meč (rutarski je ohranjen in ima vtisnjeno letnico 1414).

Vprašanje poselitve zgornje Baške doline s tirolskimi kmeti v drugi četrtini 13. stoletja je doslej najbolj celovito obdelal akademik Milko Kos v komentirani izdaji tolminskega urbarja iz leta 1377, medtem ko so o posebnem statusu teh priseljencev in o njihovih privilegijih že zgodaj pisali Štefan Kocjančič, G. D. della Bona, Carl Czoernig in Simon Rutar.² Za proučevanje kolonizacijske zgodovine so urbarji seveda neprecenljive vrednosti. Od tolminskih je bil objavljen le najstarejši (gl. op. 1), obdelan pa je bil tudi urbar iz leta 1598.³ Ohranjenih je še okrog 40 tolminskih urbarjev iz obdobja med 16. - 19. stol., ki pa so jih doslej le malo pritegovali za

raziskave. Izjema so: tisti iz 1624, ki ga hrani Arhiv Slovenije; tisti iz 1607, izpis iz katerega sta v zvezi z vprašanjem meje med tolminskim in loškim gospodvom priobčila Simon Rutar in Alfons Müllner;⁴ ter tista iz let 1591 in 1633, iz katerih Rutar našteva tolminske vasi.⁵ Iz leta 1515 pa izvira urbarju soroden izredno dragocen popis kmetij na Tolminskem. Gre za kmetije, ki so plačale kazen za udeležbo v puntarskem gibanju. Ta popis je obdelala dr. Marija Verbič,⁶ ki je v svoji razpravi osvetlila zlasti gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta in je zato vprašanju poselitve, razumljivo, namenila manj pozornosti. Naslonila se je tudi na zapisnike o zaslišanju upornih kmetov in njihovih zastopnikov iz leta 1515, zapisnike pritožb tolminskih kmetov proti zemljiškemu gospodu M. Neuhauserju in na poročila cesarskih komisarjev iz leta 1524 o preiskavi zoper M. Neuhauserja zaradi njegove krivde za upor. Dr. Verbičeva je celotno arhivsko gradivo pri pripravi razprave prečrkovala in prevedla; na mojo prošnjo mi ga je ljubезnivo dala v uporabo za delo v zvezi z rutarsko rihtarijo, za kar se ji na tem mestu najlepše zahvaljujem.

Ob pregledu inventarja rokopisnega fonda Deželne arhiva v Gradcu se je izkazalo, da ta hrani v našem zgodovinospisu doslej neevidentirani tolminski urbar iz 16. stol.⁷ Urbar ni da-

1 Milko KOS, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji Slovenskega Primorja I, SAZU 1948, 20.

2 Članki Kocjančiča, Czoerniga in Rutarja so skupaj s člankoma I. Koštičala ponatisnjeni (trije v prevodu iz nemščine) v brošuri Berilo o Rutu (ured. B. Marušič), Nova Gorica 1972. O privilegijih, ki jih je kolonistom podelil oglejski patriarh Bertold in potrdil patriarh Bertrand s posebno listino leta 1346, piše Rutar tudi v svoji Zgodovini Tolminskega, Gorica 1882, 42-43 in 221, Della Bona pa v svojih dopolnilih k Morelljevi tetralogiji Istoria della Contea di Gorizia, 4. knjiga, 1856.

3 Peter ŠTIIH, Tolminsko gospodstvo po urbarju iz leta 1598, Goriški letnik 1984, 95-115.

4 Simon RUTAR, Alte Grenze zwischen Krain und der Hauptmannschaft Tolmein, Archiv für Heimatkunde, I Band, 1882/83, 105; A. MÜLLNER, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien, Wien und Leipzig 1909, 634-635.

5 Kot večino ostalih tudi ta hrani Pokrajinski arhiv v Gorici.

6 Marija VERBIČ, Gospodarski in socialni položaj tolminskega kmeta v začetku 16. stol in upori tolminskih kmetov v letih 1513 do 1515, Zgodovinski časopis 28/1974, 3-44.

7 Urbar Tulmein, Handschrift Nr. 437. Obsega 221 folijev v novi, togi vezavi. ARS si je v l. 1993 oskrbel mikrofilm tega urbarja. Za strokovno pomoč in sode-

tiran, vendar iz ponavljajoče se formulacije, da podložniki plačujejo dajatve Mihaelu Neuhausserju (ta je bil zastavni imetnik tolminskega gospostva 1511-1523), ki je pred svojim odhodom dal sestaviti urbar, delno pa tudi iz primerjave s popisom iz leta 1515, smemo z veliko zanesljivostjo postaviti nastanek tega urbarja v čas okrog leta 1523. Tako zdaj že lahko podamo - v pomoč nam je tudi popis podložnikov iz 1515, ki ga je prevedla, vendar še ne objavila dr. Marija Verbič - dokaj natančno podoba stanja poseljenosti zgornje Baške doline v začetku 16. stoletja.

Tolminska je več stoletij spadala pod posvetno oblast oglejskih patriarhov, ki so jo leta 1420 nasledile Benetke. Beneška oblast na Tolminskem je trajala vse do 1509, ko so si Habsburžani to ozemlje priključili z vojaško silo. Zemljiški posestniki Tolminske pa so bili od l. 1379 t.i. tolminski konsorti, t.j. družba plemičev, ki so pripadali šestim ali sedmim fevdalnim rodbinam s sedežem v Čedadu; gre za rodbine Cusani, Formentini, Attems, Manzano, Cotis, Canussio in Puppi. Z mirom v Wormsu 1521 in v Benetkah 1523, sklenjenim po beneško-avstrijski vojni med leti 1508 in 1516, so te rodbine spet smele uživati svojo zemljiško posest na Tolminskem, rente in pravdne dajatve, morale so le priseči zvestobo Habsburžanom.⁸

Historična topografija

Že Milko Kos je v izdaji tolminskega urbarja iz 1377. leta na podlagi dveh listin iz leta 1310, ki jih je objavil Vincenzo Joppi,⁹ razjasnil, katere so tiste prve štiri vasi tirolske kolonizacije, omenjene v pismu patriarha Bertranda iz leta 1346. To so Koritnica (danes Rut), Stržišče, Trtnik in Obloke. Š. Kocjančič in S. Rutar si namreč v branju in tolmačenju nekaterih imen nista bila enotna¹⁰ in le C. Czoernig ml. je že pred Kosom pravilno ugotavljal, da "loca" v pismu pomeni ime vasi Loka (danes Obloke), ne pa latinsko besedo "kraj".¹¹

lovanje pri branju urbarja se najlepše zahvaljujem arhivistu Dragu Trpinu.

8 Marija VERBIČ, Idrijski rudnik do konca 16. stoletja, Inavguralna disertacija, Ljubljana 1965, 141-145.

9 "Documenti Goriziani", Archeografo Triestino, Nuova serie VIII, Trieste 1887, 49-51.

10 Berilo o Rutu, 14, 30.

11 Prav tam, Koštišlov članek, 52-53.

Urbar iz 1377 našteva v rutarski rihtariji naslednje kraje:

število hub (kmetij):	celih	polovičnih
Koritnica (=Rut)	10	-
Grant	5	-
Stržišče (vštevši Kal)	9	-
Trtnik	4	-
Obloke	4	-
Binchinuel (Bača)	2	1
Signech Vinchiberch (Kuk-Znojile)	1	1
skupaj	35	2

Po urbarju iz 1523 pa so bile vasi v rihtariji Nemški Rut naslednje (zaporedje kot v urbarju):

Trtnik v Rutu (župa)	-	8 pol.	
Kuk v Rutu (župa) (vključuje Znojile)	2 h	1 pol.	
Pri fari v Rutu (= Rut, župa)	8 h	2 pol.	1 rovt
Grant (z rutarskim rihtarjem)	5 h	-	
Kal v Rutu	4 h	-	1 rovt (Kacenpoh)
Stržišče v Rutu (župa)	2 h	8 pol.	
Na Bači v Rutu	-	5 pol.	3 košanije 1 četrt
Obloke v Rutu (župa)	2 h	5 pol.	2 košaniji
skupaj	23 h	29 pol.	5 koš. 2 rovta 1 č

Če polovične hube računsko zopet združimo zaradi primerjave stanja iz 1523 s tistim iz 1377. leta, dobimo naslednjo sliko:

1377 36 hub
1523 37,5 hub 5 košanj 2 rovta 1 četrtinska huba

Prirastek je torej izredno skromen. Primerjajmo število (računskih) hub še po vaseh:

	1377	1523
Koritnica (=Rut)	10	9 + 1 rovt
Grant	5	5
Stržišče (s Kalom)	9	10 + 1 rovt
Trtnik	4	4
Obloke	4	4,5 + 2 koš.
Bača	2,5	2,5 + 3 koš. + 1 četrt.
Kuk-Znojile	1,5	2,5

Predvsem se v stoletju in pol, ki je minilo med obema urbarskima zapisoma, začne proces drobljenja kmetij, ki je najbolj izrazit v Trtniku, Stržiščah, na Bači in v Oblokah, medtem ko

Grant, Koritnica (Rut) in Kal še ohranjajo cele kmetije. Če bi hoteli pogledati še poznejša obdobja, bi videli, da se je nerazdeljena posest najdlje ohranila v Grantu (po urbarju iz leta 1677). Pojavila se je tudi nova zemljiška kategorija košanija, ki je manjša od polkmetije, a najbrž večja od četrtinske kmetije. Košanije se nato v 16. in 17. stol. silno namnožijo zlasti na območju Bače, kjer se pojavi nova vas Podbrdo, in na območju Oblok, kjer se pojavi vas Hudajužna. V urbarju zasledimo že tudi prva dva rovtva, vendar ne na ozemlju sosesk Trtnika in Bače, kjer približno pol stoletja kasneje zrasteta dve raztreseni rovtarski naselji Porezen in Petrovo Brdo.

Če skušamo na podlagi znanega števila kmečkih gospodarstev ugotoviti število prebivalstva rutarske rihtarije, vzamemo količnik 5,5 stanovalcev na en dom, ki ga večina evropskih raziskovalcev priznava kot najbolj realnega za konec srednjega veka, in pridemo do naslednjih števil: 1377. je štela rihtarija dobrih 200 prebivalcev na 37 gospodarskih enotah, 1523. pa okrog 330 ljudi in 60 gospodarskih enot.

Za konec 18. stol., za leto 1794, lahko podamo tole stanje poseljenosti: v skupno 221 hišah¹² je tedaj - ob upoštevanju količnika 7,7, ki ga dobimo za isto območje iz popisa 1818 - živelo okrog 1700 prebivalcev. Rezultati deželnega štetja prebivalstva iz leta 1818¹³ kažejo, da je na območju glavne občine Nemški Rut živelo 1965 prebivalcev v 253 hišah. Žal pa popis ne posreduje podatkov za vsako vas posebej, kot je to narejeno za Kranjsko, temveč le za podobčine Rut-Grant, Stržišče-Kal, Kuk-Znojile-Hudajužna-Obloke, Trtnik-Podbrdo-Bača-Petrovo Brdo-Porezen. Največje število prebivalstva je to ozemlje premoglo leta 1910, po izgradnji obsoške železnice. Francoskega popisa iz leta 1811, ki sicer navaja podatke le za celo merijo Nemški Rut (in samo našteje pripadajoče vasi), ne kaže upoštevati, ker rezultati preveč odstopajo od vseh drugih popisov (navaja število 2421 prebivalcev).¹⁴ Številka zadnjega popisa prebivalstva iz leta 1991 ne odslikava skoraj popolnega demo-

grafskega zloma hribovskih vasi nekdanje rutarske rihtarije.¹⁵

Leto	Preb.	Hiš	Vir
1377	200	37	urbar
1523	330	60	urbar
1762	1400	-	S. Rutar
1794	1700	221	popis hiš
1818	1965	253	deželno štetje
1869	2521	345	popis prebivalstva
1910	2556	426	isto
1991	1341	483*	isto (izpis hišnih števil)

(*) Za posredovane podatke se zahvaljujem Zavodu RS za statistiko

V primerjavi z urbarjem iz leta 1377 se število naselij leta 1523 niti ni povečalo. Znojile (1515, Winckhfel) so bile skrite v župi Kuk (1515, Sneckh; 1523, Sibeneckh), medtem ko je prej v Stržišče vključeni Kal tokrat imenovan posebej. Pod župo Obloke je spadala tudi košanija Hudajužna (imenovana tako le v popisu iz leta 1515, urbar iz 1523. leta omenja na tem mestu košanijo Lamprechta Schmidta), pod Bačo pa polovična huba v Petrovem Brdu (Gemärck) in dve košaniji, za kateri iz popisa 1515 vidimo, da sta stali Pod Brdom (Undter dem Eckh). Skratka, obstajali so šele zametki vasi Hudajužna, Podbrdo, Petrovo Brdo, medtem ko o Poreznu, raztreseni rovtarski vasi, ni bilo še niti sledu. Omenimo še, da sta v popisu iz leta 1515 Grant in Bača župi, po urbarju iz leta 1523 pa ne.

Popisa iz let 1515 in 1523 sta omogočila tudi lokalizacijo dveh doslej nerazrešenih imen v rihtariji Rut iz urbarja za leto 1377: vasi Binc-hinuel in (ne-vasi) Signech Vinchiberch. Da gre pri prvem za Bačo, ni zdaj nobenega dvoma več. Bača leži v zatrepu doline, v kotu (nem. Winkel). Nekje do srede 16. stol. je dobila tudi cerkev sv. Lenarta.¹⁶ Tako dejansko ostaneta samo še vasi

12 Državni arhiv v Gorici, Tavolare teresiano, b. 207.

13 Državni arhiv v Trstu, I. R. Luogotenenza del Litorale: Atti Generali, b. 3330, n. 18754/1818. Objavljeno v Jadranskem zborniku 1976-78, 309-349.

14 ARS, Glavni intendant Ilirskih provinc, fond Intendant za Istro, fasc. 1; gl. tudi Ana ŠTUCIN, Cerkljanska pod Francozi, Idrijski razgledi 1990, št. 1-2, 32.

15 Podbrdo, ki poleg Hudajužne edino leži ob dolinski cesti in železniški prometnici (ob cesti leži še Petrovo Brdo), namreč premore več kot polovico (760 oseb) prebivalstva obravnavanega območja, medtem ko je leta 1794 bila v Podbrdu le desetina vseh hišnih števil rutarske rihtarije (23 hiš).

16 Prva omemba v urbarskju iz leta 1591, (Santo Leonar-doa). Prva omemba cerkve sv. Nikolaja (gre za cerkev v Podbrdu), pa sega v leto 1588, saj se v nedokončanem urbarju iz tega leta omenja kraj San Nicolo de Baza (Deželni arhiv v Gradcu, HK Sach Karton 118, Heft 34). Zanimivo, da se Potbrida (Podbrdo) omenja kot posebna lokacija. Tudi urbar rovtarjev in novakov iz 1591 pozna imeni Potbreda (tudi Potbrida) in Santo

Kuk in Znojile, ki sta tudi v urbarjih iz obdobja med 17. in 19. stol. predstavljali eno sosesko, v jožefinskem katastru pa eno občino. Šele s franciscejsko ureditvijo leta 1822 so Kuk priključili h katastrski občini Podbrdo, Znojile pa h katastrski občini Stržišče. Razbere pa se tudi glasovna podobnost med Signech (pisec urbarja iz 1377. leta se je očitno zmotil - moralo bi pisati Sibnech) in Sibeneckh oz. Sneckh, starim imenom Kuka.¹⁷ Vinchiberch je potemtakem starejše poimenovanje za Winckhfel (tudi Windfall) oz. Znojile, mogoča pa je domneva, da gre za nekoliko popačen zapis nemškega imena Fünfenberg, saj podoben primer srečamo tudi pri Švarceneku na Krasu, kjer se Vinchenberch v nemščini zapisuje tudi

kot Fünfenberg (gl. M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja II, SAZU 1954, 41). Očitna je torej tipološka sorodnost obeh imen, ki s stopnjevanjem števila prozorno kažeta na neugodno konfiguracijo terena: "Sedem brd" in "Pet hribov".

Imenoslovna podoba

1. Krajevna imena

Med krajevnimi imeni najdemo v urbarju iz leta 1523 izmed skupno 13 vasi rutarske rihtarije (kolikor jih na tem območju obstaja od 17. stol. do danes) omenjenih 9, skupaj s popisom iz 1515. pa se to število povzpne celo na 12.¹⁸ Edino rovtarska naselbina Porezen se v tem času še ne omenja.¹⁹

Nicolo., Formentinijev (delni) urbar iz leta 1606 splet omenja Potbrida in Santo Nicolo de Bazza. Za cerkev sv. Nikolaja se je doslej vedno trdilo, da je nastala šele 1739. ali nekaj let prej, urbarski zapisi pa kažejo, da je tu stala cerkev svetega Nikolaja že konec 16. stol. Popis cerkva iz leta 1651, ki ga hranijo v Deželnem arhivu v Gradcu (Handschriften Buergergasse, III., Kirchliche Angelegenheiten, Beschreibung oder Matricula der geistlichen Lehenschaften als Bistumben... Pfarren, Vicariaten, Filialen... in Steyr, Khärdten, Crain, Görz, Triest, St. Veith am Pflaumb, Flitsch und Cividall), tudi našteva v fari Nemški Rut že štiri podružnične cerkve: v Stržiščah, na Bači, v Podbrdu in v Oblokah. Kot že rečeno, je lokacija Pod Brdom (le da v nemški obliki Undter dem Eckh) prvič omenjena že v popisu iz leta 1515, ime vasi *Potberida* pa se pojavlja v seznamu vasi tolminskega gospostva, ki ga je iz Državnega arhiva v Benetkah objavil Ettore de Toni v Rivista della Societa Filologica Friulana 1922 (št. 1, 30-32) in ga postavil v čas kmalu po 1535., kar se zdi precej vprašljivo (prejkone je iz konca 16. stol.). Tudi drugi seznam vasi tolminskega gospostva, ki ga hrani Deželni arhiv v Gradcu in ki je priložen urbarskim zapisom, ocenjenim na čas okrog 1600, vprašanja ne razreši (*Numero delle Ville sottoposte al Capitaneato di Tolmino*, HK Sach Karton 118, Heft 2). Vsa naselja rutarske rihtarije so v njem zaobsežena s tremi imeni: Rut, nemški zapisi Teutscher Gereut, Vndter Ekhen in Ober Vötsch).

- 17 Prim. E. KRANZMAYER, P. LESSIAK, Wörterbuch der deutschen Sprachinselmundart von Zarz/Sorica und Deutschrut/Rut in Jugoslawien, ki navaja za Kuk obliko Schöneck (izg. Šenekile, 139), za Znojile pa Windfall. Jožefinske vojaške karte iz leta 1785 za Kuk navajajo Kuk oder Sonnek, pripadajoči deželni opisi pa samo Kuk, medtem ko se za Znojile na kartah in v opisih uporabljata slovensko in nemško ime (Snoille oder Windfall), gl. prispevek D. Trpina v tej številki. Pričakovali bi, da je Sonnek nemško ime Znojil in ne Kuka, kajti "sončno brdo" in "znojilo" s pomenom "proti soncu obrnjen kraj" (Luka Pintar, Ljubljanski zvon 1911, 494) sta pač sinonima. Možno je tudi, da je Sonnek umetna tvorba pisca karte. Tudi Švarckobel na Petrovem Brdu so avtorji te karte navsezadnje predrugačili v Schwarzkopf.

- 18 Tu namenoma zanemarjam dejstvo, da Gemäreck oz. Peterlinseckh (Petrovo Brdo) leta 1523 še ni pomenilo ime naselja, enako kot pri popisu leta 1515 ne Pochudauschna in Undter dem Eckh. Vprašanje je le, kako z Znojilami, ki ne nastopajo kot posebno naselje, temveč 1515. spadajo pod župo Kuk, 1523. pa sploh niso omenjene, pri čemer sta v Kuku leta 1515 le dve gospodarski enoti (ena cela in ena polovična kmetija), v Znojilah pa tri (dve polovični kmetiji, tretja enota pa je brez navedbe kategorije). Urbarji 17. in 18. stol., nasprotno, vodijo Kuk v okviru Znojil, tako kot npr. Podbrdo v okviru Bače, čeprav je Podbrdo v 18. stol. že povsem izoblikovana vas.

- 19 Prim. S. TORKAR, K zgodovini tolminske vasi Porezen, Kronika 39, 1991/3, 5. Tu moram popraviti uvodne navedbe, ki sem jih nekritično povzel po P. Blazniku iz njegove *Kolonizacije Selške doline*, 1928. Podporezen (rovti na loški strani Porezna) namreč ni nastal že leta 1564, temveč šele 1632., kar sem ugotovil, ko sem s pomočjo soriških matic lokaliziral te rovtarje v loških urbarjih.

1310	1377	1515	1523	1993
1. Corithnich	Corithinich	Krytha bey der Pharr	Bey der Pharr im Gerayt	Rut
2. -	Grant	Grandt	Grandt	Grant
3. Tradisca	Trasisga	Tradischk	Tradisch im Gerewt	Stržišče
4. -	-	-	Kall im Gerayt	Kal
5. Tretinich	Tertinich	Thernickh	Dernikh im Gereyt	Trtnik
6. Locha	Lochas	Lienckha	Millienkhlainn im Gereyt	Obloke
7. -	Binchinuel	Vetz	An der Vetsch im Gereyt	Bača
8. -	Signech	Sneckh	Sibeneck im Gereyt	Kuk
9. -	Vinchiberch	Winckhfel	-	Znojile
10. -	-	Pochudauschna	-	Hudajužna
11. -	-	Undter dem Eckh	-	Podbrdo
12. -	-	-	Gemärck, Peterlinseckh	Petrovo Brdo
13. -	-	-	-	Porezen

Sedež rihtarije (in fare) je sicer bila Koritnica (današnji Rut), vendar rihtarji niso nujno bili le iz te vasi. V letih 1515 in 1523 je bil rihtar kmet iz Granta, medtem ko urbar iz l. 1624 omenja rihtarja Matija Čufra (Mathia Zuffer), za katerega se iz poznejših urbarjev da ugotoviti, da je bil kmet v Stržiščah.²⁰ Podobno leta 1645 neka listina, priložena k dokumentom o sodnem sporu rutarske rihtarije z grofom Coroninijem, omenja, da je "gastald Nemškega Ruta" Petrus Drole, ki je bil, sodeč po urbarju iz leta 1654, kmet iz Oblok. Ko so v Tolminu leta 1809 župani tolminskih vasi podpisovali zapisisego cesarju Napoleonu, je med podpisniki tudi rihtar Nemškega Ruta Luka Prezel, ki je bil kmet na Kalu št. 11 ("Prejzlov"), kot se lahko prepričamo iz popisa leta 1794 (gl. op. 12) in franciscejskega katastra iz leta 1822 (Državni arhiv v Trstu, Catasto Franceschino, 462b, folij 97). Glede imena rihtarije je treba poudariti, da se pridevnik "nemški" ne pojavlja ne 1377., ne 1515., ne 1523. in ne 1591., pač pa šele od urbarja iz leta 1598 ("Teutsch Gereit").²¹ Ime Rut, kot se lepo vidi iz urbarja iz leta 1523, označuje ozemlje celotne rihtarije oz. fare in se je preneslo na eno samo vas deloma v 18., dokončno pa šele v 19. stol. Toda v ljudski govorici je ime Koritnica za vas Rut živo še dandanes, predvsem pri starejših prebivalcih sosednjih vasi, kot so Grant, Stržišče in (slovenska) Koritnica. Uporablja se le druga predložna zveza: "v Koritnici" pomeni "v Rutu", če pa rečemo "na

Koritnici", je mišljena vas v sami dolini Bače. Imena Krytha, Kritte, Gritte ali Khorighkl, ki so se tudi uporabljala za (nemško) Koritnico, so seveda le nemško prilagojene oblike slovenskega imena. Še v franciscejskih mapah najdemo za rutarski gozd poimenovanje *Krittner Wald*, medtem ko v jožefinskem katastru iz leta 1789 najdemo, presenetljivo, na Petrovem Brdu zemljiščno ime *Critner toul*. In resnično, urbar 1523 govori pri vasi Bača (ki je obsegala tudi Petrovo Brdo) o planini, za katero Grantarji in Koričani ("Granter vnd Khorighkher", torej Grantarji in Rutarji) plačujejo 40 funtov sira.

Imena ostalih treh (od skupno štirih) vasi, zabeleženih prvič leta 1310, s svojo slovenskostjo kažejo, kot ugotavlja M. Kos, da je bil ta okoliš Slovincem znan že prej in je bil vsaj ekstenzivno naseljen.²² Še zlasti to velja za OBLOKE, ki so 1377. plačevale dajatve v blagu, vse ostale rutarske vasi pa v denarju. Plačevanje le v denarju je bilo po mnenju M. Kosa vaba in ugodnost za koloniste tujega rodu.²³ V nemškem zapisu iz 1515 ("Lienckha") in sploh v starejšem nemško prilagojenem poimenovanju vasi,²⁴ ki izvira iz občnega imena "loka" (SSKJ: "nekoliko močvirnat travnik"), se je ohranil še nosnik, le da

20 Prav tam, 8.

21 Prim. M. KOS, Nekatera krajevna imena na Gorenjskem, *Onomastica Jugoslavica* 2, 1970, 7. Pomenljivo je, da tudi Nemški Rovt v Bohinju dobi pridevek "nemški" šele v urbarju iz leta 1602, torej skoraj istočasno kot njegov soimenjak na tolminski strani. To dejstvo postavlja pod vprašaj Kosovo domnevo o soriški "invaziji" v Bohinj konec 16. stol. kot vzroku za preimenovanje Rovta v Nemški Rovt.

22 Gl. op. 1, 38. Toda mikrotoponimi (zemljiščna imena) so v teh vaseh nad 80-odstotno nemški.

23 Gl. op. 1, 27.

24 KRANZMAYER, n.d., 105, kjer se za Obloke navaja nemška popačenka Lönklein; v (latinski) listini o posvetitvi cerkve v Oblokah leta 1567 je zapisana oblika Obloch, enako tudi v italijansko pisanih tolminskih urbarjih iz let 1600/28 in 1677, katastrih - tercijanskem iz leta 1752 (Obloc, Obloch), jožefinskem za leto 1789, franciscejskih iz let 1822 in 1872 (Oblok), medtem ko imamo v urbarju iz leta 1591 zapis Obloga, v maticah 19. stol. Obloca, v rezultatih popisov iz let 1869 in 1880 slovensko Obloke, nemško Obloka; v nemško pisanem urbarju iz leta 1654 pa Oblokhen.

je iz nosnega *o*-ja prešel v nosni *e*. Ime STRŽIŠČE je danes množinski samostalni ženskega spola (v Stržiščah), po analogiji z bližnjimi Znojilami in Oblokami. Vsi štirje zgoraj navedeni historični zapisi kažejo na občno ime "stražišče" (SSKJ: "kraj, prostor za straženje"). Vpliv nemške poenostavitve v "Tradišk" se kaže v današnji narečni izgovorjavi *Strdišče*, tudi *Stržiške*, ter celo v splošno sprejetem stanovniškem imenu *Stržiškar*. Tudi ime TRTNIK je prozorno slovensko, seveda pa ga ne kaže povezovati z vinsko trto, temveč s "prožno šibo, ki se uporablja za pletenje" (po SSKJ). Ime ZNOJILE za starejši *Windfall* se prvič pojavi šele v urbarju iz let 1600/1628 kot *Noille*, 1633. in pozneje že *Snoille*, 1654. celo *Vsnoylle*, kar kaže, da je to ime takrat bilo edninsko. KUK v tej, slovenski, obliki (namesto nemškega *Sibenekha*) zasledimo prvič istočasno z Znojilami (pisano *Cuch*). PETROVO BRDO se 1523. pojavlja tudi kot *Gemärck* ("ob meji") in s tem opozarja na obmejno lego med Kranjsko in Tolminsko, pred 1509. med Avstrijo in Benetkami. Slovensko obliko *petroua berda* najdemo prvič v izpisku iz tolminskega urbarja za leto 1607.²⁵ KAL ima vseskozi samo to, slovensko, ime ("plitvejša kotanja s stoječo vodo", po SSKJ). GRANT je edini prejel in obdržal nemško ime, ki izhaja iz nemškega občnega imena *grand* in pomeni "grušč", "prod".²⁶ Ime HUDAJUŽNA, ki je menda najmlajša med 13 rutarskimi vasmimi, se po letu 1515 spet pojavi v urbarju iz leta 1591: "Grigor Cudaiusna locho Hons Cudaiusna" plačuje za rovt "Cochosezza". Urbar iz 1624 izrecno omenja Hudajužno kot vas ("dorf Huda jusnia", "Huda Jusina"). Ime kaže povezovati s hudim južnim vetrom, ki včasih ruje celo drevesa,²⁷ ali morda z odjugo, zavrniti pa je treba ljudskoetimološko razlago s "hudo ožino", ki so jo že v začetku stoletja širili nekateri lokalni izobraženci.

25 Gl. op. 4.

26 K. FINSTERWALDER, *Tiroler Familiennamenkunde*, Innsbruck 1990, 300-301.

27 F. BEZLAJ, *Etimološki slovar slovenskega jezika I*, geslo *jug*; rokopisno gradivo osmošolca goriške gimnazije Miha Goloba iz Oblok, ki ga je leta 1872 prevzel znameniti poljsko-ruski dialektolog Jan Baudouin de Courtenay in se zdaj nahaja v Courtenayevem fondu arhiva Ruske akademije znanosti v Peterburgu; prepis mi je oskrbel ruski slavist iz Tartuja, strokovnjak za slovanske knjižne mikrojezike univ. prof. Aleksander Duličenko, za kar se mu pristočno zahvaljujem.

2. Priimki

Priimki so deloma še v nastajanju in nekateri podložniki so imenovani le z imenom in očetovim imenom, drugi z imenom obrti, ki jo je kdo opravljal, tretji z lego svoje domačije. Npr. Paull des Florian sun vnd Lentz sein brueder (Pavel, Florjanov sin, in Lenc, njegov brat) v Oblokah; ali Paule Weber (tkalec Pavel) s Kala; ali Michel vnderm Weg (Miha pod potjo) v Stržiščah; ali Hans aus dem Graben (Hans iz grape) v Rutu; ali Bartl aus dem Gemärck (Bartl oz. Jernej s Petrovega Brda) v župi Bača. So tudi taki, ki razen osebnega imena nimajo nobene druge oznake, npr. Galle v župi Obloke.

Priimki so večinoma nemški: Osterman (na Bači, verjetneje pa na Petrovem Brdu, ki je tedaj spadalo pod Bačo), Khofflar, Rainer (Trtnik), Tutler, Stendler, Khamperl (Rut), Panter, Ponther, Pöckhel (Kal, Bača); le malo je slovenskih: Jebajc (Trtnik), Beguš, Kralj (Znojile), Krivec (Grant), najbrž tudi Nagel (Rut) in Naglič (Kal). Poglejmo po vaseh.

RUT

Mert Stendler (Martin Štendler) - kmetija in novi rovt,

Thomas Ortor (Ortar) - kmetija,

Martin Pruner - kmetija,

Matheus Vetscher (Bačar) - kmetija,

Hans aus dem Graben (Honž z grape) - kmetija,

Primos Nagel - pol kmetije,

Paul Putsch (Puč) - kmetija,

Jorg Tutler - kmetija in pol kmetije,

Michel Khamperl (Kemperl) - kmetija.

Tu od 9 gospodarjev le eden nima pravega priimka. Nima ga niti leta 1624, saj v urbarju za to leto zasledimo Baštjana Na grapi.

GRANT

Steffan Khriuetz (Krivec) - kmetija,

Jacob Gickhel (Kikel) - kmetija,

Jorg Troyer - kmetija,

Thomas des Nickhel rychter sun (Tomaž, rihtarja

Nikla sin) - kmetija,

Jorg Luentsner wittib (Jurija Luncnerja vdova) - kmetija.

Od petih je samo eden brez priimka.

STRŽIŠČE

Michel Lapitz (Lapic) - kmetija,

Gregor Phanthar (Pantar) - pol kmetije,

Peter Khukhel (Kikel) - pol kmetije,

Jorg Beckhel (Pöckel= Sova?) - pol kmetije,
 Thomas Egkher (Brdar? Hribar?) - kmetija,
 Gregor Pauman - pol kmetije,
 Hans Muster, čevljarja Jakoba sin - pol kmetije
 in še pol kmetije.
 Od 9 gospodarjev je samo eden brez pravega priimka.

KAL

Mathe Ponther (Pantar) - kmetija,
 Cela soseska obdeluje novi rovt Khotzen pach
 (Kacencpoh),
 Ender Panter (Pantar), tkalca Pavleta sin -
 kmetija,
 Vrban Schmidt (Šmit oz. kovač Urban) - kmetija,
 Paul Naglitz (Naglič) - kmetija.
 Od 4 imajo vsi priimke, morda le Šmit ni mišljen
 kot priimek. Rovt Kacencpoh je že v 17. stol. pri-
 padel soseski vasi Bača.

TRTNIK

Achatz Musel - pol kmetije,
 Lienhardt des Bartel brueder (Linhart, Bartlov
 brat) - pol kmetije,
 Thonich Jebaitz (Jebajc) - pol kmetije,
 Jacob Khofflar (Koblar) - pol kmetije,
 Andre Khauffman (Kaufman) - pol kmetije,
 Matheus Walffäl (Volf) - pol kmetije,
 Gregor Rainer - pol kmetije,
 Andre Bretsch (Brovč) - pol kmetije.
 Od 8 gospodarjev je samo eden brez priimka.

KUK in ZNOJILE

Peter Themel, Mert in Hans Tschuffer (Čufer) -
 kmetija,
 Michel Vegus (Beguš), Ene in Veit Khrall (Vid
 Kralj) - kmetija,
 Matheus in Peter Bretz (Brovč) - pol kmetije.
 Vseh pet ima priimke.

BAČA

Jorg Pöckhel - košanija,
 Bartl aus dem Gemärck (Bartl s Petrovega Brda)
 - pol kmetije,
 Lampel Osterman - pol kmetije,
 Tomas von der hohen Vetsch (Tomaž z visoke
 Bače) - pol kmetije,
 Larentz (Lovrenc) - pol kmetije, ki jo je prej imel
 Gale,
 Matheus des Lienharten sun (Matevž, Linhartov
 sin) - pol kmetije,
 Valentin des Petren sun (Petrov sin) - četrtnika
 kmetije,

Hanns des Mathey sun (Honž, Matejev sin) - ko-
 šanija,
 Osswald Goty (Gatej) - košanija
 Od 9 gospodarjev imajo priimke samo trije.

OBLOKE

Paull des Florian sun vnd Lentz sein brueder
 (Pavel, Florjanov sin in Lenc, njegov brat) -
 pol kmetije... in še ... pol kmetije, ki jo ima
 Vrban Schuester (Urban Šuštar oz. čevljar Ur-
 ban),
 Casper (Gašper) - košanija,
 Lamprecht Schmidt (Lamprecht Šmit oz. kovač
 Lamprecht) - košanija,
 Michel auf der Maut (1515: auf der Maur) (Mihel
 na Mavrah) - kmetija... in še ena kmetija,
 Jacob Scherl (Jakob Šerl) - pol kmetije,
 Vrsula des Primos witib (Uršula, Primoževa vdo-
 va) - pol kmetije,
 Galle (Gale) - pol kmetije.

Prave priimke imajo med 9 podložniki: Šerl
 (najbrž isto kot Šorl), Šmit, ki se v urbarjih iz let
 1591, 1600/1628 in pozneje v Hudajužni pojavlja
 že v slovenski obliki Kovač, in Šuštar, ki se v teh
 krajih ni dolgo obdržal, saj ga zasledimo le v
 Poreznu 1591 (1598. se isti človek piše že Šoš-
 teršič, ta priimek pa ostane tu le do 1654). Sum-
 ljiva pa je oblika "auf der Maur". Še danes se
 tisti del vasi, kjer poleg dveh polovičnih kmetij
 stoji cerkev, prvič omenjena šele leta 1530, ime-
 nuje "Na Maurah". Priimek Maurer, navzoč v
 Oblokah v 17. in od konca 18. stol. do danes,
 morda ni brez zveze z Maurami. V Rutu se sicer
 omenja že leta 1515, vendar tam gotovo v
 običajnem pomenu "zidar". Avstrijski imenoslo-
 vec K. Finsterwalder ima med tirolskimi priimki
 tudi "Auf der Mauer", zapisanega v Boznu in
 Meranu že v letih 1300 in 1449, izvaja pa ga iz
 narečnega *maure* "Blockwerk, Bergsturztrüm-
 mer".²⁸ V Oblokah in na Bači so glede priimkov
 torej v zaostanku.

V celi rihitariji jih med 58 gospodarji priimke
 nosi 42, 16 jih je brez njih. Med temi 16 je 8
 takih, ki so poimenovani z osebnim imenom in
 prilastkom sin, brat, vdova tega in tega. Samo z
 osebnim imenom so trije, pet pa jih ima imenu
 dodano še oznako lege domačije. Poklic je sicer
 omenjen petkrat (dva kovača, dva čevljarja in
 tkalec), vendar se vsaj iz dveh v danem primeru
 ni razvil priimek. To sta bila Ender Panter, sin

28 K. FINSTERWALDER, n.d., 184.

tkalca Pavleta (Paul Weber) s Kala, in Hans Muster, sin čevljarja Jakoba iz Stržišč.

Od zgoraj naštetih priimkov so se do danes ohranili (z neznatnimi spremembami) Ortar, Štendler, Šorli, Kemperle, Kikelj, Trojer, Lončnar, Pajntar (tudi Panjtar), Volf, Brovč, Čufer, Beguš in Gatej ter že v 17. stol. poslovenjeni Kovač. Nekateri drugi so se ohranili v hišnih imenih (Puč, Krivec, Musk), več jih je izumrlo (Pruner, Tutler, Lapič, Jebajc) ali se odselilo (Bačar, Osterman, Naglič, Rainer oz. Ronar, Koblar, Kralj), tretje pa danes sicer v Sloveniji najdemo, vendar na čisto drugem koncu in prej-kone nimajo zveze z Rutom (Nagel, Eker, Muster, Pauman, Šlegel, Kaufman, Temel, Pokl).²⁹ V rutarskih vaseh pa v tistem času še ne najdemo nekaterih priimkov, ki so se od konca 16. ali od začetka 17. stol. dalje tod zelo razširili, kot so nemški Dakskobler, Kaltnekar (nastala v Poreznu in Podbrdu), Torkar (priseljen iz soriške okolice), Drole, Kusterle, ter slovenski Kos, Bizjak, Zgaga, Koder in Debeljak. Bizjake oz. Bezjake najdemo sicer v popisu tolminskih kmetov iz leta 1515 v Modreju, na Reki (pri Cerknem) in v Idriji (današnji Spodnji Idriji). Če primerjamo najstarejše rutarske priimke s stanjem na sosednjem, etnično-jezikovno sorodnem soriškem ozemlju, kot ga izkazujejo loški urbarji 16. stol., vidimo, da sta izmed v Rutu izpričanih priimkov na soriškem območju razširjena le dva - Trojer in Koblar, v drugi polovici stoletja tudi Šorl in Kemperle.³⁰

V popisu iz leta 1515 najdemo še priimke Lang, Lasekh, ki jih kasneje ni več zaslediti, ter take, ki so se tu ohranili do danes: Mesner (s pripisom *der kirchen hueben*), Maurer, Clutz (Kleč). Namesto Lapitza iz leta 1523 je Lapusch, namesto Panterja je Panthe, namesto Vegusa je Vagisch, namesto Musela je Muess, namesto Jebaitza je Jebatz, namesto Ortorja pa Ordtnr.

Osebna imena

Niti enega resnično slovenskega imena ni, so samo nemška in splošnokrščanska (latinsko-grško-hebrejska): Matevžev in Mihaelov je po pet, Petri, Hansi, Tomaži in Jorgi so po štirje, po trije so Pavli, Jakobi, Gregorji, Andreji (Andre oz. Ender), Martini (dvakrat pisano Mert), dva sta Urbana, dva Lamprehta (enkrat Lampel), ostali pa so še: Gašper, Primož, Štefan, Bartl, Ahac, Lorenc, Osvald, Linhart (1515, Lindell), Gale, Uršula, Valentin, Vid (Veit), Ene (?), Tonik (Thonich).

Urbar za razliko od tistih iz let 1591, 1624, 1600/1628 in 1633 praktično ne omenja zemljiščnih imen. Ker pa predstavlja obenem s popisom iz leta 1515 najstarejši doslej znani vir za študij tolminskih priimkov (urbar iz leta 1377 teh skorajda ne pozna), bi objava obeh seznamov še pred morebitno komentirano izdajo v zbirki urbarjev bila v veliko pomoč tako zgodovinarjem kot jezikoslovcem.

29 Začasni slovar slovenskih priimkov, ur. F. Bezljaj, SAZU 1974.

30 Pavle BLAZNIK, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Urbarji freisinške škofije, SAZU 1963; ARS, loški urbarji 1560-1588; F. KOS, Doneski k zgodovini Škofje Loke in njene okraja, Ljubljana 1894.

Drago Trpin

TOLMINSKA V OPISU VOJAŠKIH DEŽELNIH MERJENJ OKOLI LETA 1785

Čeravno so bila v zadnjem času, kolikor mi je znano, t.i. jožefinska deželna merjenja¹ vsaj dvakrat² opisana oz. predstavljena, se mi zdi potrebno ob objavi prevoda deželnih opisov za Tolminsko ta zanimivi vir, ki ga hrani dunajski Vojni arhiv, ponovno predstaviti.³

Izdelava kart in opisov kot njih dopolnila sovpada z reorganizacijo avstrijske vojske, ki je bila izpeljana kot neposreden odgovor na avstrijski poraz v šlezijski vojni. Potreba po topografskih pripomočkih, ki bi omogočali uspešnejše vojskovanje, je pripeljala v letu 1763 do začetka široko zastavljenega projekta izmere in kartografiranja vseh habsburških posesti v rimskem cesarstvu, kot tudi v deželah, katerim so Habsburžani tedaj vladali: na Ogrskem, v Galiciji, Bukovini in Lombardiji. V 22 letih je bilo narejenih 5300 barvnih kart v merilu 1:28800. Notranja Avstrija, kamor so spadale tudi slovenske dežele, je bila obdelana šele v letih 1784 do 1787⁴ pod vodstvom polkovnika Jeneya. Na 250 sekcij razdeljeno ozemlje je kartografirano in opisano v tekstovnih prilogah, od tega jih preko 120 pokriva slovenski etnični prostor, ne upoštevajoč Prekmurja, ki je bilo obdelano kot sestavni del Ogrske in je sicer tudi na razpolago. Tako so izpuščena le tista področja na zahodu, ki so spadala pod oblast Beneške republike: Beneška Slovenija in Rezija ter beneška Istra.

Deželni opisi (Landesbeschreibungen) dopolnjujejo karte tako, da popišejo vojaško pomembne zadeve, ki na kartah ne pridejo do izraza. Pisani so stolpično, razdeljeni na rubrike, ki jih v prevodu tekoče črkovno označujem: najprej kraj

in njegova oddaljenost v urah hoda od sosednjih krajev; sledijo a) solidne (zidane) stavbe, b) vode, c) močvirja, d) ceste in poti, e) hribi in gore, f) gozdovi, g) dodatne opombe. Zaradi obsežnega gradiva sem se pri izboru omejil deloma na današnje občinske meje (proti vzhodu, čeprav je bilo tedaj tudi Cerkljansko del Tolminskega), deloma na zgodovinske meje (na severu nisem vključil Bovškega, ki je bilo takrat kot gospodstvo samostojna upravna enota); poleg tega v opisu ni zahodnega Breginjskega kota (Breginj, Logje, Robidišče) ter področja Livka, ki sta tedaj spadala pod oblast Benetk.

Sekcija 132

Staro selo: Kobarid sekc. 133 1, Sužid slabe 3/4, Kred dobre 1/4, Robič 1/4.

Sužid: Kobarid sekc. 133 1/4, Svino dobre 1/4, Robič slaba 1.

- a) Cerkve, v Starem selu par podzidanih hiš.
- b) Potok Idrija ima večinoma zamočvirjeno dno, v začetku 2, 3 korake⁵ v širino, proti koncu sekcije 10 korakov, 1 do 5 čevljev in tudi več v globino, tu in tam poraščen s trstičjem; predvsem zaradi močvirnih tal do broda v sekc. 133 ni prehod.
- d) Pot od Starega sela proti Kobaridu ima večinoma trda tla in je vedno prevozna; proti Kredu in Robiču je sicer slabša, pa še vedno uporabna. Po travnikih okrog Sužida je ob mokrem vremenu moč voziti le z lahкими vozovi.
- f) Gozdovi nad vasjo Sužid so večinoma visokodebelni in gostorasli, nasprotno pa nad Starim selom sestojijo le iz majhnega drevja in grmovja.

Robič: Staro selo 1/4, Kred 1/4, do beneške meje 1/2.

Kred: Potoki 1/4, Borjana 3/4, Podbela 1.1/4.

Potoki: Zgornja Borjana 1/2, Kred 1/4.

1 Ime so dobila po vladarju Jožefu II.

2 E. UMEK, Ljubljana z okolico v luči jožefinskih deželnih merjenj, Arhivi 1985 in I. VOJE, Domžalsko območje v gradivu o prostorskih predstavah 18. stoletja, Kronika 3, 1991.

3 Podatke povzeman iz: J. PALDUS, Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II, Akademie der Wissenschaften in Wien, 1919.

4 Z enoletno prekinitvijo od junija 1785 do septembra 1786 zaradi angažiranja kadrov pri zemljiški in davčni izmeri (jožefinski kataster).

5 Korak (Schritt) meri 70-80 cm, čevlj (Schuh) slabih 32 cm, klafta ali seženj pa slabih 190 cm.

Zgornja⁶ Borjana: Spodnja Borjana 1000 korakov.

Spodnja Borjana: Stanovišče poldruga četrt ure.
Stanovišče: Homec 1/4, Sedlo 1/2, Podbela 1/2.

Homec: Sedlo 1/4.

Sedlo: Stanovišče 1/2, Podbela 1/2

Podbela: Kred 1.1/4, Sedlo 1/2.

- a) Cerkev in nekaj podzidanih hiš, kar pa je nepomembno.
- b) Potok Nadiža, ki pod Podbelo priteče sem iz beneške Furlanije in se tja pod Robičem zopet vrne, ima povsod kamnito dno; širina in globina sta dokaj spremenljivi, kajti ob močnem dežju hitro narase, se razširi, hitro zopet upade in tedaj je omejen na nekaj rokavov ali strug. Globina, ko je majhna, znaša komaj prek čevlja in tedaj ga je moč skoraj povsod prebresti. Breg je s te strani nizek, komaj par čevljev visok ali čisto položen; na oni strani pa je večinoma strm in visok. Hitro narase in tedaj ni prehoden, hitro pa tudi upade. Potok Bela ima ravno tako kamnito dno, 1 čevlj v globino, 3 do 100 korakov v širino, na obeh straneh visoka bregova; moč ga je prečkati brez mosta, če ni narasel. Hitro narase, upade.
- d) Poti, ki povezujejo te vasi, so večinoma le pešpoti. Z gora z veliko silo deroča deževnica je izdolblja v peščeno in rahlo prst globoke raze ali zajede in jih še dolbe; poti se takoj pogreznejo, tako da se je po močnem dežju še peš težko prebiti, kar onemogoča prevažanje. Sicer je moč peljati z lahкими vozovi iz Kreda proti Robiču, Potokom, Borjani, vendar z veliko muko, kajti poti za to niso primerne. Ob nizki vodi bi bilo moč iti iz Kreda in Robiča večinoma po vodi proti Podbeli, kot tudi na Beneško po potoku Nadiža; kakor hitro pa je voda višja, je prevažanja konec. Na splošno imajo tukajšnji prebivalci slabe poti, slaba bivališča in prav nič se ne trudijo, da bi jih izboljšali.
- e) Vas Sedlo obvladuje nasproti ležeča vzpetina, ki se nahaja v beneški Furlaniji. Prehodi na Beneško potekajo po dolinah med okoliškimi vzpetinami. Z Golega vrha ali Stola kot tudi s tega celotnega gorskega grebena, ki tvori mejo, se vidi širom po beneški Furlaniji, kolikor oko doseže.
- f) Gozdovi so večinoma visokodebelni in gos-

torasli, spodaj ob Nadiži je le redko majhno drevje in grmovje, kjer so tla bolj skalnata.

Sekcija 133

Koseč, del Drežnice: oddaljen od Drežnice 1/4.

Drežnica: Kobarid 1, Spodnje Ravne 1/2.

Spodnje Ravne: Jezerca 1/8, Gorenje Ravne 400 korakov.

Gorenje Ravne: Magozd 1/4.

Magozd: Kobarid 3/4.

Mlinsko: Kobarid 1/4.

Svino: Kobarid dobre 1/4.

Kobarid: Trnovo 1.1/4, Staro selo sekc. 132, 1.

Del Trnovega: Sprpenica sekc. 132, 1.1/4, Kobarid 1.1/4.

- a) V vasi Kobarid se poleg župnišča nahaja iz kamna zidana cerkev, izven vasi pa na vzpetini prav tako zidana cerkev sv. Antona, poleg tega je še pol hiš v vasi zidanih, eno nadstropje visokih. V vaseh Svino, Drežnica, Ravne in Koseč je videti ravnotako zidane, vendar čisto majhne cerkve.
- b) Reka Soča je 30 do 50 korakov široka, 6, na posameznih mestih tudi 7 čevljev globoka, povsod kamnitega dna; njeni bregovi so, od vasi Kobarid do južnega roba sekcije in enako od Kobarida proti severu do 1/4 ure oddaljenosti, 5 do 6 čevljev visoki, naprej pa, severneje, do področja vasi Trnovo, so vedno višji, deloma položni, deloma ponekod tudi zelo strmi; sicer omenjeno reko pri vasi Kobarid prečka zelo slab lesen most, razen po njem je ni moč nikjer prečkati. Potok Idrija je na zahodnem robu sekcije v dolžini 800 korakov do 20 korakov širok, 5 čevljev globok in mehkega dna, samo na mestu, kjer ravno na omenjenem robu sekcije vodi čezenj pot, je le 1.1/2 čevlja globok, kamnitega dna in tam je prehoden brez mosta. Naprej navzdol se občutno zoži, je 2 do 4 čevlje globok in nekoliko tršega dna, njegova bregova sta do 2 čevlja visoka, povsod strma, zavljal tega ga izven označenih mostov ni moč prečkati. Ostali s področja Drežnica tekoči majhni potoki, ki se izlivajo v Sočo, so, razen svojih povsod zelo visokih in strmih bregov, brez drugih posebnosti.
- d) Vzdolž Soče s Koroškega proti Trstu speljana komercialna cesta je že po svoji naravi trdih tal, nikjer posebno strma, tudi sicer v povsem

⁶ V izvorniku se Zgornja Borjana imenuje Mala, Spodnja pa Velika Borjana.

dobrem stanju in prevozna za otovorjene vozove. Po severni strani potoka Idrija od Kobarida proti Staremu selu speljana pot je ravno tako trdih tal in za kmečke vozove kadarkoli uporabna.

Tista v Svino in Sužid ima sicer nekaj mehkejša tla, vendar je, če je potrebno, prevozna za kmečke vozove. Vse preostale na področju Drežnice je treba šteti le za pešpoti, povsod zelo strme, čisto ozke in za kakršenkoli prevoz neuporabne.

- f) Gozd na desni nad reko Sočo je srednje visok, pomešan z grmovjem.

Na zahodni strani nad reko in deželno cesto pa je, nič manj tudi tisti na južnem obrobju planine Dolec, v veliki meri visokodebelen.

Sekcija 153

Bača: Ravne, Bistrica v Bohinju 3, Kal 1, Podbrdo 1/4.

Podbrdo: Sorica 1/2, Trtnik 1/4, Hudajužna 1.1/2.

Trtnik: Kuk 1.

Te vasi so druga od druge oddaljene 1/4 ure.

1. Cerkev na Bači, 2. Cerkev v Podbrdu, 3. V Podbrdu nekaj enonadstropnih hiš.
- Potoki Bača ali Dehmel, Kacenpoh,⁷ Batava imajo vsi kamnito dno, hiter tok, 4 do 10 korakov v širino, ob močnem dežju do 20, so hitri, tako da s seboj nosijo kamne, sicer pa komaj čevelj globoki. Od združitve teh poto- kov dalje se imenuje zgolj Bača, meri v glo- bino 1 do 2 čevlja, v širino 10 do 20, ponekod se še bolj razširi, ima strme skalnate bregove.
- Poti so uporabne le za tovarne konje, najpo- membnejša pot naj bi bila od Sorice skozi Podbrdo vzdolž Bače proti Tolminu; ob obilnem dežju pa zaradi močne naraslosti voda ni uporabna. Preostale poti so še slabše in skorajda samo za pešce.
- Gozdove sestavlja deloma visoko, deloma nizko drevje in grmovje, večinoma gostorasto.

Kal: Bača, Stržišče, Trtnik, Kuk, Znojile.

Stržišče: Kal, Zgornja Koritnica, Znojile.

Znojile ali Windfall: Stržišče.

- Cerkev sv. Ožbolta je zidana, hiše v vasi so večinoma lesene.
- Pod to vasjo tekoči potok Driselpoh je kakšne

2 do 3 korake širok, ima kamnito dno in se ga da skoraj povsod peš prekoračiti.

- d) Poti so prehodne le za tovarne konje.

Zgornja Koritnica ali Nemški Rut: Stržišče, Grant, Spodnja Koritnica.

- Farna cerkev in župnišče sta zidana, ostale hiše so večinoma lesene.
- Milpoh kot tudi ostali s Froneberga⁸ tekoči potoki so majhni; po grapi Folsterpoh tekoči potok Koritnica pa je 6 do 10 korakov širok, ima kamnito dno in zlasti ob deževnem vremenu ni skoraj nikjer prehodan.
- Poti na tem področju so pešpoti in le v nujnih primerih uporabne za tovarne konje, pot od tu proti Grantu je prevozna tudi z vozovi. Enako je poleti od tu mogoče priti v skrajni sili čez Jehlc proti Žlanu, pravzaprav pa to ni določena pešpot. Na celotnem tem področju se preko skalnatega gorovja s tovarnimi konji, razen po poti od Bače proti Bistrici, ne da priti v Bohinj. Pešpot od Granta preko Suhe je enako težavna kot zgoraj opisana.

Grant: Zgornja Koritnica.

Loje: Sela.

- Cerkev.
- Potok Kneža je okrog 10 do 12 korakov širok, ima kamnito dno in ni peš skoraj nikjer prehodan.

Lisec

Zaliseč

Podorehi in Kneške Ravne

- Hiše na teh področjih stojijo na strmih ob- ronkih in so lesene.
- Pod Ravnamo tekoči potok Prošček zaradi globoke in skalnate grape skoraj nikjer ni prehodan.
- Pešpoti proti tem hišam so take kot zgoraj navedene. Pešpot od Raven preko Tolminske Švicarije (planina V Prodih ?) in preko go- rovja Suha proti Stari Fužini v Bohinju je poleti za silo prehodna za pešce, pozimi pa je zaradi snega neprehodna.
- Gozdovi na tem področju so visokodebelni in z grmovjem gosto porasli.

⁸ Na karti sekcije 153 je s tem imenom označen cel greben med potokoma Koritnica in Kneža; na franciscejski katastrski mapi iz leta 1822 je Froneperg le še hrib južno od Grantarske planine, naknadno poslovenjen v "V gori".

⁷ V izvorniku Schwarzen Bach.

Sekcija 154

Sela: Loje 1, Podmelec dobra 1, Hum krepke 3/4, Ljubinj 1.1/4.

Hum: Sela 3/4, Ljubinj 3/4.

- b) Na tem področju nahajajoči se mali potočki imajo kamnito dno in so skoraj povsod prehodni peš.
- d) Iz te vasi speljane poti so le pešpoti, zelo kamnite in slabe, najslabši sta oni proti Ljubinju in Podmelcu.
- g) Ta vas Sela leži na zelo visokem obronku gore Jalovnik.

Ljubinj: Sela krepka 1.1/4, Hum 3/4, Poljubinske Ravne 3/4, Modrej 3/4, Prapetno krepke 1/2.

- a) Cerkev sv. Mihaela.
- b) Pod to vasjo tekoči potok Potočnica je okrog 2 koraka širok in skoraj povsod prehodni peš.
- d) Kot je navedeno.

Poljubinske Ravne: Ljubinj 1/2, Prapetno 1/2, Poljubinj 1/2.

Modrej: Most na Soči 1/4, Prapetno 1/2.

Prapetno: Modrej 1/2, Poljubinj 1/4, Ljubinj krepke 1/2.

- a) Hiše so deloma kamnite, deloma lesene.
- d) Pot od v sekciji 157 ležečega Mosta na Soči skozi vasi do Tolmina je ob lepem vremenu prevozna z lahкими vozovi, pač pa jo ob hudem dežju v bližini mimo tekoča Soča tako uniči, da je še peš komaj prehodna. Iz teh dveh vasi proti Ljubinju in Poljubinskim Ravnam speljani zelo kamniti pešpoti, sta slabi.

Poljubinj: Prapetno 1/4, Poljubinske Ravne krepke 3/4, Tolmin dobre 1/4, Žabče slabe 1/2.

- a) Kot je navedeno.
- b) Potoka Godiča je ob lepem vremenu 3 do 4 korake in je prehodni peš, ob hudem dežju pa zelo narase, je zelo deroč, tako da je nad mlinom zaradi peščenih tal nekaj hišam skorajda odnesel peščeno podlago, vendar zelo hitro tudi upade.
- d) Kot je navedeno.

Žabče: Poljubinj dobre 1/4, Tolmin 1/4, Čadrg krepke 1.3/4.

- a) Cerkev sv. Marka in na hribu stoječa cerkev sv. Pavla sta zidani, slednja pa je že povsem

zapuščena in ni več za nobeno rabo. Hiše v vasi so večinoma lesene.

- d) Kot je navedeno.

Področje Zadlazi**Na Lazu**

- a) Sestavljajo ga zgolj majhne, lesene, raztresene hiše.
- b) Potok Zadlaščica je 5 do 7 korakov širok z izrazito kamnitim dnom, globokimi skalnatimi bregovi, se razen po označeni stezi ne da nikjer prekoračiti. Posebno pri izlivu v Tolminko ga skale tako utesnjujejo, da je komaj en seženj širok.
- d) Pešpoti od tukaj proti Tolminskim Ravnam in Čadrgu so silno težko prehodne, vendar se da -če je sila- priti s tovornimi konji v Ravne.

Tolminske Ravne: Žabče krepki 2, Čadrg 1, Zatoľmin krepki 2.

- b) Potok Zadlaščica je že opisan. Potok Jelovšček je 5 do 6 korakov širok in zaradi strmih skalnatih prepadov prehodni le po označeni stezi.
- d) Pešpot od tu preko skalnatih gora v Bohinj je uporabna le poleti, enako kot je tudi pešpot proti Čadrgu le v skrajni sili primerna za pešce.
- f) Gozd onstran soteske proti Mrzlemu vrhu kot tudi ostali na tem področju so visokodebelni in večinoma porasli z nizkim grmičevjem.

Čadrg: Tolminske Ravne krepka 1, Zatoľmin 2.

- b) Pod to vasjo tekoča Tolminka je tu 5, 8 do 10 korakov široka; z ozirom na to, da je na nekaterih mestih utesnjena med 5 do 6 sežnjev visoka skalna bregova, ni nikjer prehodna brez mostov ali brvi, ima hiter tok in kamnito dno.
- d) Pešpot iz Zatoľmina je zelo slaba, najtežje prehodna je zaradi skalnate strmine pod prvima hišama na Lazu.

Področje Krn: Vrsno 1.

- b) Z gora na tem področju tekoči potoki so tu peš povsod prehodni.
- d) Pešpoti so kot zgoraj navedene, najtežja je tista iz Čadrga preko skal.

Vrsno: Krn 1, Selce 1/2.

Selce: Kamno 1/2, Selišče slabe 1/2.

- d) Pot proti Kamnemu je uporabna tudi za tovrstne konje.

Libušnje: področje Km, Smast, 1/2, Kamno, 1/2.

- a) Cerkev sta zidani.
- d) Pešpot proti področju Krna je zaradi strmih pobočij in globeli zelo težko prehodna; nasprotno pa sta poti proti Smasti in Kamnemu uporabni tudi za tovorne konje.

Smast: Ladra 1/4, Libušnje 1/2, Kamno slaba 1.

- a) Hiše so deloma zidane, deloma lesene.

Ladra: Smast 1/4.

- b) Ob tej vasi tekoči potok je 2 do 3 korake širok ter potok Ročica okrog 5 do 6 korakov širok. Imata kamnito dno, sta zelo plitka in zatorej lahko prehodna.
- d) Pot od teh vasi do Kobarida in po dolini navzdol proti Tolminu je prevozna z lahko vprego, ima večinoma kamnita trda tla.

Idrsko: Kobarid krepke 1/4, Mlinsko slabe 1/4, Volče dobre 3.1/4.

- a) Zidana cerkev, hiše v vasi kot zgoraj navedeno.
- b) Z gora tekoči potoki so ob lepem vremenu nepomembni, ob hudem dežju pa popolnoma uničijo iz Volč sem speljano deželno cesto. Reka Soča, ki je tukaj 30 do 40 korakov široka, ima kamnito dno, je od 4, 6 do 8 čevljev globoka, ima hiter tok, ob suhem vremenu je mogoče na nekaterih mestih peljati prek nje z vozovi, ob močnem deževju pa tako narase, da je zaradi hitrega toka ni mogoče nikjer, niti s čolnom prekoračiti; naraslost pa v splošnem ne traja preko 24 ur in za sabo ne pušča zamočvirjenih kotanj.
- d) Deželna cesta ima dobra kamnita tla, vendar jo s hriba Kolovrat tekoči potočki, ki jo večinoma prečkajo brez mostov, ob močnem deževju tako razrušijo, da se po njej s težkimi vozovi komaj napreduje; posebno in najbolj trpi področje od Belega potoka do Potočca, sicer pa je, kolikor je mogoče, dobro vzdrževana. Pešpot, ki vodi iz vasi proti cerkvi sv. Petra na Beneškem,⁹ je v slabem stanju.

Kamno: Smast 1, Libušnje 1/2, Selce krepke 1/2, Selišče krepke 1/4.

- a) Ima tudi nekaj zidanih hiš.
- b) Potok Cirkuč je okrog 3 korake širok, ima

kamnito dno in je tudi brez mosta lahko prehoden; enak je tudi Suhi potok.

Pri tej vasi je za pešce tudi manjši brod preko Soče.

- d) Za lažje vozove prevozna pot od tu prek Selišča, Volarij, Gaberij, Dolj do Tolmina ima trda tla in je bila pri vasi Ladra že opisana. Od teh vasi v hribu speljane poti so zgolj zelo slabe steze.

Selišče: Selce 3/4, Kamno slabe 1/2, Volarje krepke 1/4.

- a) Med to vasjo in Volarjami stoječa cerkev je zidana, vendar zelo majhna.
- b) Potok Volarja je okrog 3 do 6 korakov širok, nad zidanim mostičem zaradi svojih strmih skalnih bregov do Selc ni skoraj nikjer, pod mostičem, kjer postane nekaj širši in bolj kamnit, pa je lažje prehoden izven označene poti.

Volarje: Selišče 1/4, Gabrje 1/2.

Gabrje: Volarje 1/2, Dolje dobre 1/4.

- b) Dva mala potočka, ki tečeta mimo te vasi, sta nepomembna.

Dolje: Gabrje dobre 1/4, Zatolmin slabe 1/4, Tolmin dobre 1/2.

- b) Pod to vasjo tekoči potok je enak kot prej navedena dva.

Zatolmin: Čadrg 2, Dolje slabe 1/4, Tolmin slabe 1/2, Poljubinj, Žabče krepke 3/4.

- a) Cerkev sv. Petra cerkev izven vasi je zidana. Hiše so večinoma lesene.

Tolmin: Zatolmin slabe 1/2, Volče ne računajoč broda 1/2.

- a) Grad, župnišče, cerkvi sv. Lenarta in sv. Janeza¹⁰ in večina hiš (od katerih je veliko enonadstropnih) je zidanih.
- b) Mimo tega kraja tekoči potok enakega imena je tu 40 do 50 korakov širok, opremljen z okoli 8 čevljev širokim lesenim mostom, ima zelo hiter tok in zelo kamnito dno in se ga razen po mostu ne da nikjer prečkati.

¹⁰ Kot cerkev sv. Lenarta je, očitno pomotoma, označena cerkev sv. Urha na pokopališču; cerkev sv. Janeza Krstnika je stala desno ob poti proti Zatolminu (na Čemanovi buli?), čeprav je že v franciscejski katastrski mapi iz leta 1822 ni več najti; na karti sekcije 154 je na današnjem mestu vrisana tudi župna cerkev.

⁹ Pot proti Livku.

Reka Soča je tu okrog 60 korakov široka, ima, enako kot zgoraj navedeno, peščeno dno in na deželni cesti proti vasi Volče brod za prehod.

- d) Vozna pot od tu proti Volčam je dobre kakovosti. Ostale poti so bile že opisane.
- e) Hrib, na katerem se nahaja star propadajoči grad Tolmin, obvladuje vas.

Volče: Tolmin 1/2, Idrsko dobre 3.1/4, Čiginj dobre 1/4, Kozaršče 1/2.

- a) Župna in sv. Danijela cerkev, župnišče in gostilna ter enonadstropne in še nekatere zidane hiše.
- b) Potok Kamnica je okrog 5 korakov širok in je ob lepem vremenu prehodni tudi izven deželne ceste. Ima zelo kamnito dno. Enak je tudi potok Hotevlje, ki pa izven deželne ceste, zaradi globoke grabe od mosta proti goram, ni prehodni.

- d) Deželna cesta je dobre kvalitete, ima trdna kamnita tla, je speljana čez potok Hotevlje preko zidanega, čez potok Kamnico pa po trpežnem lesenem mostu.

Pot proti Kozarščam je prevozna za lahko vprego. Od tu preko hriba v Modrejce speljana gozdna pot je ob njuji prav tako prevozna za lahko vprego.

Pot, ki vodi v hribe k hišam Čanče, je zgolj slaba kamnita pešpot.

Čiginj: Volče 1/4, Kozaršče 1/4.

Kozaršče: Čiginj 1/4, Modrejce slabe 1/2.

- b) Pod vasjo preko ceste tekoči potočki so nepomembni.
- d) Kot je navedeno.

Modrejce: Kozaršče slabe 1/2, Most na Soči 1/4.

- d) Od Mosta na Soči do te vasi speljana cesta je dobre kakovosti.

Čanče

Maklavc

Črnoličar

Martinek

Kuščarji

- a) Cerkev sv. Florjana nad Volčami.
Te posamezne hiše so večinoma raztresene.
- b) Mali potoki, tekoči v teh dolinah, so nepomembni.
- d) Steze do teh hiš so zaradi strmih pobočij zelo naporne in težko prehodne.

Kamnica: Volče krepke 3/4, Kolovrat krepke 3/4.

Kolovrat: Kamnica 3/4, Idrsko 1.3/4.

- a) Cerkev nad Kamnico je že dolgo zapuščena.
- d) Pešpoti so enake kot že prej navedene, tudi steza od Kolovrata proti deželni cesti je slabe kakovosti in komaj prehodna.

Sekcija 157

Področje Lom

Strana

Dol

- a) Kapela je zidana.

Manfredi

Dolgi Laz

Potoki

Zagrič

Ravne

Tolminski Lom: Drobočnik krepke 1/2, Kremenče dobre 1/4.

Kal

- d) Poti so enake kot zgoraj opisane,¹¹ le da so na tem območju zaradi ravnejšega terena lažje prehodne.

Področje Trebuša in Hotenja

- a) Hiše so deloma iz lesa, deloma zidane, večji del pa majhne in slabe.
- b) Potok Trebuščica je 10 do 20 korakov širok, 2 do 3 čevlje (ob lepem vremenu) globok, ima izredno kamnito dno in ga je moč prebresti razen na označenih tudi na nekaterih drugih mestih; sicer ima zelo hiter tok. Potok na področju Hotenja je 3 do 6 korakov širok, ima zelo hiter tok, kamnito dno in ga je moč prebresti na več mestih. Pod tem področjem priteče v sekcijo reka Idrijca, ki je 30 do 40 korakov široka, okrog 3 do 4 čevlje globoka, ima zelo kamnito dno, hiter tok in jo je moč na označenih prehodih prečkati s tovornimi konji.
- d) Steze so zelo kamnite, a za tovrne konje vendarle še uporabne.

Drobočnik: Most na Soči 1/4, Log krepke 1/2.

Log: Drobočnik 1/2, Avšje krepka 1, Avče 1.1/4.

- a) Enako kot zgoraj.

¹¹ Poti na tem področju so zelo slabe, kamnite ter zaradi številnih kotanj in izboklin za tovrne konje komaj prehodne.

- b) Majhen potok nima, razen svojih strmih skalnatih bregov, nobenega pomena.
 d) Pot z Mosta na Soči skozi Drobočnik do Loga je prevozna za lahke vozove, poti z Loga proti Avčam in iz Drobočnika proti Kalu so v zelo slabem stanju.

Doblar: Ročinj 1/2, Sela slaba 1.

Podsela

Ušnik

- d) Kot je navedeno.¹²

Sela: Čiginj krepke 1/2, Most na Soči dobre 1/2.

- a) Cerkev v vasi je zidana.
 b) Pod to vasjo v zelo skalnati, strmi grapi tekoči potok je 6 do 7 korakov širok, s seboj nosi veliko kamenja in ima zelo hiter tok. Soča ima pod to vasjo zelo strm skalnat breg, posebno od gostilne ob deželni cesti do Doblarja. Tudi v sami reki se nahajajo številni kosi v gorah odtrganih skal.
 d) Pot iz Sv. Lucije ali Mosta na Soči do sem je zelo naporna, pa vseeno v skrajni sili prehodna za lahko vprego.

Sv. Lucija ali Most na Soči¹³: Sela dobre 1/2, Modrej 1/4, Bača 1/2, Modrejce slabe 1/4.

- a) Mitnica in cerkev sv. Lucije v vasi ter stara cerkev sv. Mavra izven vasi.
 b) V bližini te vasi v Sočo stekajoča se reka Idrijca ima zelo strme, visoke, skalnate bregove; ker jo skale tako utesnjujejo, je pri zidanem mostu široka komaj 8 do 9 korakov. V tem delu je razen po mostu ni mogoče nikjer prečkati. Enaka je tu tudi Soča, pri zidanem, 20 korakov dolgem mostu sta bregova zelo visoka, strma in skalnata in taka sta vse do Kanala, kar onemogoča prečkanje izven mostov; sicer ima zelo hiter tok, zelo kamnito dno, na katerem se nahaja tudi veliko odtrganih kosov skal.
 d) Poti, ki od tu vodijo proti Modreju, Modrejam, Bači, Idriji in Slapu, so v skrajni sili prevozne za lahke vozove, običajno pa jih uporabljajo le za tovrne konje.
 f) Kot je navedeno.

Bača: Modrejce 1/2, Sv. Lucija slabe 1/2, Podmelec 1.1/2, Kneža slaba 1.1/2, Logaršče krepke 3/4, Idrija dobre 1/4, Ponikve.

- a) Majhna kapela in nekaj zidanih hiš.
 b) Pri vasi Bača v Idrijco stekajoči se potok enakega imena je na izlivu 30 do 35 korakov širok, ima kamnito dno in nosi ob veliki vodi s sabo veliko kamenja; na večini krajev ga je mogoče prekoračiti na konju, na številnih mestih pa ob lepem vremenu tudi peš.
 d) Enaka kot zgoraj opisana je tudi pot iz Bače proti Podmelcu in Kneži.

Idrija pri Bači: Bača dobre 1/4, Logaršče dobre 3/4, Ponikve 1, Slap krepke 1/2.

- a) Cerkev ter enako kot zgoraj.

Slap: Ponikve krepke 3/4, Idrija krepke 1/2, Roče dobre 1/4.

Roče: Pečine 1/2, Ponikve 3/4.

- a) Cerkev.
 b) Idrijca¹⁴ je med Idrijo in Slapom 40 do 50 korakov široka, nima nobenih bregov in jo je moč ob lepem vremenu na več mestih prečkati na konju. Potočki, ki v bližini teh vasi tečejo s hribov, se pojavijo le ob močnem dežju in niso nič posebnega.
 d) Poti, ki iz teh vasi vodijo proti hribom, so večinoma le pešpoti, sicer uporabne tudi za tovrne konje.

Prapetno Brdo: Pečine 3/4, Roče 1.

- a) Cerkev sv. Jakoba.

Pečine: Prapetno Brdo 3/4, Roče krepke 1/4, Ponikve 3/4.

- a) Cerkev sv. Mohorja.

Ponikve: Slap krepke 3/4, Pečine slabe 3/4, Logaršče 1.

- a) Cerkev je zidana.

Logaršče: Bača krepke 3/4, Idrija 3/4, Ponikve 1.

- a) Cerkev sv. Lucije je zidana.
 d) Po teh hribih speljane poti so večinoma pešpoti, uporabne tudi za tovrne konje.
 f) Gozd na celotnem tem področju sestavljajo

¹² Poti v hribe so zaradi strmega in skalnatega terena komaj prehodne, uporabljajo se le kot steze za pešce in v skrajni sili za tovrne konje.

¹³ V izvirniku se imenuje Most sv. Mavra ali kar Mavrov most.

¹⁴ V izvirniku je Idrijca napačno, očitno pomotoma, imenovana Isonzo.

majhni šopi visokodebelnega drevja, zarasli z grmovjem.

Podmelec: Hum slabe 1/2, Sela krepke 3/4, Bača slaba 1.1/2, Kneža 1/2, Logaršče slaba 1.

- a) Župna cerkev in župnišče v vasi.
- b) Potok Kneža je 3 do 4 korake širok in lahko prehoden.

Kneža: Sela slaba 1, Grahovo, Bača slaba 1, Logaršče slaba 1.

- a) Cerkev.
- b) Potok, ki se v bližini te vasi izliva v Bačo, je okrog 20 korakov širok in kakšne 3 čevlje globok, v vasi ga prečka lesen most, brez katerega bi ga bilo komaj mogoče prekoračiti; ima kamnito dno in visoke bregove. Potok Bača ima pri vasi Kneža okrog 30 korakov širine, pri mlinu imenovanem Klavže je komaj 10 oz. 12 korakov širok, ima dokaj visoka bregova in ga prečka zidan mostič; proti Bači, kjer se zopet razširi, pa ga je, kot že zgoraj omenjeno, lažje prečkati.
- d) Pot s Kneže proti Bači in Sorici je sicer zelo slaba, pa vendar jo tovorni konji stalno uporabljajo. Ostale, v hribe speljane poti, so le pešpoti in slabo narejene.
- f) Kot je navedeno.

Sekcija 158

Področje Porezen: Podbrdo 1, Hudajužna 1.

Predel Znojile: Obloke 1/2.

Hudajužna: Podbrdo sekc. 153 1.1/2, Kuk sekc. 153 1/2, Obloke 1/4, Spodnja Koritnica 1.

Obloke: Znojile 1/2.

Zakojca: Jesenica dobre 3/4, Bukovo 3/4, Hudajužna 3/4.

- b) Potok Bača ima povsod kamnito dno, hiter tok, 1 do 2 čevlja v globino, 10 do 20 korakov v širino. Zaradi številnih pritokov ob deževnem vremenu hitro narase in tedaj ni prehoden, razen peš preko brvi pri Hudajužni. Zavoljo strmega padca hitro upade. Ostali potoki so le 2 do 5 korakov široki, niti čevelj globoki, vendar pa so, zaradi globokih in strmih grap, le na redkih krajih prehodni.
- d) Na tem področju je najbolj prehodna pot vzdolž Bače, nato od Hudajužne po pobočju hribov proti Spodnji Koritnici; to je tudi glavna pot z Gorenjske proti Tolminu, pa še ta je primerna le za pešce in otovorjene konje, in sicer le, če ni visoke vode. Ob visoki vodi

se je ne da prebresti, kar bi bilo sicer često potrebno. Ostale poti, razen tiste od Zakojce proti Bukovemu, so slabe in strme pešpoti, omenjena pot na Bukovo pa je tudi prevozna.

- f) Gozdove prek Bače proti severu sestavljajo nizek gozd in grmovje, tostran pa, proti jugu, so visokodebelni in gosto raščeni.

Spodnja Koritnica: Hudajužna 1, Zgornja Koritnica sekc. 153 2, Grahovo 1/4, Bukovo 1.1/4, Vrh 1.1/2.

Grahovo: Temljine 1, Kneža sekc. 157 1.

Temljine: Kneža, sekc. 157, 1/4, Loje, sekc. 153, 3/4.

- a) 1. cerkev sv. Ane, 2. nekatere podzidane hiše na Koritnici in Grahovem.
- b) Potok Bača ima tako kot zgoraj kamnito dno, hiter tok, 1 do 3 čevlje v globino, 12 do 20 korakov v širino, večinoma nizke bregove, ob nizki vodi se ga da marsikje prebresti. Potok Koritnica ima ravno tako kamnito dno, hiter tok, 1 do 2 čevlja v globino, 10 do 15 korakov v širino, prav tako hitro narase in upade. Teče v globoki dolini, skoraj čisto ob vasi.
- d) Pot od Spodnje Koritnice proti Hudajužni je, kot rečeno, prehodna le za pešce in konje. Proti Bukovemu vodi do raztresenih hiš le slaba steza, naprej pa slaba vozna pot, proti Grahovemu in od tod proti Kneži pa kamnita, a za lahke vozove prevozna. Proti Zgornji Koritnici se tostran potoka lahko napreduje s konji, ko pa je voda visoka, se je ne da prebresti, zato jo je treba pri vasi prekoračiti in z veliko težavo nadaljevati po strmih pobočjih na drugi strani. Tudi pot na Vrh je le strma steza.
- f) Gozdove preko Bače proti severu sestavljajo nizka drevesa in grmovje, tostran, proti jugu, pa visokodebelna in gostorasla.

Področje Vrh: od Spodnje Koritnice 1.1/2, Ponikve sekc. 157 1, Šentviška Gora 1, Police 1, Bukovo 1.

- d) Tukajšnje poti so le za pešce in otovorjene konje, ponekod kamnite, druge strme kot proti Šentviški Gori, Policam in Bukovemu.
- f) Gozdovi so večinoma visokodebelni in gostorasli.

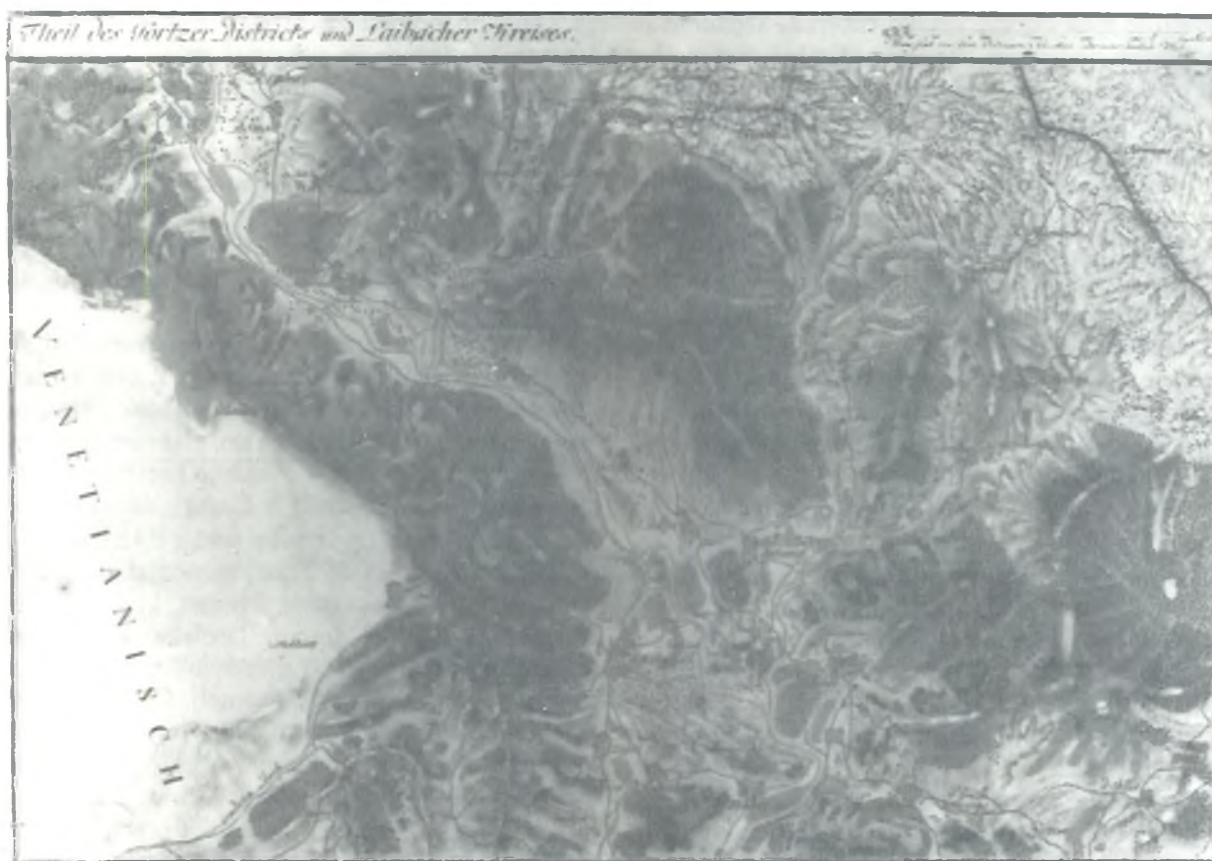
Šentviška Gora: Prapetno Brdo, sekc. 157, 1/2, Pečine, sekc. 157, 1.1/2, Vrh, 1, Polje, 1/4, Zakraj, 600 korakov, Daber, 1/4.

Polje**Zakraj:** Polje, 1/4, Daber, 1/4.**Daber:** Police, 1, do broda Vojsk, Reka, 1.1/2.**Police:** Vrh, 1, Laze, 1/2, Reka, 1.

- a) 1. Župna cerkev na Šentviški Gori, 2. kapela sv. Petra, 3. kapela sv. Magdalene, 4. cerkev sv. Marije pod Policami, 5. nekatere podzidane hiše.
- b) Potoki na tem področju so, kot gornji, nepomembni, razen da tečejo v prav globokih in

poleg tega kamnitih, tudi skalnatih grapah.

- d) Vse tukajšnje poti so bodisi kamnite ali pa kamnite in strme obenem in prehodne le za pešce in tovrne konje; glavna pot vodi od Cerknega vzdolž reke Idrijce do broda Vojsk, nato preko Dabra, Šentviške Gore proti Mostu na Soči.
- f) Gozdove sestavlja deloma visoko, deloma pa nizko drevje in grmovje.

Vincenc Rajšp

OBŠOŠKA CESTA V PROMETNI POLITIKI AVSTRIJSKE DRŽAVE DO KONCA 18. STOLETJA

Večina slovenskega etničnega ozemlja je po letu 1564 spadalo v tako imenovano Notranjo Avstrijo, ki so jo sestavljale zgodovinske dežele Štajerska, Koroška in Kranjska z Istro, grofijo Goriško ter mestom Trst. Zunaj tega okvira so bili Slovenci v Prekmurju, ki je spadalo pod Ogrsko, in Slovenci na Beneškem.

Notranja Avstrija je predstavljala prehodno ozemlje med obrtno visoko razvitim zahodom in agrarnim vzhodom. Trgovino in promet pa so vzpodbujala še naravna bogastva notranje-avstrijskih dežel. Preko tega ozemlja sta vodili prometni smeri vzhod - zahod in sever - jug.

Po severozahodnem delu slovenskega ozemlja je tekla cesta, ki je povezovala beneško ozemlje z avstrijskimi in nemškimi deželami. Tekla je po Kanalski dolini, skozi Trbiž do Beljaka. V Beljaku se je razcepila na cesto, ki je peljala čez Katschberg na Salzburško in naprej v nemške dežele, ter na cesto, ki je vodila naprej skozi Št. Vid na Glini, Breže, in Judenburg na Dunaj. To je bila vse do 18. stoletja tudi najpomembnejša cesta skozi Notranjo Avstrijo.

Tudi preko osrednjega slovenskega ozemlja so tekle glavne prometnice z vzhoda proti zahodu in s severa proti jugu. Glavna je bila cesta iz Gradca čez Plač in skozi Maribor. Tej se je v Slovenski Bistrici pridružila cesta iz ogrskih dežel; le-ta je vodila preko Ptuja, Celja, čez Trojane, skozi Ljubljano, Vrhniko do Postojne. Iz Postojne je tekla ena cesta naprej v Trst, druga pa na Reko. Od severa so se na to osrednjo prometnico vezale ceste preko Jezerskega, Ljubelja in Korenskega sedla. Pomembna prometnica od severa proti jugu pa je vodila še iz Trbiža v Gorico in naprej do morja.

Notranjost Notranje Avstrije in oddaljeneje nemške dežele so bile z morjem povezane preko Kranjske. Tem povezavam pa je bila konkurenčna obsoška cesta po Kanalski dolini. Sredi 16. stoletja so njen pomen močno dvignile južno-italijanske trgovske družbe, ki so dovažale železo, kupljeno na Koroškem in Gorenjskem

(Gorenjske so železo tovorili preko Ljubelja in Podkorena na Koroško), v beneška pristanišča.¹

Prometni pomen različnih cest je bil odvisen od geografskih razmer, velikokrat pa še v večji meri od prometne politike vladarja in interesov posameznih dežel. Za slovensko ozemlje je bila v drugi polovici 16. stoletja pomembna prometna politika nadvojvode Karla. Nadvojvoda Karel se je ponovno odločil za Trst in Reko kot glavni pristanišči, kamor je usmerjal trgovski promet. Sama odločitev sicer ni bila nova, saj se je mesto Trst že v poznem srednjem veku s podporo Habsburžanov najuspešneje borilo za prvenstvo med istrskimi primorskimi mesti.² Nadvojvoda Karel je zato posvetil veliko skrb še infrastrukturi, ki je promet do pristanišč tudi omogočila. Dal je graditi in utrjevati ceste, da so bile primerne tudi za vozni promet.

Položaj Trsta kot morskega pristanišča, ki so ga favorizirali Habsburžani, pa je v veliki meri določal in spreminjal pomen cest preko slovenskega ozemlja. Vladar je razen glavnim prometnicam (cesti iz Notranje Avstrije proti Trstu čez Jezersko, Korensko sedlo in Ljubelj do Ljubljane ter osrednji cesti iz Gradca preko Maribora do Ljubljane in naprej do Trsta) namenjal svojo pozornost tudi obsoški cesti. Promet, ki je tekel iz Beneške republike preko Tirolske v nemške dežele in obratno, je po njej želel speljati preko svojih notranjeavstrijskih ozemelj. Obsoška cesta je v tem načrtu igrala pomebno vlogo vso drugo polovico 16. stoletja. Odsek ceste od Kobarida do Trbiža je bil star. Povezava Gorice s Koroško ob Soči preko Tolmina pa je bila nova. Goriški deželni stanovi so jo začeli uveljavljati predvsem od šestnajstega stoletja naprej. Zunanjepolitični vzrok so bile vojne med Benečani in Habsburžani, zato so Habsburžani podpirali cesto, ki bi tekla le po avstrijskem teritoriju in se tako izognila beneškemu. To je bilo mogoče šele

1 Arhiv Republike Slovenije, Vicedomski arhiv, F. 137, mitniške pristojbine.

2 Ferdo GESTRIN, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. Ljubljana, 1965, 198.

potem, ko sta bovško in tolminsko ozemlje po beneških vojnah prišli pod oblast Habsburžanov.

Tolminu in Tolminskemu so ti politični dogodki prinesli dolgoročne prometne spremembe. V poznem srednjem veku je skozi Tolmin vodila pomembna prometna pot med Kranjsko in Čedadom,³ ki je s političnimi spremembami 16. stoletja izgubila na pomenu. Tolmin in tolminsko območje sta bilo odtlej bolj odvisna od prometnice sever - jug, to je obsoške ceste.

V poznem srednjem veku je bil pomemben predvsem tisti del obsoške ceste, ki je preko Kobarida, in Predela povezoval Čedad s Koroško. To cesto omenjajo že leta 1326. Potem ko je prišla Koroška leta 1335 pod Habsburžane, se je njen pomen še povečal. Leta 1399 je začelo mesto Čedad z gradnjo ceste preko Predela, kjer je dotlej bila le tovorniška pot. V petnajstem stoletju je bil promet po tej cesti velik.⁴

Do 16. stoletja ob spodnji Soči ni bilo ceste, ampak so uporabljali kar pot preko Čedada. Obsoška cesta je služila predvsem lokalnemu prometu, medtem ko si v trgovini na srednje in velike razdalje vodilne vloge ni mogla zagotoviti.⁵

Prizadevanja za obsoško cestno povezavo med Trbižem in Trstom zasledimo že v prvi polovici 16. stoletja. Načrt, da bi zgradili prevozno cesto od Gorice do Trbiža, se je pri vladarju pojavil že leta 1521. Sestavili so komisijo goriškega deželnega odbora, ki je imel nalogo preučiti tehnično in finančno stran gradbenega projekta.⁶ Za dobro stanje obsoške ceste so si vseskozi prizadevali goriški deželni stanovi.⁷ Tudi Tržačani so leta 1536 prosili vlado, naj predelsko pot popravi in podaljša do Trsta.⁸ Z deli so začeli

leta 1536.⁹ Vendar dela niso žela uspeha. Načrt je padel v pozabo. Ko ga je hotel nadvojvoda Karel leta 1565 obnoviti, niti starih spisov o tej cesti niso več našli.¹⁰ Leta 1565 je nadvojvoda Karel pozval briksenškega in freisinškega škofa na pogovore o gradnji obsoške ceste.¹¹

V drugi polovici 16. stoletja so goriški deželni stanovi hoteli z izgradnjo obsoške ceste povezati Gorico s Trbižem. Temu so vseskozi nasprotovali kranjski deželni stanovi, ker so se bali, da bo konkurenčna cesti preko Ljubelja.¹² Obsoški poti so nasprotovali tudi trgovci in kmečki trgovci, ker jim je bila daljša kot stara preko beneškega ozemlja.¹³

Šele po letu 1570 so dela resnično napredovala, ko so se za gradnjo zedinili goriški, kranjski in koroški stanovi. Cesto so zgradili v letu 1587. Izrisana je bila tudi kolorirana karta te vozne ceste, ki pa še ni natančno datirana. Karta prikazuje vožno pot po dolini Soče od Trbiža, Kluž in Bovca vse do izliva Soče.¹⁴ 1590 je deželni knez obsoško pot določil kot prisilno smer za promet z beneškim istrskim vinom na Koroško, pri čemer je v zvezi s prejšnjimi privilegiji izrecno poudaril, da mora vino iti le po poti iz Trsta ali Devina skozi Kobarid.¹⁵ V devetdesetih letih je bila obsoška cesta že uveljavljena cesta za trgovino. To lahko razberemo tudi iz tožbe Avgušтина Ratheja zu Rathenhoffena leta 1598, ki je tožil, da je pri Kobaridu cesta slaba. Težava je bila tudi v tem, da ni bilo dovolj potrebnih priprag. Kot piše, prejšnji bovški glavar za cesto ni dosti skrbel, zato so trgovci ponovno začeli uporabljati ceste preko beneškega ozemlja. Računi za leta 1597, 1598 in 1599 nam pričajo, da so cesto v teh letih popravljali, saj so porabili 1489 fl. Opravili so težja dela v kamnitem terenu. Pozimi

3 Pavle BLAZNIK, Prometne zveze preko Poljanske doline v Freisinški dobi. Loški razgledi XIII, 1966, 37.

4 Karl DINKLAGE, Alfred WALKOLBINGER, Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart. Herausgegeben von der Kammer der Gewerblichen Wirtschaft für Kärnten. Klagenfurt 1953, 52.

5 Herbert HASSINGER, Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs, 218. Mandat 1529 VII : HKA, GB 33, fol. 32; 1536 V 28: H-, H-, und Staatsarchiv, Österr. Akten, Görz F. 14, fol 1ff; 52, 83-97.

6 Arhiv Republike Slovenije, Stanovski arhiv, F. 527, V komisiji so bili Žiga pl. Egg, Jakob pl. Attimis, glavar v Gradiški, furlanski gozdni mojster Nikolaj Arardi pl. Sonnewart, goriški dohodninar Peter Julian in drugi.

7 V. RAJŠP, Ceste na Goriškem v drugi polovici 18. stoletja. Zgodovinski časopis, 41, 1987, 103.

8 Ferdo GESTRIN, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti, 103.

9 U. TUCCI, La strada alpina del Predil e Venezia, v: Erzeugung Verkehr und Handel in der Gesch. der Alpenländer. Tiroler Wirtschaftsstudien 33, Innsbruck 1977, 351-371; Martin WUTTE, Kärntens Wege zum Meer in alter und neuer Zeit. Carinthia, 133, 1943, 97-105.

10 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj, Österr. Akten, Görz F. 14, fol 55.

11 Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, HK Sachabt., Kart. 130, Heft 1.

12 Arhiv Republike Slovenije, Stanovski arhiv, F. 527, 22. december 1571, Graz.

13 Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, Meiler Akten, IVn, folio 1-25.

14 Ferdo GESTRIN, Karta obsoške poti, Zgodovinski časopis, 1987, 97-101.

15 Ferdo GESTRIN, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, 103.

pa so imeli veliko dela s čiščenjem snega s ceste med Kobaridom in Trbižem.¹⁶

Poleg železa so kot prometno blago posebej poudarjali izvoz vina. Stroške za izgradnjo nove ceste so preračunali na 8000 goldinarjev.¹⁷ V Volčah je bila mitnica s sorazmerno visokimi dohodki,¹⁸ mitnica v Kobaridu je fungirala kot pomožna k bovški, zadnja proti Gorici pa je bila v Kanalu. Promet po tej cesti je bil, po podatku mitniškega reda v Trbižu, živahen.¹⁹

Cesta je bila prevozna le za majhne vozove, ne pa za večje štirivprežne. Vino so še naprej tovorili, čeprav se v mitninski tarifi za bovško mitnico pojavlja postavka za vinski voz, kar dokazuje, da so vino tudi prevažali. Vendar se v 17. stoletju nadaljujejo tožbe, da je bila cesta slaba.

Temeljite obnove ceste so se ponovno lotili leta 1678. Stroške so nosili deželno knežja komora ter Koroška in Goriška v enakih delih. Delo so končali leta 1684, stalo pa je 17.500 goldinarjev.²⁰ Cesto so popravili in razširili predvsem v tistem delu, ki iz Rablja vodi preko prelaza, tako da so jo usposobili za vozove, ki so prevažali vinske sode do okoli 1100 l. To je povečalo promet preko Predela. V letih 1500-1680 predelska cesta ni igrala posebne vloge v trgovini na daljavo. Pomembna je bila predvsem za koroško izvozno trgovino. Nihanje trgovine z železom je bilo odvisno od stanja ceste. 98% transportov proti severu je predstavljalo vino. Že od srede 17. stoletja je prišlo 50% uvoženega vina na Koroško po tej cesti. Sicer pa je po tej cesti potovalo večinoma beneško blago, namenjeno na Koroško in Zgornje Štajersko.

V 17. stoletju je še prevladovalo kmečko tovarništvo. Sodi so do prenove ceste v poznem

sedemnajstem stoletju merili le do 650 l, šele po tem času so prevažali tudi sode do 1100 l. Večina transportov je potekala od oktobra do decembra. Posamezno zapisani plačevalci mitnin običajno niso prevažali več kot po tri sode na vozu. Veliko so še tovorili. V sedemnajstem stoletju so prevažali večinoma domače vino, medtem ko so bila do leta 1500 vsa vina, razen tržaških, tuja.²¹ Sicer pa je iz tarif cestnih mitnic v Bovcu in Rablju razvidno, da je po tej cesti tekel raznovrsten promet. Naštete so namreč dajatve od enovprežnih vozov, večvprežnih vozov, vinskih vozov in tovornih konj.²²

Obsoška cesta v 18. stoletju

V osemnajstem stoletju je obsoška cesta začela pritegovati pozornost osrednjih oblasti na Dunaju. Šlo je pač za najkrajšo povezavo med nemškimi in nekaterimi avstrijskimi deželami in tržaškim pristaniščem. Čeprav je bila ideja podobna tisti iz šestnajstega stoletja, je bila njena izvedba v marsičem drugačna. Interes vladarja in njegov pogled proti morju nista bila več usmerjena kot v 16. stoletju, torej iz Gradca, temveč z Dunaja. Vladar celotne avstrijske države na Dunaju ni imel le drugačnih finančnih potreb in možnosti pobiranja denarja, temveč tudi drugačne možnosti vplivanja na trgovske tokove. Vladarjevi ukazi v 18. stoletju tudi niso bili več le sad nazorov vladarjeve pisarne, ampak so temeljili na ekonomskih študijah, katerih glavni cilj je bil dvig nacionalnega gospodarstva, ki je pomenil tudi gospodarski dvig države.

Prometu in trgovini je pripadla zelo pomembna vloga. Zato je bilo na najvišji ravni potrebno reševati predvsem dve vprašanji: konkurenčnost stroškov prevozov, za kar je bila zelo važna višina mitnin, ter cestne povezave in stanje cest.

Ko je bil Trst razglašen za svobodno pristanišče, je Orientalna družba leta 1722 planirala gradnjo ceste preko Predela.²³ Vendar se po letu 1724 sledi o tem izgubijo. Ta načrt ni zmagal,

16 Steiermärkisches Landesarchiv, Sachabt., Kart. 130, Heft 1.

17 Arhiv Republike Slovenije, Stanovski arhiv, F. 527, mnenje goriškega glavarja Jurija grofa Thurna okoli leta 1571.

18 Arhiv Republike Slovenije, Vicedomski arhiv, F. 88, 7. april 1574, Graz; F. 81, mitniški dohodki mitnic, ki so bile podrejene ljubljanskemu višjemu dohodninskemu uradu od 1564-1570. Leta 1564 je imela mitnica v Volčah 1375 goldinarjev dohodkov in je bila s tem na tretjem mestu med tam navedenimi šestnajstimi mitnicami, ki so imele vse skupaj 22.524 goldinarjev dohodkov na leto.

19 Arhiv Republike Slovenije, Vicedomski arhiv, F. 88, 1523, Mitniški red mitnice v Trbižu.

20 Martin WUTTE, Zur Geschichte der Predilstraße, Alpenländ. Rundschau 1, 1923, 1. Folge, S. 4: 2 Folge, S. 4.

21 Herbert HASSINGER, Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs, 237.

22 A. HILDEBRANDT, Das kurfürstlich-bayrisch verwaltete Mautoberamt Tarvis, 425.

23 Herbert HASSINGER, Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs, 220; A. LUSCHIN, Ein Zusammenstoß der Landstände von Krain mit der Orient. Compagnie, Carniola 1917, 192-202.

ker je bila leta 1734 zgrajena cesta preko Korenskega sedla, ki je prevzela tudi ta promet.

Na nekonkurenčnost obsoške ceste sta vplivali predvsem dve stvari: previsoke mitnine in slaba cesta. Državna komisija, ki je leta 1733 želela dobiti vpogled v narodno-gospodarske razmere v Notranji Avstriji in je s tega stališča opazovala tudi ceste, ni opazila na cesti med Lienzom in Trstom, sem je spadala tudi obsoška cesta, nič vzpodbudnega. Komisija je opozorila predvsem na neurejene mitniške zadeve. Dogažalo se je namreč, da so mitničarji pobirali mitnino svojevoljno, ne da bi se držali predpisanih mitninskih tarif. Predlagali so, naj odpravijo vse notranje mitnine za tranzitno trgovino, tako da bi jo trgovci plačevali le enkrat, pri vstopu ali izstopu iz Notranje Avstrije, medtem ko bi ostale odpravili.²⁴ Vprašanje mitnin je bilo generalno vprašanje, kako trgovino, ki je stoletja tekla iz notranjosti preko Tirolske v beneška pristanišča, preusmeriti v Trst. Dovolj jasno je bilo, da samo vladarjevi odloki in ukazi ne zadoščajo, temveč je potrebno to trgovino tudi stroškovno napraviti konkurenčno, ker je bila pot že sama po sebi daljša. Zato pa je bilo potrebno znižati mitnine, kar ni bilo enostavno. Obstajalo je namreč veliko število najrazličnejših mitnic še iz preteklosti, med njimi je bilo nekaj tudi privatnih.

Mesto Trst se je zavzemalo za znižanje mitnin pri tranzitni trgovini, ker je upalo, da bi tako pritegnilo Italiji namenjeno trgovsko blago iz nemških dežel, predvsem z Bavarske ter mest Augsburga in Nürnberga, v svoje pristanišče.²⁵

Cesta je veljala za slabo, kljub občasnim popravilom. V prvi polovici 18. stoletja je bila slaba celo v spodnjem delu, med Trstom in Gorico. Cesto Trst - Gorica so temeljito obnavljali leta 1737, dela je vodil grof Filip Thurn, ki je bil zanj kot imetnik gospostva Devin tudi odgovoren. Sporen je bil most preko reke Vipave, ki bi moral biti primeren za komercialne vožnje, vendar se niso mogli zediniti, kje naj ga zgradijo.²⁶ Mostu tudi še v začetku šestdesetih let ni bilo, čeprav naj bi to postala glavna državna cesta med pristaniščem Trstom ter avstrijskimi in nemškimi deželami. Most naj bi zgradili pri Rupih. Od tod naj bi zgradili preko sv. Andreja

novi cesti, ki bi tekla bolj naravnost. Slaba je bila tudi cesta med Prosekom in Trstom, kjer je bilo zanj dolžno skrbeti mesto Trst. Ponekod ni bila niti tako široka, da bi po njej brez težav peljal voz. Poročevalec se temu čudi, ker je, kot je menil, "materiala povsod na pretek". Krivdo je pripisal predvsem Tržačanom, ki so pretrgali pogodbo za vzdrževanje z grofom Lambergom, sami pa za vzdrževanje tudi niso ničesar storili.²⁷ Vendar so v naslednjih letih cesto popravili, tako da je bila v sedemdesetih letih dobra.

Obsoški cesti je bila v 18. stoletju konkurenčna predvsem cesta preko Korenskega sedla. Kot konkurenčna se sicer omenja tudi ljubljanska cesta, ki je uživala prednost kot najkrajša povezava s Celovcem, medtem ko je po korenski tekla večina prometa proti Beljaku ter naprej proti Salzburgu ter Lienzu na Tirolsko. Čeprav je bila cesta preko Korenskega sedla daljša od obsoške, je uživala prednost. Na Gorenjskem se je namreč združila z ljubljansko, v Ljubljani pa z glavno komercialno cesto, ki je vodila z Dunaja ter ogrskih dežel, nakar je bila potem do Trsta skupna.

V tem času je že prevladoval promet s težkimi tovornimi vozovi, čemur je morala ustrezati tudi kakovost cest. Kot prednost korenske ceste so navajali ugodnejše vremenske razmere. Obsoška cesta je bila težje obvladljiva pozimi, v snegu, poleti pa so jo ogrožali nalivi.²⁸

Ob vprašanju, katera od treh cest (preko Ljubelja, preko Korena ali Gorice, Tolmina, Bovca in Trbiža) naj postane glavna povezava med Trstom in Beljakom, so koroške deželne oblasti v celoti odklonile misel na ljubljansko cesto. Ugotovili so pač, da je to najdaljša pot, tako da sta ostali le slednji.²⁹

Ko je leta 1764 grof Rudolf Chotek poročal cesarici Mariji Tereziji o obsoški cesti, je zapisal, da je sicer predvidena kot komercialna, vendar je ne vzdržujejo kot take. Poročal je tudi, da s strani Bancale, v čigar pristojnosti je bila ta cesta in ki je bil odgovoren tudi za njeno vzdrževanje, še ni bila izvršena podrobna vizitacija. Dodal je, da pričakuje, da bo to v kratkem storjeno.³⁰

27 Hofkammerarchiv, Iō Kommerz, rote Nr 387.

28 Poročilo 18. 4. 1763, Hofkammerarchiv, Wien, Kommerz, rote Nr 387, f. 205-207.

29 Hofkammerarchiv, Wien, Kommerz, rote Nr 387, f. 428, 10.1.1762.

30 "jedoch nicht förmlich construirte Strasse". Poročilo 11. 2. 1764, Hofkammerarchiv, Wien, Kommerz, rote Nr 387, f. 229.

24 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Franzensakten, 160/4, fol. 20, 1733.

25 Hofkammerarchiv, Wien, Kommerz, rote Nr 387, f. 436, 10.1.1762.

26 Arhiv Republike Slovenije, Stanovski arhiv, F. 527 m, 1737.

Glavno vprašanje, ki so si ga državne oblasti v zadevi obsoške ceste zastavljale, se je glasilo, kako bi bilo mogoče promet, ki je tekel do morja preko beneškega ozemlja, preusmeriti v Trst, k tamkajšnjim etabliranim trgovcem. Zadevo so proučevali s stališča politike, gospodarstva in financ (in linea politica, Camerali und respective Bancali).³¹

Leta 1765 je bila obsoška cesta še v zelo slabem stanju. Z najvišjim ukazom z Dunaja so že leta 1762 Ignaciju Langerju naložili, da temeljito pregleda cesto in izdela poročilo s predlogi; takega poročila dotlej na Dunaju namreč še niso prejeli.³² Leto kasneje se je za izgradnjo obsoške ceste posebej zavzelo deželno glavarstvo v Celovcu. Le-to je predlagalo, da naj ne bi skrbeli in gradili cest le preko Ljubljane, kjer prevoznike ogrožajo roparski napadi, temveč bi končno zgradili že dolgo načrtovano cesto iz Trsta čez Gorico, Kanal, Volče, Kobarid, Bovec do Trbiža, potem pa čez Podklošter na Koroško. Ceste ne le da ne bodo ogrožali cestni roparji in huda burja, temveč bo tudi najkrajša povezava med Tirolsko ter nemškimi deželami in Trstom. Glavarstvo je menilo, da bi stroški izgradnje v primerjavi s koristmi ne bili previsoki.

Za izgradnjo se je leta 1762 že zavzela dvorna pisarna. Nato je inženir Langer izdelal poročilo s karto, predlogi in finančno konstrukcijo. Pod Bancale so namreč spadale cestne mitnice na tej cesti, zato pač naj bi prevzela tudi stroške. Pri delu so predlagali tudi delovno in vprežno tlako, kar naj bi znižalo stroške gradnje.³³

Ohranjena sta Langerjeva finančna konstrukcija in njegov opis ceste, medtem ko karta ni znana. Finančni stroški bi po njegovem izračunu znašali 13.188 goldinarjev, pri čemer je upošteval, da je cesta med Gorico in Solkanom dobra.

Po tem poročilu je bil zelo izpostavljen odsek ceste med Ajbo in Doblarjem ob Soči, ker je bila cesta nizka in jo je reka ob deževju poplavljal. Cesto je bilo potrebno dvigniti. Ponekod je bila tako ozka, da se dva voza nista mogla srečati, zaradi česar jo je bilo potrebno tudi razširiti. Plazenje zemlje je bilo potrebno preprečiti z zidovi. Naprej je tekla cesta skozi Volče in Idrsko v Kobarid. Tudi tu je bila cesta deloma zelo ozka.

Marsikje jo je bilo potrebno dvigniti. Pri Volčah jo je ogrožal peščen hrib, s katerega so cesto večkrat zaprli plazovi. Zato je bilo potrebno zgraditi približno dva sežnja visok zid.³⁴

Ker so se bankalnemu uradu zdeli stroški za obnovo ceste daleč prenizki, je dal izdelati natančno poročilo o cesti in naročil novo karto, ki jo je izdelal inženir Capellary.³⁵

Vendar do obnove in načrtovane izgradnje ceste ni prišlo. V vojaškem popisu iz druge polovice 18. stoletja³⁶ beremo, da ima cesta sicer trdno kamnito podlago, vendar je v vseh letnih časih težko prehodna. Večkrat je bila cesta tako uničena, da ni bila prehodna niti za vozove niti za jezdece. V slabem stanju je bila cesta tudi med Logom pod Mangartom in Klužami. V dobrem stanju in vedno prevozna za težko naložene vozove je bila naprej do Žage in v glavnem v dobrem stanju tudi naprej do Gorice. Med Kobaridom in Volčami je bila cesta izpostavljena nevarnosti nalivov, ko je voda prinašala kamenje s hribov in jo celo trgala. Potoki s hribov so ob dežju vožnjo popolnoma zaustavili, tako da so bili prevozniki prisiljeni počakati lepega vremena. V Kanalu je bil čez Sočo zidan most v enem loku, ki je bil takrat eden najbolj umetelnih mostov na Soči.

Na zemljevidu J. K. Kindermanna iz leta 1797³⁷ so bile označene glavne komercialne ceste, ostale komercialne ceste in stranske ceste. Na Goriškem ni bilo nobene ceste, ki bi spadala v kategorijo glavnih komercialnih cest. V kategorijo ostalih komercialnih cest so spadale: cesta proti Trstu, cesta proti zahodu v Palmanovo, cesta na vzhod proti Ajdovščini in Vipavi ter cesta proti severu do Solkana. Obsoška cesta iz Solkana skozi Kobarid in Bovec, čez Predel v Trbiž, je spadala v kategorijo stranskih cest.

31 Hofkammerarchiv, Wien, Kommerz, rote Nr. 388, fol. 312.

32 Hofkammerarchiv, Wien, Kommerz, rote Nr. 387, fol. 545, 14.6. 1765.

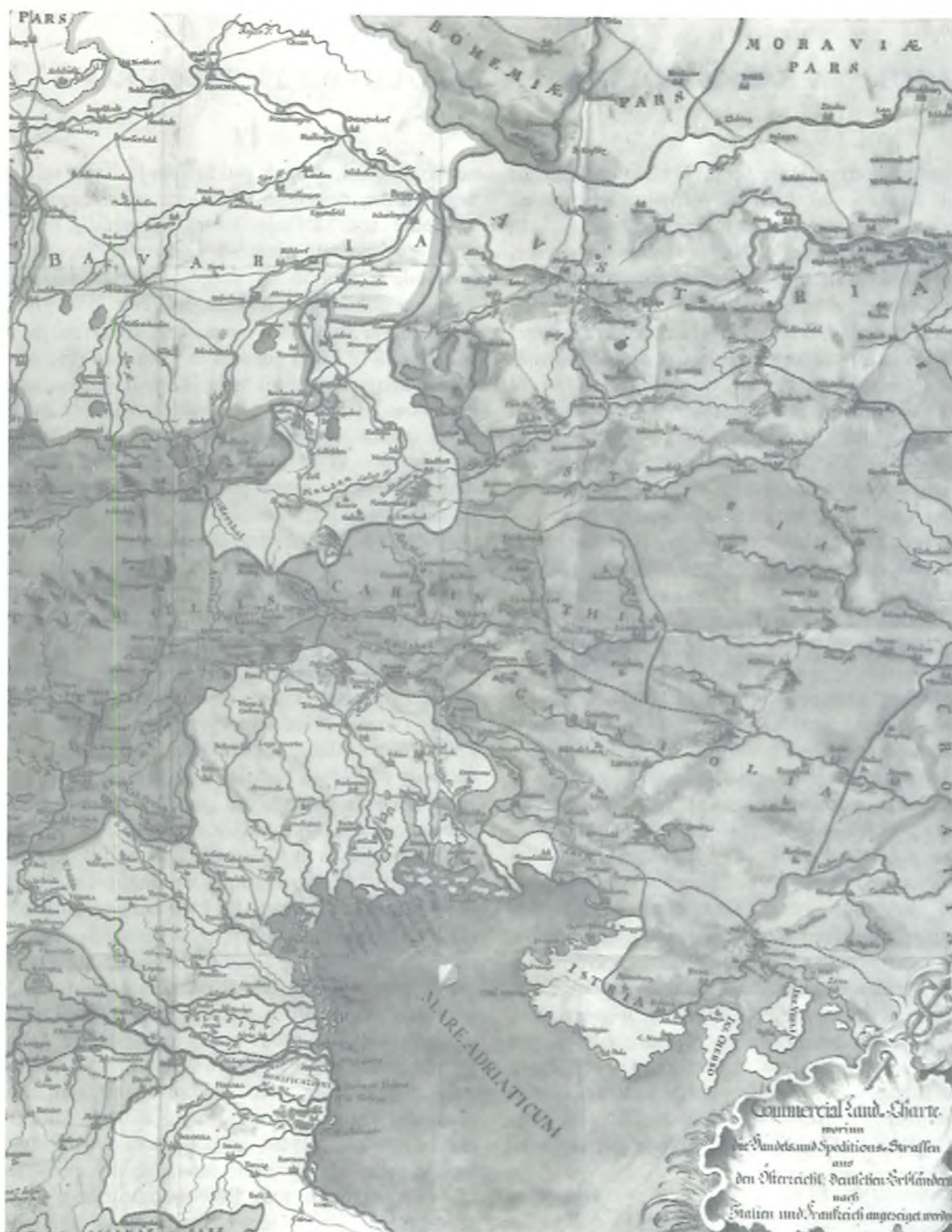
33 Hofkammerarchiv, Wien, Kommerz, r. Nr. 387, fol. 628, 13. 9. 1766.

34 Hofkammerarchiv, Langerjevo poročilo, fote 164.

35 Hofkammerarchiv, Wien, Kommerz rote Nr. 387.

36 Militärische Aufnahmen, Innerösterreich, Kriegsarchiv Wien.

37 Kriegsarchiv Wien, Görz und Gradisca B IXa 323.

Komercialne ceste iz avstrijskih dednih dežel v Italijo in Francijo (tudi Obsoška cesta)

Stane Granda

ZGORNJA BAŠKA DOLINA V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA

Štefan Kociančič je v celovski Slovenski bčeli 1853. leta zapisal: "Ali od Nemškega Rovta na Tolminskem nisim jaz še nikjer nič bral, in vendar je tudi ta kraj toliko imeniten in vreden, da se posebno omeni."¹ Nemški Rut je bil v tem času cerkveno središče obravnavanega področja. Po treh desetletjih se je sicer po zaslugi Simona Rutarja² in po več kot stoletju Goriškega muzeja³ položaj izboljšal, vendar ne toliko, da ne bi ostalo današnjim raziskovalcem še veliko dela. Področje zgornje Baške doline je zlasti v drugi polovici 19. in v prvih desetletjih 20. stol. pritegovalo precej pozornosti.⁴ Vzrok temu zanimanju niso bile naravne znamenitosti, ampak predvsem iskanje zadnjih sledov za enim nemških jezikovnih otokov na slovenskem etničnem ozemlju.

19. stoletje se je za prebivalce zgornje Baške doline začelo pod vtisom dveh precejšnjih stisk. Na eni strani si je lastnik tolminskega gospostva grof Mihael Pompej Coronini (1798-1839) skušal urediti svoje gospodarstvo, na drugi so vojne s Francozi in ustanovitve Ilirskih provinc begale ljudi z vprašanjem, kaj bo poslej z njihovo večstoletno domovino.⁵ Čeprav so se tamkajšnjega prebivalstva bitke izognile, pa jim je francoska oblast dokaj okrnila njihove stare privilegije. Nova stara oblast ni pokazala nobene volje, da bi jih po ponovni osvojitvi obnovila. Daljši je bil spor z grofom Coroninijem. Poleg urejanja kmečkih obveznosti je nesporazume povzročalo zlasti vprašanje gozdnih servitutov. Kmetje glede svojih pravic niso bili pripravljeni popuščati, grozili so celo nemiri, oblast je morala 1833. leta poslati vojsko, ki ji pa ni bilo treba posredovati. Grof Pompej je umrl, še preden je uspel urediti svoje posestne in fevdalne pravice. Nasledil ga je grof Anton Coronini, ki je svojega predhodnika

ne le prekašal, ampak pokazal celo nagnjenja k nezakonitim dejanjem. Časi, ki so si zemljiški gosposdje taka dejanja lahko privoščili, pa so polagoma postali predmet zgodovine in ustnih sporočil, v katerih so dedje vnukom pripovedovali o nekdanjem težkem življenju pod grofi. Coronini je imel vsaj na koncu srečo in je 1. januarja 1848 uspel gospostvo Tolmin dobro prodati nekemu Kremerju.⁶ Ta je nosil viteški naslov, sicer pa je bil visok uradnik. Odlična pravniška izobrazba pa ga ni rešila pred gospodarsko neumnostjo, ki jo je ta nakup pomenil. Revolucija 1848/49 je namreč s fevdalizmom pometla, fevdalni dohodki so usahnili in 1871. je za isto gospostvo dobil približno desetkrat manj denarja.

Prebivalce zgornje Baške doline je zelo prizadela zadnja huda lakota v naših krajih v letih 1816 in 1817. Takrat naj bi Obločani prodali skupno planino Bukovčanom za 7 hlebecv kruha. Mnogi so si zapomnili hudo zimo 1829/30. Ljudem se je vtisnil v spomin tudi botanični obisk saškega kralja Friedricha Avgusta II. 1841. leta; kralj je v kaplaniji v Podbrdu tudi prespal. 9. decembra 1844 je Nemški Rut prizadel hud požar.⁷ Kmečke gospodarje pa so bolj kot huda zima in saški kralj motili zemljemerci in cenilci, ki so v dvajsetih in tridesetih letih hodili po tamkajšnjih krajih, merili zemljišča in spraševali njihove lastnike o stvarih, na katere niso nikoli pomislili. Njihovi odgovori zato niso bili najbolj točni in zanesljivi, posledice pa so kmalu čutili, ker so jim odmerili davek od zemlje na podlagi podatkov, ki so jih za stabilni kataster tudi sami posredovali. Ta uradni popis zemljišč, ki ga je sprožil patent cesarja Franca 1817. leta - še danes zelo dobro služi tako davčnim upravam kot zemljiški knjigi -, obsega poleg map še katastrske in cenilne operate. Njihova priprava in izdelava je zahtevala ogromno terenskih del, pri katerih so sodelovali tudi kmetje oziroma njihovi predstavniki. Vse to je v naše vasi vneslo nemalo nemira, zato dvajsetih in tridesetih let prejšnjega stoletja ne moremo šteti za izrazito mirna na

1 Štefan KOCIANČIČ, Nemški Rovt na Tolminskem. Povzeto iz Berila o Rutu, Nova Gorica, 1972, 5.

2 Simon RUTAR, Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882.

3 Goriški muzej je 1972. leta izdal Berilo o Rutu, v katerem je ponatisnil najpomembnejše članke o teh krajih.

4 Po teh krajih so med drugim hodili in o njih pisali oče in sin Czoernig, Baudouin de Courtenay, Lessiak in Koštiál.

5 Simon RUTAR, Zgodovina Tolminskega, 196, ss.

6 Prav tam, 102.

7 Farna kronika, kopija v Goriškem muzeju.

notranjepolitičnem področju. Ker so se dokumenti tega epohalnega dela v veliki meri ohranili, si lahko na njihovi podlagi ustvarimo dokaj zvesto podobo o takratnem življenju na podeželju.⁸ Podatkom glede kvantitete in kvalitete agrarne produkcije sicer v marsikateri podrobnosti ne gre verjeti, splošni vtis pa v bistvu ne vara.

Zgornjo Baško dolino sestavljajo naslednje katastrske občine: Podbrdo, Obloke, Stržišče in Nemški Rut. V prvo so spadale vasi Podbrdo, Bača, Petrovo Brdo, Porezen, Trtnik in Kuk, v drugo Obloke in Hudajužna, v tretjo Stržišče, Znojile in Kal ter v zadnjo Nemški Rut in Grant. Operati franciscejskega katastra za zgoraj našete katastrske občine so v Državnem arhivu v Trstu. Zaradi stroškov in pomanjkanja časa jih v celoti nismo uspeli prekopirati in se moramo zadovoljiti z razpoložljivimi podatki.⁹ S tem opozorilom želimo poudariti, da je tudi našo raziskavo mogoče še poglobiti.

Na podlagi podatkov iz operatov smo sestavili pregled nekaterih osnovnih dejstev o zgoraj omenjenih katastrskih občinah. Površine so izražene v oralih in sežnjih. 1 oral znaša 1600 kvadratnih klafter. Ta površina znaša 0.575 ha. 1 seženj pa je 1,896 m.

Različne površine katastrskih občin za naše primerjave niso pomembne, saj skušamo obravnavati zgornjo Baško dolino kot celoto. Pomembnejše pa je razmerje med površino posamezne k.o.¹⁰ in številom zemljiških parcel. Matematični izračun nam pove, da te niti niso tako majhne, saj sežejo od skoraj 2 oralov (Obloke) do skoraj 4 oralov (Nemški Rut). Resnica je nekoliko drugačna, saj je treba upoštevati, da so v število parcel vključeni tudi pašniki in gozdovi. To pomeni, da so njivske površine, ki so za kmečko okolje najdragocenejše, razmeroma majhne. Dragocen je podatek o povprečni velikosti zemljišča, ki naj bi pripadlo posamezni hiši. Številka je visoka, saj naj bi imela med 26,2 in 75,5 oralov zemlje. Pri vrednotenju teh podatkov je treba izhajati iz dejstva, da je obravnavani čas še vedno v obdobju fevdalizma, kar pomeni, da

so imeli svoje parcele znotraj posamezne k.o. tudi zemljiški gospodje.¹¹ Malo je tudi primerov, da bi bili lastniki zemljišč v neki katastrski občini le njeni prebivalci.

Podatki o prebivalcih so iz leta 1827. Po njih naj bi bilo na tem področju kar 2400 ljudi. Če te številke primerjamo z Rutarjevimi za leto 1762, ko naj bi jih bilo le 1398 in s tistimi iz okoli 1870., ko naj bi jih bilo 2600 (število je zaočrtil Rutar),¹² se nam zdijo tisti, ki so navedeni v naši tabeli, nekoliko neverjetni. Ker so jih oblastem posredovali župniki, nimamo pravega vzroka, da bi vanje dvomili. Razliko si razlagamo s tem, da je župnik v Nemškem Rutu preštel vse svoje farane, ostali pa le tiste, ki so tudi dejansko v njej živeli. Kljub gornjim zadržkom o dejanskem številu ljudi v teh vaseh pa vseeno lahko poizkušamo ugotoviti, koliko ljudi je bilo formalno v vsaki hiši. Ker so le-te bile družinske, tako zvemo za velikost družine. Tako ugotovimo, da je imela od 7 (Obloke) do skoraj 13 (Nemški Rut) ljudi. To ni malo, še zlasti, če sprejmemo trditev, da naj bi ena tretjina prebivalcev bilo starih ljudi in majhnih otrok. Zelo zanimivi, zlasti za današnje prebivalce teh vasi, bi bili podatki za posamezna vaška naselja. Iz trenutno razpoložljivih dokumentov lahko navedemo le število hiš za vasi dveh katastrskih občin. V Podbrdu jih je bilo 33, Bači 26, Petrovem Brdu 6, Poreznu 17, Trtniku 28, Kuku 10, Oblokah 18 in Hudajužni 22. Vse hiše so bile zgrajene iz kamenja in pokrite s slamo. Za strehe popisovalci ugotavljajo, da so v zelo slabem stanju. Pod isto streho kot človeška bivališča je bil tudi del gospodarskih prostorov.

8 Peter RIBNIKAR, Zemljiški kataster kot vir za zgodovino. Zgodovinski časopis 36, 1982, 321-337.

9 Večji del jih je zbral kolega Silvo Torkar, sam pa v nekajurnem obisku tržaškega arhiva več tudi nisem uspel prekopirati in prepisati. Kolega Torkar mi je tudi sicer pomagal z opozorili glede literature in se mu zato na tem mestu iskreno zahvaljujem.

10 To je splošno sprejeta oznaka za katastrsko občino.

11 Glej Simon RUTAR, Zgodovina Tolminskega, 202.

12 Prav tam, 184.

Tabela 1

k. o.	Površina		Število parcel		Število hiš	Prebivalstvo		
	orali	seženj	zemljiške	stavnbe		moški	ženske	skupaj
Podbrdo	4647	1032	1250	178	120	535	552	1087
Obloke	1049	460	594	79	40	140	145	185
Stržišče	2375	1220	860	100	55	258	282	540
Nemški Rut	2946	433	767	94	39	247	141	488

Gospodarske razmere

Poljedelstvo

Zgornja Baška dolina je bila izrazito agrarno področje. Zato je bilo pod močnim vplivom geografskih danosti, ki zlasti poljedelstvu tako po legi kot po vremenskih razmerah niso naklonjene. Hude težave so predstavljala zlasti večja deževja. Takrat gorski potoki niso le narasli, ampak so mnogi dobesedno oživali, zlasti hudo-

urniški. Pojavili so se tudi posamezni izviri. Nastale so poplave, sprožili so se zemeljski plazovi. Tpele niso samo kulturne površine (pridelki naj bi zadnja leta količinsko prav zato bili v upadanju), ampak so bile prekinjene tudi številne komunikacije. Podobno je bilo tudi pozimi, ko je visok sneg otežil medčloveške stike in nekatere gospodarske dejavnosti.

Ozemlje je dopuščalo naslednje načine izrabe zemljišč.

Tabela 2

Kat. občine	Njive		Travniki		Pašniki		Plan. pašniki		Gozdovi		Vse kultivirane površine	
	orali	sežnji	orali	sežnji	orali	sežnji	orali	sežnji	orali	sežnji	orali	sežnji
Podbrdo	279	166	1118	8	1325	881	/	/	1705	1452	4428	907
Obloke	53	170	365	462	107	278	/	/	492	1445	1018	755
Stržišče	124	554	608	1348	646	637	274	1594	673	509	2327	1442
Nemški Rut	107	1431	471	606	431	968	/	/	1591	1025	2602	830

Iz gornjih številk zelo realno vidimo možnosti življenja. V oči nas zbodejo zlasti skromne njivske površine. Te pokrivajo od 4,2% (k.o. Nemški Rut) do 6,3% (k.o. Podbrdo) uporabnih površin. To je izredno malo. Resnica pa je še bridkejša, saj je največ petina njiv bila dobrih, ostale pa slabše in celo slabe. Ocenjevalci so jih namreč razdelili v tri kakovostne razrede. Zadnji, najslabši, zavzema okoli polovico njivskih površin. Svetozar Ilešič za tamkajšnjo zemljiško razdelitev ugotavlja posebno varianto razdelitve na

pravokotne grude. Najbolj izrazito je to ugotovil za vas Stržišče. Čeprav svet ni raven, so polja sklenjena, odprta, njive pravilnih oblik, čeprav kratke in široke (20 x 100 m). Po pobočju se vlečejo podolgoma. "Polje sestavljajo nekako štirje kompleksi, ki teko od vasi v hrib in so enakomerno razdeljeni med vaše grunte". Podobne zakonitosti je ugotovil tudi v Nemškem Rutu. Takšno poljsko razdelitev navezuje na čas, ko so tja prišli tamkajšnji nemški kolonisti (za-

četek 13. stoletja).¹³ Čeprav je denarno gospodarstvo že popolnoma prevladovalo, tudi v izpolnjevanju fevdalnih obveznosti, so morali kmetje ne glede na racionalnost čimveč pridelati doma in biti v največji možni meri neodvisni od nakupov hrane. Zato so pridelovali: pšenico, rž, ječmen, ajdo, fižol, krompir in korenje. Koruza je bila redka. Zgoraj naštetih pridelki so naštetih predvsem po vrednostni, ne pa količinski lestvici. Kmetje so se zelo trudili, da bi letno pridelali dva pridelka. Zato so bile zelo pogoste strniščne kulture. Pri njih so se pogosto izpostavljali možnosti, da bodo pri spravilu poznih jesenskih kultur imeli težave zaradi mraza ali zgodnjega snega. Med posameznimi vasmami so bile glede načina izkoriščanja njivskih površin manjše razlike, pogojene predvsem z lego zemljišč in lokalno klimo. Zelo pomemben faktor je bila tudi razpoložljiva količina gnoja. Za primer bomo vzeli k.o. Obloke. Tu so vsako leto lahko pognojili le polovico njivskih površin. Ta del so namenili: 4/9 ječmenu, 2/9 fižolu, 2/9 krompirju in 1/9 korenju. Na negnojeno del in strnišče so sejali oziroma sadili še ostale kulture. Kolobar naj bi bil naslednji:

1. leto, gnojeno - ječmen, ajda;
2. leto, negnojeno - rž, ajda;
3. leto, gnojeno - fižol;
4. leto, negnojeno - pšenica, ajda;
5. leto, gnojeno - ječmen, ajda;
6. leto, negnojeno - rž, ajda;
7. leto, gnojeno - krompir;
8. leto, negnojeno - pšenica,
gnojeno - korenje;
9. leto, negnojeno - pšenica, ajda;
10. leto, gnojeno - fižol;
11. leto, negnojeno - pšenica, ajda;
12. leto, gnojeno - ječmen, ajda;
13. leto, negnojeno - ječmen, ajda;
14. leto, gnojeno - krompir;
15. leto, negnojeno - pšenica, ajda;
16. leto, gnojeno - ječmen, ajda;
17. leto, negnojeno - rž, ajda.

Podatki naj bi se nanašali le na eno njivo, ne pa na kmetijo, saj je jasno, da so vsako leto pridelali krompir, ječmen, fižol, korenje in kar so še mogli. Vprašanje je tudi, ali smemo takemu

kolobarju povsem verjeti, ali ni zanesljiv le za nekaj let, za nadaljnja pa so naštevali le zato, da bi ustregli izpraševalcem. K temu sumu nas še posebej navaja dejstvo, da so v drugih k.o. znali naštetih celó več kot dvajsetletni kolobar, na drugi strani pa niso znali navesti cen posameznega pridelka za nekaj let nazaj.

Pridelki so bili naslednji. Na oral so pridelali 22-40 kaznenikov (kaznenik je polovica mernika) pšenice, 19-22 rži, 26-43 ječmena, 22-40 ajde, 19-20 fižola, 90-120 košev krompirja ter 56-62 košev korenja. Nižje številke se nanašajo na njive tretjega, višje pa na njive prvega razreda. Ponekod ajde na zemljišču najslabše kvalitete niso mogli pridelovati. Podoben seznam za ostale k.o. bi pokazal manjša odstopanja, ki pa niso bistvena. Tako so v k.o. Podbrdo gojili tudi oves. Tu so na oral pridelali 14-20 mernikov pšenice, 15-19 rži, 17-24 ječmena, 18-27 ovs, 12-15 ajde, 12-15 fižola in 121-173, tudi mernikov, krompirja. Navedeni pridelki so ljudem in živalim služili za prehrano. Pšenica je slabo rodila, bila je tudi manj kakovostna kot kranjska. Mernik slednje je v Skofji Loki tehtal 44 funtov, domače pa komaj 35-37. Podobne razlike naj bi bile tudi pri rži in nekaterih drugih žitih. Najbolj zadovoljni so bili z ječmenom, ki so ga nekateri občasno celo prodajali. Oves je bil le za domačo rabo. Njegova moka (in kaša?) naj bi bila glavno živilo v k.o. Podbrdo. Ajde niso kupovali, čeprav jim je pogosto pomrznila. Tudi fižola niso ne kupovali, ne prodajali, za krompir pa niso slišali nikoli, da bi ga kdo prodajal. Opisovalci razmer so videli možnosti večjih pridelkov le v izdatnejšem gnojenju. Kmetje so se tega zavedali in so ga skušali več pridobiti, vendar preko realnih možnosti - omejeni so bili s številom repov v hlevu -, niso mogli. Poljedelstvo dejansko ni moglo preživeti tamkajšnjega prebivalstva. V k.o. Obloke je prišlo na delazmožnega človeka le 0,19 orala njiv. Orodje je bilo dokaj običajno in v vseh vaseh enako. Omenjajo: običajni plug in brane z lesenimi zobmi, običajni tovorni voz, lojtrnik, železne vile za gnoj, široko in ozko motiko, ... do orodja za čiščenje zrnja. Operati prvih treh v tabelah naštetih k.o. se sklicujejo na opis orodja za Nemški Rut, kar posredno tudi pomeni, da so se najbolj zanašali na podatke tega področja.

13 Svetožar ILEŠIČ, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Ljubljana 1950, 73-74.

Živinoreja

Poleg poljedelstva je bila zelo pomembna živinoreja. Svet je namreč zelo razgiban in kar kliče po paši. Planine so bile le v k.o. Stržišče. Zanimivo je dejstvo, da je kljub hribom in goram bilo razmeroma malo neproduktivnih površin, saj je delež teh segal od 2% (Stržišče) do 13% (Nemški Rut). S pomočjo podatkov o stanju živinoreje smo sestavili naslednji pregled.

Tabela 3

k. o.	konji	voli	krave	ovce	prašiči
Podbrdo	9	57	336	759	41
Obloke	6	12	106	475	18
Stržišče		18	153	352	20
Nemški Rut		30	155	386	24

Že na prvi pogled ugotovimo, da je bil v teh krajih poudarek na kravah in ovcah. Pogrešamo podatke o kozah, za katere vemo, da so jih redili. Število konj in zlasti volov nam jasno govori o pomanjkanju delovne živine, še zlasti, če število teh živali primerjamo s številom hiš. Verjetno so marsikje morali zapreči krave, za težja dela najeto živino pa odslužiti. Število krav, ovc in dejstvo, da vemo tudi za koze, nam sporoča, kje so tamkajšnji kmetje iskali nadomestilo za primanjkljaj v prehrani, ki je nastajal zaradi preskromnega poljedelstva. Podatki o številu prašičev se nam zdijo preskromni. Res je, da so jih nekdanj redili manj, ker so pridelali premalo prstnin, res pa je tudi, da so jih tu lahko pasli, zlasti v bogatih bukovih gozdovih, ki so prevladovali. Zdi se, da bi njihovo realno število moralo biti vsaj trikrat večje. Podatkov o perutnini ni.

Zanimivi so tudi podatki o številu živine pri večjih kmetijah.

Tabela 4

k. o.	konji	voli	krave	teleta	ovce	prašiči
Podbrdo	1	2	5	/	15	2
Obloke	/	2	3	2	16	1
Stržišče	/	2	4	/	12	2
Nemški Rut	/	2	5	/	20	2

Podatki o konjih, še zlasti, ker jih večji kmetje v k.o. Obloke očitno niso imeli, nam povedo, da v bistvu niso bili namenjeni agrarni dejavnosti. Če upoštevamo tamkajšnje razgibano ozemlje, nam je to hitro jasno. Podatkov o teletih v ostalih treh katastrskih občinah očitno niso zapi-

sovali. Če smo zgoraj nekoliko podvomili o točnosti podatkov o številu prašičev, naj nam bo tokrat dovoljeno malo podvomiti v število ovac, čeprav se zavedamo, da je bil poglobitni problem tamkajšnje živinoreje zimska prehrana živali.

Kmetje zgornje Baške doline so le del živine vzgojili doma. Konje in v veliki meri tudi vole so kupovali na Kranjskem. Krave so bile očitno domače vzreje, prašiče pa so kupovali na "daljnem" Štajerskem, mišljene so verjetno Brežice, ali pa od potujočih trgovcev s prašički.

V zvezi z živinorejo moramo omeniti tudi travnike in pašnike. Že iz tabele 2 jasno izhaja, da bi lahko pogrešali nekaj gozdnih površin v korist travnatih kultur. Travnikov, kjer bi lahko dvakrat kosili, je bilo malo. Mnogokje so bili zelo izpostavljeni naravnim nesrečam, zlasti poplavam, plazovom in usadam. Kmetje so jih sicer vsako pomlad čistili, druge nege pa niso bili deležni. Opisovalci razmer pogrešajo predvsem gnojenje. Glede na dejstvo, da je bilo gnoja celo za njive premalo, je jasno, da ga travniki niso bili deležni. Kljub temu pa so se kmetje trudili, da bi jih vendarle izboljšali. S poti so na travnike speljali jarke, ob nalivih so skušali izkoristiti tudi vodo z višjih parcel in tako posredno dobiti vsaj nekaj gnoja z blatom. Tudi odpadnih voda iz gospodinjstev niso puščali v nemar; trudili so se, da bi bilo nekaj koristi od njih za spodaj ležeče površine. Pašniki še te pozornosti niso bili deležni. Ker so se kmetje zavedali pomena živinoreje, so pazili, da slama ni bila pogosto v jaslih. Mnogokje na sosednjem Kranjskem se je to namreč dogajalo. O skupnih pašnikih nimamo podatkov, čeprav so nedvomno obstajali.

Gozdarstvo

Čeprav so gozdovi veliko bogastvo, pa so bili tem krajem prej v škodo kot v korist. Zavzemali so velike površine; v k.o. Obloke na primer več kot polovico, v Nemškem Rutu podobno velik delež, le nekaj manj v obeh ostalih občinah. Precejšnje komplekse gozdov je imela v lasti država, velik gozdni posestnik je bil tudi zemljiški gospod. Kmetje so imeli v njih predvsem servitutne ali služnostne pravice, zaradi katerih so imeli pogoste spore z grofom. Mnogi domačini so iskali možnosti dodatnega zaslužka v gozdu, tako na Tolminskem in drugod po Goriškem kot tudi v drugih deželah.

Neagrarno gospodarstvo

Za k.o. Podbrdo imamo v cenilnem operatu naveden podatek, da je zemlja sposobna preživeti komaj polovico ljudi, da pa se morajo ostali preživljati z obrtjo. Žal operat podrobneje ne pove, kaj vse si pod obrtjo predstavlja. Zadevo bi bilo namreč možno razumeti tudi tako, da je obrt vse, kar ni kmetijstvo. Konkretno podatke imamo le za mlinarje, ne pa za ostale obrti, ki so gotovo morale obstajati v taki skupnosti, kot jo predstavljajo vasi zgornje Baške doline; gre za kovače, kolarje, zidarje, tesarje, pečarje, ... Tudi mlinarstvo ni bila čista poklicna, ampak dopolnilna in občasna dejavnost. Potoki mnogokrat, zaradi preveč ali premalo vode ali pa hudega mraza, niso bili sposobni poganjati vodnih koles. Po 2 mlina sta bila v Oblokah in Stržiščah, 4 v Nem-

škem Rutu in kar 9 v k.o. Podbrdo. Kmetje so se pozimi ukvarjali z predenjem lanu in tkanjem. Lan so kupovali na Kranjskem, platno pa prodajali po celi goriški kresiji. Izdelke iz volne so namenjali predvsem za domačo rabo. Zelo razširjena je bila žganjekuha, saj svežega sadja niso mogli prodajati. Mnogi so žganje na hrbtu nosili v Škofjo Loko in tam za izkupiček kupovali žeblje in usnje. Kot vidimo, ne gre za klasično trgovino, niti ne za krošnjarstvo. Nekateri so služili s konji. V k.o. Obloke so imele kar 4 družine tovrstne konje, nekaj podobnega je moralo biti tudi v Podbrdu. Nekateri so pozimi kot furmani iskali zaslužek na Kranjskem. Veliko mož je našlo občasno zaposlitev tudi pri glažutah, pri žganju pepelike in nabiranju kresilnih gob. Kmetice so skušale nekaj zaslužiti tudi z izdelovanjem masla in sira, ki so ju prodajali predvsem v Idrijo.

Podbrdo

Neagramo dejavnost tukajšnjih vasi so zelo ovirale slabe prometne zveze. Eden izmed potopiscev je za tamkajšnje poti zapisal: "Sploh ne svetujemo nikomur, tu skoz o slabem vremenu potovati, ker marsikateremu že so tu o deževji vstajali lasje po konci."¹⁴ Gospodarske stike z bližnjimi trgi, kot taka navajajo Škofjo Loko in Gorico, so dodatno ovirale še razdalje. Do Loke so potrebovali 6 ur, do Gorice pa kar 12. Upravno središče, sedež okrajne gosposke in okrajnega sodišča, je bilo v Tolminu. V Podbrdu je bil urad za pobiranje vinskega davka. Šole v teh krajih ni bilo; nekatere otroke pa so samoiniciativno skušali naučiti, brati, pisati in računati posamezni duhovniki.

Zelo živa je bila lokalna samouprava. Uspelo nam je ugotoviti naslednje lokalne "funkcionarje". Leta 1827 je bil v Podbrdu župan Štefan Florjančič, odborniki pa Janez Čufer, (Zufer), Andrej Beguš (Begus), Luka Torkar (Tourkar), Jožef Kouder, Jurij Šorli in Urban Torkar (Tourkar). V Stržiščah je bil župan Lovro Beguš (Begus), odborniki Jurij Drole, Gregor Pajntar (Painter), Lenart Kleč (Kletsch), Luka Prezel (Presel), Jakob Kemperle (Kämperle) in Gregor Beguš (Begus). Za Porezen smo našli omenjenega le župana Andreja Daksoblerja (Daxcobler) ter odbornika Tomaža Kol ... (?) in Simona Medjo (Media). Čeprav so bili vsi uradno nepisani, so morali imeti tolikšen ugled, da so lahko zastopali svoje sovaščane pred oblastni.

Kmetje so bili podložniki. Njihov položaj pa je bil nekoliko drugačen od položaja njihovih tovarišev v sosednji Kranjski. K temu sta prispevali naslednji dejstvi. Na eni strani so kot nekdanji kolonisti bili nekaterih fevdalnih obveznosti oproščeni, na drugi pa fevdalni režim na Goriškem ni bil tako trd kot na Kranjskem. Večina jih je živela na dodatni zemlji, izven obsega nekdanjih starih hub (Rusticalüberlandsgründe). Zemljiškemu gospodu so morali dajati urbarialni davek v denarju (Grundzins), katerega višina se ni spreminjala. Isto določilo je veljalo tudi za tiste, ki so bili podložni drugim zemljiškim gospodom. Prvotne kmetije so bile dolžne dajati Kapitlju v Čedadu žitno vrečno desetino

(Sackzehent) v naturi. Pobirali so jo kapiteljski zakupniki. Omenja se tudi Käfergeld, posebna nabirka v denarju, ki so jo pošiljali v Innichen, središče svoje nekdanje dežele. Tamkajšnji duhovniki naj bi opravili molitve zoper neke škodljive hrošče. Lastno farno središče so imeli v Nemškem Rutu, v vaseh, po katerih so se imevale, katastrske občine so bile kaplanije. Z duhovniki, katerim so vsi dajali kolekturo, so se različno razumeli. Očitno tja škofija ni vselej pošiljala ravno najbolj sposobnih duhovnikov. Tudi oni so težko živeli. Zelo slabe so imeli zlasti stanovanjske pogoje, mnogi so silno trpeli zaradi revmatizma. Podbrdo je 1848. leta dobilo svojo župnijo.

Ob koncu lahko povzamemo, da življenje v zgornji Baški dolini ni bilo ravno najlažje. Zato ga prvotno Slovenci niso tako intenzivno naselili in so ga morali v 13. stoletju kolonizirati z nemškimi priseljenci. Ljudje so se trudili, bili so vztrajni in neizbirčni pri iskanju dodatnih zaslužkov. Delati jih očitno ni bilo sram. Nedvomno pa jih je bilo za tamkajšnje ozemlje nekoliko preveč, zato so mnogi morali s trebuhom za kruhom. Kmetije so bile zelo razdrobljene, mnoge premajhne, da bi lahko zadovoljivo preživljale svoje lastnike. Opisovalci so jim priporočali izdatnejše gnojenje. Rešitev je bila predvsem v pridelovanju krmilnih rastlin, zlasti detelje. Ocenjevalec kmetijskih razmer na Tolminskem v ljubljanskih Novicah¹⁵ 1848. Ljudem iz teh krajev očita tudi naslednje človeške pomanjkljivosti: nesorazmerno velike dote, pravdarstvo, preveliko lahkomišelnost pri kupovanju loterijskih srečk, popivanje, opuščanje domače obrti in premajhno skrb za ceste. Slabe letine so bile očitno prešibak izgovor za vse nesreče. Nedvomno so kraji v zgornji Baški dolini v gospodarskem pogledu nekoliko zaostajali za sosednjimi na Goriškem in Kranjskem. Sestavljalcu katastrskih operatov so zato z začudenjem ugotavljali ne le, da ni bila nobena hiša zavarovana, ampak celo, da kmetje o prednostih zavarovanja, mišljeno je predvsem tisto proti ognju, ničesar ne vedo.

14 Jožef LEVIČNIK, Ozir po goriškem in teržaškem Primorju in romanje v prestari Oglej, Slovenske večernice 1864, 56.

15 Kmet na Tominskem. Novice, 15. 3. 1848.

Damjana Fortunat Černilogar

MATERIALNE OSTALINE SOŠKE FRONTE NA TOLMINSKEM

Tolminsko je razen po svojih izjemnih naravnih lepotah znamenito tudi po burni zgodovini: beneško-avstrijskih vojnah, tolminskih puntih, soški fronti. Trdno mesto pa ima tudi v slovenski umetnosti, saj je le redkokatera slovenska dežela v dela svojih pesnikov, pisateljev, skladateljev in likovnih umetnikov vtisnila tako močen pečat. Način življenja prebivalcev Tolminske, zgodovinski dogodki, boj za staro pravdo in narodno samobitnost, delovanje njegovih znamenitih sinov, vse to je deželici ob Soči zapustilo značilne kulturne in zgodovinske spomenike.

S pričujočim tekstom želim opozoriti na do nedavnega nepravilno vrednoteno dediščino soške fronte. Tudi za spomeniško službo ta dediščina ni bila zanimiva. Zgodovinska veda si je namreč v njej le počasi utirala pot. Marsikak objekt se je zdel strokovnjaku - zgodovinarju pomemben, čeprav je šlo za umetnostno manj zanimive ali celo nezanimive objekte, ki pa so vendar dokument o določenem razvoju in dogajanju v preteklosti. Tako se je dediščina soške fronte zelo pozno uvrstila v sklop kulturne dediščine.

Na Tolminskem je prav dediščina 1. svetovne vojne izjemno bogata in zajema lokacije hujših bojov, ohranjene dele bojišča in zaledja, ohranjene primere vojaške epigrafike (plošče), ohranjene dele visokogorskih vojaških pokopališč (redkost) in vojaških pokopališč v dolini, lokacije lazaretov (vojaške bolnišnice), spomenike, kapelice (vojaška cerkvena arhitektura) itd.. Zlasti njen visokogorski svet, kjer so deli bojišča še dobro ohranjeni, pomeni izjemnost. Dolinski predeli, kjer je potekala soška fronta, pa so precej degradirani in neavtentični.

Priprave na vojno so se na obeh straneh začele že pred samim začetkom vojne. Izoblikoval se je obrambni sistem, ki se je med vojno, zlasti v letih 1916 in 1917, izboljševal in dopolnjeval. Osnova so bili strelski jarki, ki so sledili frontni liniji. Kopali so različno globoke enojne jarke (največkrat okrog 0,5 do 1 m), na sprednjem robu obložene s kamenjem, pomešanim z zemljo. 15-30 m pred jarki je bila razpeta bodeča žica. Ponekod je bila pripeta na kole, ponekod pa samo povlečena po zemlji ali pa so bili

postavljeni le navoji žice. Ponekod so bile v jarkih vdolbine, pokrite s hlodi, kamenjem in zemljo, namenjene shranjevanju municije, predvsem stražarskim opazovalnicam in telefonu. Sčasoma so jarke poglobili in jih zavarovali z nametano bodečo žico, z zaledjem pa jih povezovali z jarki - hodniki, ki so služili za prihode rezerve, odnašanje ranjencev in preskrbo. Italijani so izkopali in utrdili tri zaporedne črte strelskih jarkov, med seboj so jih povezali s cikcakastimi jarki - hodniki. Na Bovškem so se naslanjale z desne na planino Polovnik in z leve na pobočji Rombona in Kanina. Materialne ostaline soške fronte je zaslediti tudi po grebenu Stol-Na vrhu-Starijski vrh-Hum-Baba do kostnice pri sv. Antonu nad Kobaridom. Gre za tretjo italijansko črto, ki je potekala od Skutnika (k. 1719) čez Učejo na Hum in Stol ter Starijski vrh nad Kobaridom (k. 1136), se spustila v dolino, na Volnik (k. 793) in v vas Ladra, prešla na drugo stran Soče proti vasi Livek, na Kuk (k. 1243) in na hrib Na gradu (k. 114) proti Ježi in Globočaku. Del tretje linije, ki je potekala od kostnice in nato na levem bregu Soče nad potjo, ki vodi proti slapu Kozjak (kaverna, zidan strelski jarek in vojaška pot), je Kobarški muzej kot svojo atraktivno ponudbo preuredil in očistil za turistične namene. Prav tako so ohranjeni tudi deli druge italijanske bojne črte, ki se je pred vasjo Žaga vzpela na greben Polovnika do Vršiča (k. 1897), zavila na Plečo (k. 1304) se spustila proti vasi Vrsno in Selišče, se ob Soči vzpela proti Kolovratu na Hlevnik (k. 876) na Bukovo Ježo in Špik (k. 732).

Ob frontni liniji pa tudi v zaledju so gradili kaverne, ki so jih največkrat izdolbli v živo skalo. Kaverna je zelo veliko na Čukli in pl. Goričici, pl. Na Robu, Svinjaku, Ravelniku, Polovniku, Humčiču, Javorščku, Vršiču, Golcbarju - po nekaterih podatkih okoli 600 kavern, samo na Stolu kakih 20, prav toliko tudi na Mengorah. Zlasti v goratem in kraškem svetu pa so največkrat uporabili naravne jame, ki so jih priredili v primerna bivališča. Kaverne so bile primerne za skladiščenje potrebnega vojaškega materiala, nudile so zavetje, pomenile pa so tudi sorazmerno udobno namestitev več tisoč vojakom. V njih so

na pogradih namestili moštvo, poveljstvo, imeli radijske postaje, WC-je, napeljavno vodo, kuhinje in posebne prezračevalne sisteme (tudi proti plinskim napadom). Največkrat so zaradi varnosti prvotne vhode zazidali in naredili nove.

Na strateško pomembnih lokacijah so zgradili večje utrdbene postojanke. Avstrijci so na tolminskem uporabili in priredili novemu načinu vojskovanja starejšo trdnjavo Kluže pri Bovcu, kjer so že pred vojno tik nad njo zgradili novo večjo trdnjavo s štirimi topovi, imenovano "Fort Hermann". Le-to so povezali s podzemnimi rovi s tremi manjšimi utrdami. Do zgornje trdnjave je vodila pot skozi predor, ki je bil opremljen kot topovsko gnezdo. Prav tako so na prelazu Predel utrdili starejšo trdnjavo, ki je bila tarča prvih italijanskih napadov. Tu so na nadmorski višini 1230 m usposobili kaverno in jo opremili s topovi, komunikacijami in z opazovalnicami. Tudi v Trentarski dolini so nastale številne utrdbe.

Med vojno je nastal tudi najvidnejši spomeniški fond Posočja v 1. svetovni vojni - vojaška pokopališča tako avstroogrske kot italijanske armade; med obema vojnoma pa še kostnici - italijanska v Kobaridu in nemška v Tolminu.

Na frontni črti so nastajali tudi številni napisi, spominske plošče in spomeniki.

Materialne ostaline lahko zasledimo tudi v avstrijskem zaledju - tako na Svinjaku, Keršovcu, v Trentarski dolini, v okolici Mengor, v bližini Idrije pri Bači, pa tudi v globokem zaledju v dolini Idrije in dolini Trebušnice vse do Čepovanske doline.

Vse navedeno uvrščamo med zgodovinske spomenike, in sicer v skupino spomenikov vojn, podskupino - spomeniki in dediščina soške fronte oziroma 1. svetovne vojne. Gre za pomembno podskupino, ki dokumentira za slovenstvo prelomne dni, ki dosežejo višek z Majniško deklaracijo, z upori slovenskega vojaštva in samim prevratom. Med spomeniki oziroma dediščino soške fronte ločimo številne nepremičnine (dediščino) in duhovne/tvarne ostaline (vojni dnevniki, tisk, fotografije, vojaška oprema...). Nepremičnine delimo na primarne objekte, (kot so deli utrjenega frontnega bojišča, grobišča, prizorišča vojnih in zgodovinskih dogodkov, terensko zaledje) in sekundarne spomenike (kostnice, spomeniki), nastale po vojni, ki pa vendar v smislu ostalin padlih oziroma zgodovinskega dogajanja sodijo v sklop spomenikov prve svetovne vojne.

Območje, kjer je potekala soška fronta, je svojo podobo povsem spremenilo. Med vojno je

bil teren povsem skalnat, brez vegetacije tako na Bovškem kot na Krasu. Danes je marsikje frontna črta težko oziroma povsem nedostopna zaradi poraščenosti terena. Spominska obeležja in napisi so v skalnatih predelih številni. Gre za dokaj raztresen spomeniški fond, ki je težje dostopen in izven ustaljenih planinskih poti.

Krn, Peski - spomenik iz 1. svetovne vojne, stanje leta 1990 (foto: Damjana Fortunat Čemilogar).

Že opravljene raziskave

Tematika soške fronte je v zadnjih nekaj letih postala zelo aktualna, kar se je odražalo na različnih področjih. Tako so bile tudi na področju zgodovinske dediščine soške fronte (premične in nepremične) določene naloge in raziskave že opravljene.

Zavod R Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine je sicer v 80. letih začel s terenskimi ogledi objektov, vendar nesistematično. Pripravili so seznam objektov prve svetovne vojne, zlasti po literaturi in pričevanjih, preverbe na terenu pa niso bile v celoti opravljene, pa tudi seznam objektov je bil nepopoln. Na Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica smo

začeli z načrtnim evidentiranjem nepremične dediščine soške fronte leta 1989. Evidentirali smo vsa še ohranjena vojaška pokopališča, pa tudi lokacije začasnih oziroma opuščenih vojaških pokopališč, avtentične spomenike, kapele in cerkvice, delno spominska obeležja in primere vojaške epigrafike v goratem svetu, večje utrdbe in območja ohranjenih bojišč (strelski jarki, kaverne). Pripravili smo strokovne osnove za razglasitev vojaških pokopališč iz 1. svetovne vojne. Tako so že razglašena za zgodovinski spomenik vojaška pokopališča v Trenti, Soči, Logu pod Mangartom, Bovcu, Ločah pri Tolminu in Modrejcah.¹

Poleg pokopališč pa so bili v letu 1990 razglašeni za zgodovinski spomenik tudi objekti, sicer starejšega nastanka, ki pa so odigrali pomembno vlogo v času bojev. Taka sta trdnjavski kompleks Kluže (trdnjavi Kluže in Hermann) in trdnjava na Predelu. Poleg teh pa tudi italijanska kostnica v Kobaridu, nemška kostnica v Tolminu, sicer nastali po 1. svetovni vojni, spominska cerkva sv. Duha na Javorci ter vojaški kapeli v Ladrach in nad Libušnjami.²

Na Zavodu pripravljamo tudi strokovne osnove za razglasitev območij soške fronte Krnskega pogorja, Rombona in Mengor. Prav o območju dediščine soške fronte bi v prihodnje kazalo razmisliti, razmisliti namreč o nujnosti posebnega obravnavanja tudi v smislu zgodovinske krajine. Pojem zgodovinske krajine je v strokovnih krogih krajinske arhitekture že poznan. Pri nas pa še nima pravne regulative. Z zgodovinsko krajino je namreč mišljen del dežele oziroma krajinske enote, ki je igrala važno vlogo v zgodovini dežele. Le-to pa je soška fronta vsekakor imela. Zgodovinske krajine so že uveljavljene v Ameriki (npr. Historical Park, Lexington, Massachusetts) in Evropi (npr. Historical Landscape Abauj - Zemplén na Madžarskem).

Na področju premične dediščine soške fronte se je tudi že marsikaj postorilo. Muzejska stroka se je v zadnjih letih namreč bolj načrtno posvetila obdobju soške fronte. Goriški muzej je zbiral vojaško opremo, orožje, fotografije, risbe in pisane ter tiskane dokumente. Svoje izsledke je najprej predstavil na uspešni (zelo obiskani) in obsežni začasni razstavi z naslovom Podoba soške fronte 1915-1917 v Vili de Bartolomei v Sol-

kanu leta 1987 (trajala je dve leti), nato pa na manj obsežni razstavi Soška fronta 1915-1917 v Muzeju ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani 1989. leta; slednjo so nato prenesli v Beneško galerijo v Špeter Slovenov v Slovenski Benečiji. Leta 1990 je Goriški muzej odprl stalno muzejsko zbirko na Sveti gori nad Solkanom. Ideja o stalni zbirki premične dediščine soške fronte pa se je udejanila tudi v Kobaridu, s poudarkom na 12. soški ofenzivi. Muzej v Kobaridu je z novim pristopom v prikazovanju omenjenega obdobja požel velik odmev in odobravanje. Vse muzejske zbirke z vojaškimi eksponati so opremili tudi s fotografskim gradivom, ki prikazuje obrambne sisteme, skratka nepremičnine iz obdobja prve svetovne vojne.

Obdobje soške fronte postaja vse bolj zanimivo in aktualno tudi za amaterske zbiralce, kar se odraža tudi na terenu (iskanje in odnašanje materialnih ostalin); prav tako je moč zaslediti tudi več knjižnih izdaj in člankov v raznih publikacijah (v tujini, pa tudi pri nas).

Gabrje - kapela iz 1. svetovne vojne, stanje leta 1990 (foto: Damjana Fortunat Černilogar). Na lokaciji je bilo tudi vojaško pokopališče, po vojni opuščeno.

Ovrednotenje obravnavanega spomeniškega fonda

Na Tolminskem, zlasti v visokogorskem svetu, so ohranjeni številni kvalitetni objekti soške fronte, ki sodijo med kulturne spomenike.

Spominska cerkva sv. Duha na Javorci pri Zatoľminu je vsekakor izjemen spomenik. Tako zaradi dokumentarnosti trenutka in izredno kvalitetne gradnje kot tudi zaradi ohranjenosti oziroma kvalitetne celovite obnove. Sicer memorialni značaj podobne vrste spomenikov na svetov-

1 Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin, št. 2, 2. 2. 1983.

2 Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin, št. 5, 6. 6. 1990.

nih bojiščih ni redkost, vendar gre v primeru Javorce za spomenik, ki je nastajal med boji. Ideja spominske cerkvice je na izviren način uresničena v hrastovih ploščah, ki se kot listi knjige odpirajo ob notranjih stenah in na katerih so vžgana imena padlih. Zanimiv je tudi umetnostni značaj, saj gre za močne elemente zgledovanja po lesenih cerkvicah Galicije. Gre za pozno secesijo, vidno zlasti v oljnih slikah, izvedbi oltarja sv. Duha, okraskih, obliki črk ipd.. Nenazadnje je znan tudi avtor - arhitekt, scenograf in kostumograf Remigius Geyling (1878-1974). Dela je vodil poročnik Geza Jablanszky, z deli pa so začeli 1. marca in končali 1. novembra 1916.

Najvidnejši spomeniški fond so vojaška pokopališča, kjer izstopata zlasti dve, in sicer v Logu pod Mangartom in Trenti. Obe sta lepo ohranjeni, prvo pa ima tudi kvalitetno plastiko (dvojica vojakov), katere avtor je prav tako poznan - Ladislav Kofranek iz Prage. Spomenik vrednotimo tudi zaradi navedbe vojaških enot na sektorju Rombona, zaradi večjezičnega napisa (tudi v slovenskem jeziku, kar je redkost) in nenazadnje zaradi ohranjenih gomil in večje koncentracije grobov slovenskih vojakov. Vojaška pokopališča so nedvomno pomembna zaradi dokumentiranja posameznih odsekov fronte in zaledne evakuacije oziroma lazaretov (Soča, Trenta). Po umetniškem značaju imajo dodatno vrednost pokopališča na Ločah (zanimiva pozno-secesijska plastika dveh muz), v Soči (skala z vklesanim posvetilom in v travniškem pobočju oblikovan nemški viteški križ) in Modrejcah (zanimiv poznosecesijski pokopališki portal v funkciji spomenika). Zaradi stilnih elementov vojaških (zlasti častniških) nagrobnikov so visoko ovrednotena vojaška pokopališča na Ločah pri Zatoľminu, v Logu pod Mangartom in Modrejcah. Vsekakor so zanimive tudi arhitekturne zasnove nekaterih pokopališč, zlasti v Soči in Logu pod Mangartom (počasno dviganje grobnih parcel, stopničasto od vaškega pokopališča po robu doline navzgor).

Med spomenike uvrščamo tudi objekte spomeniške namembnosti že v času nastanka (npr. spomenik XV. korpusu na Postaji pri Mostu na Soči, spomenika na Mengorah in Peskih, že uničen spomenik na Čukli).

Nedvomno pa sodijo med spomenike soške fronte tudi edini ohranjeni visokogorski deli bojišča na Tolminskem, tako na Mrzlem vrhu, Slemenju, Rdečem robu, Batognici, Krnu, Vratih, Vršiču, Šmohorju, Velikem Lemežu in Rombonu

ter dolinski del bojišča tako imenovanega Tolminskega mostišča na Mengorah.

Nenazadnje gre za veliko vrednost številnih napisov na fronti, ki so sestavni del spomeniške dediščine in nam nudijo številne informacije. Gre za zapleteno področje vojaške epigrafike obeh vojskujočih se strani, ki se kaže v vojaškem besednjaku in kraticah, uveljavljenih v praktičnem vojaškem življenju.

Vsa ta dejstva omogočajo natančnejšo izpovednost in vrednotenje posameznih objektov. Odločilnega pomena pri vrednotenju tega obsežnega spomeniškega fonda je poleg zgodovinske vrednosti, umetnostnega značaja, ohranjenosti, avtentičnosti, izjemnosti in izvirnosti tudi literarna odmevnost posameznega objekta oziroma območja.

Za nacionalno zgodovino je skupina spomeniške dediščine soške fronte pomembna zaradi sodelovanja Slovencev v vojaških operacijah na našem ozemlju (26. strelski polk je sodeloval pri prodoru skozi italijanske položaje pri Bovcu 24. oktobra 1917; 2. gorski strelski polk je maja 1915 zasedel položaje na Rombonu, Šmohorju in Velikem Lemežu, njegov 9. pohodni bataljon pa se je bojeval tudi za Mengore pri Tolminu) in tudi v sestavu drugih bojišč, zaradi usodne navezanosti zalednega prebivalstva z vojnim časom (begunci, lakota, epidemije, ipd.), zaradi številnih grobov slovenskega vojaštva v Posočju in zaledju in zorenja razmer za prevrat in ustanovitve lastnih politično-vojaških ustanov. Poleg tega gre za dediščino enega največjih vojaških dogodkov vseh časov na slovenskih tleh.

Kozaršče, Mengore - spomenik iz 1. svetovne vojne, stanje leta 1992 (foto: Damjana Fortunat Čemilogar).

Gre tudi za v evropskem oziru pomembno spomeniško dediščino neposrednega frontnega značaja, morda bolj taktičnega kot strateškega pomena, z izjemo Tolminskega mostišča. Za zgodovino Evrope je soška fronta pomembna zaradi vpletenosti različnih narodov v boje na Soči in množice padlih, ki so pokopani na številnih vojaških pokopališčih in kostnicah na naših tleh. Raznorodna sestava avstroogrske vojske in specifičen odnos do statusa narodnosti sta omogočila raznolik kulturni vpliv pri nastajanju spomeniškega fonda v času bojev (npr. mošeja v Logu pod Mangartom in kapela na Rombonu, ki sta bili postavljeni za Bosance, pojav napisov v različnih jezikih - madžarskem, nemškem, srbohrvatskem, tudi slovenskem, latinskem in italijanskem). Nenazadnje se je tudi na Soči uporabilo novo vojaško orožje, čigar izdelavo je pospešil industrijski razvoj.

Vsa ta množica materialnih ostalin bi bila (seveda pravilno odbrana in prezentirana) lahko tudi imenitna turistična atrakcija. Žal pa je naš odnos do te dediščine nekorekten, kar se kaže tudi v vse bolj obsežnem ropanju materialnih ostalin na terenu, tako s strani domačih kot tujih zbiralcev.

Literatura

1. Vladimir Gradnik, Krvavo Posočje, Trst-Koper 1977.
2. La grande guerra sulle Alpi Giulie, Trieste 1968, str. 65-70, 149-158.
3. L. V. Bertarelli - E. Boegan, Duemila grotte, Milano 1912, ponatis Trieste, 1986.
4. Maja Žvanut, Nekaj misli o zgodovinskih spomenikih in njihovem varstvu, Varstvo spomenikov, XXIII, 1981, str. 67-70.
5. Jelka Pirkovič, Osrednji pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji, doktorska disertacija, str. 123-135.
6. Dokumentacija Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica.

Libušnje/Pleče, stanje vojaške kapele "Bes" leta 1991 (foto: Damjana Fortunat Černilogar).

Boris Mlakar

NASPROTNIKI OSVOBODILNE FRONTE IN DOMOBRANSTVO NA BAŠKEM

I

Življenje primorskih Slovencev se je ob začetku 2. svetovne vojne v mnogočem razlikovalo od življenja rojakov v jugoslovanskem delu Slovenije. Razlike so seveda obstajale že prej, toda 20 let italijanske okupacije in pritiska fašistične totalitarne države je storilo svoje.

Poleg splošnih ciljev fašizacije družbenega in državnega sistema si je režim na Primorskem posebej prizadeval doseči popolno italijanizacijo javnega in v skrajni posledici tudi privatnega življenja, kar naj bi privedlo do izginotja Slovencev ter do željene izenačitve političnih in narodnostnih vzhodnih meja Kraljevine Italije. Vsaj navzven je režimu kmalu uspelo pokrajini nadeti skoraj povsem italijanski videz, le slovenska duhovščina je vztrajala in tako preprečevala, da bi slovensščina postala zgolj jezik družinskega komuniciranja. Ostala inteligenca je povečini morala emigrirati, poleg nje pa tudi številni pripadniki drugih slojev. Slovensko politično udejstvovanje je izginilo, politične stranke, če so po svojih ozkih vrhovih še obstajale, so se umaknile v ilegalo. Narodna zavest se je ohranjala v družinskem in cerkvenem krogu, obstajalo pa je ves čas do neke mere naivno upanje v matično državo Jugoslavijo.

Potrebe vsakdanjega življenja so seveda zahtevale določeno prilagoditev in sožitje tudi s takim totalitarnim režimom, vendar je bilo zavestne kolaboracije ali narodnega odpadništva med slovenskim prebivalstvom kljub vsemu malo, vsaj na podeželju, ki je ostajalo kompaktno slovensko. Za nemoteno opravljanje svojega poklica se je marsikdo odločil za vpis v fašistično stranko - PNF, toda večina le iz trenutnih potreb. Pasivne oblike odpora so bile zelo razširjene, po drugi strani pa je prav na Primorskem prišlo tudi do prvega organiziranega in celo oboroženega odpora proti fašizmu v Evropi - mislimo predvsem na znameniti TIGR ter sorodne organizacije. Eno od jeder TIGR-a je bilo prav v zgornjem delu Baške doline.

Kljub vsem raznarodovalnim naporom so morale fašistične oblasti konec 30. in v začetku 40. let ugotavljati, da je "drugorodno" prebivalstvo sovražno ali vsaj hladno do "miroljubne italijanske penetracije" ter da prezira redke asimilante in kolaboracioniste. Za duhovščino iste oblasti poudarjajo, da vztraja pri obrambi slovenskega jezika v cerkvi in pri verouku. S tem v zvezi se je goriška slovenska duhovščina uprla, ko je nadškof Carlo Margotti na sinodi marca 1941 iz poslušnosti do fašističnega režima skušal še nadalje italijanizirati goriško Cerkev.¹ Omenjene značilnosti položaja na Primorskem so seveda vplivale tudi na razvoj dogodkov med vojno, čeprav je pri tem težko zmeraj razpoznati jasne vzročno-posledične povezave. To je veljalo tako za razvoj Osvobodilne fronte in partizanstva kot tudi protirevolucionarnih pojavov in domobranstva, čemur v tem prispevku posvečamo pač posebno pozornost. Podobno lahko rečemo seveda tudi za ožji zemljepisni okvir našega razpravljanja - to je Tolminska in še posebej Baška dolina, za katero se je sicer med 2. svetovno vojno deloma uveljavil naziv Baška grapa. Le-ta je tudi znotraj primorskega in tolminskega okvira zmeraj imela svojo razpoznavno identiteto, ki je nastala kot posledica izrazite geografske zaokroženosti in izoliranosti ter iz tega izhajajočih značilnosti gospodarskega in kulturnega življenja. Kar se tiče upravno-političnih okvirov Baškega oziroma Baške grape, gre tu predvsem za območje nekdanje občine Grahovo ob Bači. Z vidika medvojne partizanske upravne in politične razdelitve je le-to skoraj identično z območjem okraja Bača, ki je bil do avgusta 1944 del širšega baškega okrožja. Le vas Porezen je tedaj spadala v okraj Bukovo. Prav zaradi izredne bližine ter življenjske povezanosti pa bomo v našem pregledu več ali manj upoštevali tudi t.i. podkojške vasi,

¹ Alojzij NOVAK, Črniška kronika. Gorica 1992, 5, 299; Zgodovinski arhiv Ministrstva za notranje zadeve (dalje: ZA MNZ), Goriška kvestura, poročilo kvestorja 2. 4. 1942; Arhiv Goriške nadškofije, Gorica, Sinoda 1941.

predvsem vasi Bukovo in Zakojca, ki sta sicer v celotnem razdobju pripadali občini Cerkno.

II

Vstop Italije v vojno, napad na Jugoslavijo ter propad matične države za primorske Slovence razumljivo sprva ni imel tako dramatičnih posledic kot za rojake onkraj rapalske meje. Tudi organiziranje Osvobodilne fronte, nastop partizanstva, temu nasprotnih protirevolucionarnih organizacij ter reakcijo okupatorskih oblasti - vse to je Primorska začela spoznavati in doživljati z več kot polletnim zaostankom, pri čemer pa sta tako širina kot intenzivnost teh procesov še dve leti zaostajali za onima v osrednji Sloveniji. Značilno je bilo tudi, da so prvi organizatorji OF in Komunistične partije Slovenije sicer prihajali iz Ljubljane in z Gorenjske, vendar so bili po večini po rodu s Primorske; na Baškem imamo tako dva izrazita primera, to sta bila Andrej Brovč-Janko ter Albin Kovač-Jaka, omeniti pa gre še cerkljanska rojaka Jako Štucina in Toma Brejca. Pravzaprav je bilo nekaj podobnega tudi z organizatorji protirevolucionarne akcije oziroma kasneje domobranstva, čeprav je v obdobju pred kapitulacijo Italije pri teh še zmeraj važnejšo vlogo igrala Gorica v primerjavi z Ljubljano. Na samem Baškem v tem pogledu kake izrazite osebnosti ni bilo, če izvzamemo primer časnikarja Leopolda Kemperleta, po rodu iz Hudajužne, ki pa je ves čas živel in deloval v Gorici. Podobnost med obema akcijama je tudi v časovnem zaostanku za dogajanjem v Ljubljanski pokrajini, pri čemer je bilo to pri protirevoluciji na Primorskem še bolj izrazito.

Uvodoma je potrebno dodati, da za delovanje nasprotnikov OF in KPS zavestno uporabljamo izraz protirevolucija, ker menimo, da je bil odločilni vzrok in povod za njeno organiziranje prav strah in nekakšna samoobramba pred perspektivo zmage revolucije ter prihodom KP na oblast, kar je slejkoprej napovedovala vse bolj brezprizivna vodilna vloga KP v OF in partizanstvu. Deloma je k temu pripomogla tudi že medvojna praksa KPS in partizanstva, pri čemer mislimo n.pr. na sektaštvo in pa na nepremišljene likvidacije, vendar je treba reči, da je bilo tega pred kapitulacijo Italije na Primorskem in še posebej na Baškem zelo malo. Do nasprotovanja OF in predvsem KP torej ni prišlo zaradi simpatij do okupatorja - to je potrebno na Primorskem še posebej naglasiti -

niti ne iz želje, da bi fašistične sile v vojni zmagale ali celo uresničile svoje cilje v zvezi z bodočo usodo slovenskega naroda. Glavni cilj je bil torej preprečiti prihod KPS na oblast, pri čemer pa na tem mestu ne nameravamo govoriti o moralnih in drugih vidikih iz tega izhajajoče poznejše kolaboracije z okupatorjem, pa čeprav na Primorskem v bistvu le z nemškim.

V obdobju pred propadom Italije je torej proti OF, proti vodilni vlogi KPS, predvsem pa tudi proti "prezgodnjim izzivanjem premočnega okupatorja" nastopila predvsem vodilna skupina nekdanjih strankarskih voditeljev in nekaterih duhovnikov, katerih idejno in akcijsko jedro so v Gorici predstavljali predvsem dr. Janko Kralj, dr. Anton Kacin, dr. Mirko Brumat ter že omenjeni Polde Kemperle. Na podeželju je šlo v glavnem za nekatere duhovnike, od laikov pa gre omeniti predvsem Iva Brica iz Dornberka, ki so ga kasneje partizani ustrelili. Omenjeno jedro je razpečavalo protipartizanske letake in nekatere ilegalne liste, ki so deloma izvirali iz Ljubljane. Duhovniki so se seveda posluževali ustnega delovanja, predvsem cerkvenih pridig, pri čemer pa je bila njihova propaganda proti komunizmu nekako samoumevna že iz predvojnega časa, saj so bili le-to dolžni izvajati v skladu s papeškimi okrožnicami proti komunizmu. V novem položaju je tako v letih 1942 in 1943 po različnih krajih Primorske, a tudi Tolminske in v dveh primerih tudi Baškega moč opaziti primere duhovnikov, ki v pridigah, in tudi sicer, zaskrbljeno opozarjajo ljudi na nevarnost delovanja novega pojava četnikov oziroma partizanov. Omenjeni voditelji v Gorici so jih k temu tudi spodbujali, na kar bi kazalo pričevanje Andreja Brovča, ki je župniku na Bukovem, Florijanu Hvali kazal literaturo OF, slednji pa mu je svetoval, naj jo sežge, ker je nevarna, kakor so mu bili povedali že Kralj, Kemperle in drugi v Gorici.² Toda še v 1. polovici leta 1942, ko partizanstva na Tolminskem in Baškem pravzaprav sploh še ni bilo, predvsem pa še ni bilo nobenih okupatorjevih represalij zaradi partizanskih akcij, so bili duhovniki načelno in v celoti za OF, čeprav so, kot rečeno, ves ta čas opozarjali na nevarnost komunizma, na njegovo nenaravno bistvo ter predvsem na preganjanje vere in Cerkve v Sovjetski zvezi. Pri tem je zanimivo, da je n.pr. goriški kvestor v svojem poročilu prefektu aprila 1942 poudaril, da je

2 Franc HVALA, Življenje pod Bevkovo Kojco. Koper 1990 (dalje: HVALA), 132-133.

nasprotovanje slovenske duhovščine komunizmu le navidezno, da pa dejansko podpirajo sovjetski politični sistem kot sredstvo za bodočo dosego svojih ciljev, ki so v "popolnem nasprotju z interesi in cilji fašističnega režima".³ Ta kvestorjeva ocena, ki je sicer zadevala splošni položaj v goriški pokrajini, je bila seveda površna, saj je na podlagi podpore in simpatij za OF s strani duhovščine, prehitro sklepal, da le-ta v enaki meri podpira tudi komunizem in Sovjetsko zvezo. Toda z razvojem partizanstva ter razplamtevanjem napadov na okupatorja na eni strani ter represalij tudi nad nedolžnim prebivalstvom na drugi strani se je odnos duhovščine do OF ohlajal, posebej še zaradi vse močnejšega pečata KPS. Kljub temu je večina duhovnikov še naprej OF priznavala njeno osnovno narodnoosvobodilno in protifašistično usmerjenost, kljub pomislekom v zvezi s komunisti. Ti duhovniki in nekaj laičnih izobražencev so tvorili t.i. goriško središče, ki jo je vodil dr. Ivo Juvančič, profesor goriškega bogoslovja, sicer doma iz Bovca. Le manjšina med duhovščino je tudi aktivno sodelovala pri protirevolucionarni akciji oziroma, kot so to poimenovali komunisti, pri beli gardi, kasneje pa je tudi zavestno podprla domobranstvo. Še manj je bilo seveda duhovnikov, ki so se zavestno udeleževali v organizacijah OF ali kasneje v organih partizanske oblasti, pa še ti so leta 1944 od tega odstopili, ko jim je nadškof Margotti prepovedal nadaljnje ukvarjanje s politiko.

Prvi partizani so se na območju Baško-Cerkljanskega pojavili šele julija 1942; šlo je za Tolminsko četo pod vodstvom Petra Čelika, vendar se je enota kmalu umaknila na levi breg Idrijce. Druga je bila kmalu zatem t.i. Fazanova četa, ki je prišla z Gorenjske, vodil pa jo je znani domačin Franc Biček. To je imelo za posledico pospešitev organizacije OF, vendar obenem tudi vzpostavitev italijanske postojanke na Bukovem! Kakšno je bilo politično stanje na tem območju, priča poročilo tedanjega zaupnika PK KPS Albina Kovača sekretarju PK Tomu Brejcu "o delu v Baški dolini". Naglasil je velik pomen delovanja Fazanove čete in spoštovanje, ki so ga partizani vzbujali pri celotnem prebivalstvu, medtem ko kake bele garde v poročilu ni omenil niti z besedico.⁴ Nedolgo zatem je Brejc poslal poročilo o stanju na Primorskem na CK KPS, v

katerem je precej pozornosti posvetil tudi nasprotnemu delovanju. Iz njega je bilo razvidno, da se je problem bele garde na idejnih osnovah pojavljal predvsem v Gorici in okolici, medtem ko Tolminska in še manj Baška nista bili posebej izpostavljeni.⁵ Voditelji OF in tudi KP na Primorskem so bili sicer tedaj še zelo skeptični do možnosti, da bi tudi v tej pokrajini lahko prišlo do organiziranja bele garde v "kranjski", to je oboroženi obliki, saj za to ni bilo nobenih pogojev. Partizanstvo še ni vzbujalo velikega nasprotovanja, protirevolucionarne sile so bile kadrovske zelo šibke, v perspektivi pa med Primorci ne bi mogle dobiti zaslombe, saj bi kakršnekoli vaše straže nujno morale sodelovati z Italijani, kar je bilo v tistem razdobju še nekaj nepojmljivega. Poleg tega pa niti same italijanske oblasti na kaj takega niso bile pripravljene, saj so na Primorskem še posebej varovale svoj prestiž. Kljub temu je osrednje vodstvo, predvsem sam Edvard Kardelj, Primorsko vse bolj opozarjalo, da bo ta pokrajina v perspektivi postajala vse trdnjša baza bele garde ter sploh mostišče za prodor reakcije! Podobne fraze so se ponavljale vse do konca vojne.⁶ Primorsko partijsko vodstvo si je te nasvete in svarila zapomnilo in ker je nekaj nasprotovanja OF in KP le obstajalo, je svoje stališče v začetku decembra 1942 na 1. pokrajinski konferenci formuliralo z besedami: "Kljub slabostim bele garde na Primorskem ne smemo pozabljati na stalno nevarnost, ki jo predstavlja. Zato moramo belogardistično-mihailovičevsko družino pred množicami neutrudljivo razkrinkovati in se boriti proti njej tudi z orožjem. Zavedati pa se moramo, da bomo preprečili državljansko vojno med Slovenci edino s pravilnim delom za Osvobodilno fronto".⁷ Vse to je bilo seveda izrečeno pod vtisom stanja v Ljubljanski pokrajini, kjer je tedaj divjala že skoraj prava državljanska vojna. Pri tem ni jasno, kaj je bilo mišljeno z oboroženim bojem proti beli gardi, če pa ta, kolikor jo je bilo, sploh ni bila oborožena. Ali je bilo s tem mišljeno, da je treba z orožjem pokončiti že idejne nasprotnike in recimo razpečevalce nasprotne propagande? Dokončnega odgovora na to ni mogoče podati, čeprav je res, da so pred kapitulacijo Italije na

3 ZA MNZ, Goriška kvestura, poročilo kvestorja 2. 4. 1942.

4 Dokumenti ljudske revolucije (dalje: DLR) 2, Ljubljana 1964, 414-415.

5 DLR 3, Ljubljana 1966, 99, 106.

6 Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, 402, 404, 409; Boris MLAKAR, Domobranstvo na Primorskem. Ljubljana 1982, 18, 32.

7 DLR 4, Ljubljana 1968, 141.

Primorskem organi OF likvidirali nekaj deset ljudi, toda problem ostaja v tem, da mnogokrat ni jasno, kateri so bili vsakokratni povodi oziroma vzroki za likvidacije. Če je šlo za sodelavce fašističnih oblasti ali celo ovaduhe in izdajalce v ožjem smislu, to sploh niso bili nujno tudi nasprotniki OF in KP v ideološkem in političnem pogledu, se pravi, da bi v ozadju njihovega ravnanja stali nekakšni protirevolucionarni motivi. Decembra 1942 so partizani likvidirali tudi enega moškega s Koritnice, ki naj bi bil "pravi izdajalec" in so se ga terenski aktivisti OF bali. Likvidacijo sta odobrila Albin Kovač in Andrej Brovč, po besedah poveljnika 4. čete 2. bataljona Soškega odreda pa naj jo bi izvedel kar obsojenčev sosed v vasi.⁸ Nekaj sodelavcev in simpatizerjev fašističnega režima naj bi bilo tudi po drugih krajih v Baški grapi. To je bilo med drugim tudi posledica velikega fizičnega, družbenega in psihološkega pritiska, ki mu je bilo izpostavljeno slovensko prebivalstvo. Zaradi obmejne lege se je tu ustvarila velikanska koncentracija italijanskega uradništva, delavstva, vojaštva ter različnih vrst policijskih sil. Vojaštvo se je nahajalo predvsem na Kneži in v Podbrdu, pomembno središče je bilo seveda tudi Grahovo z občino in orožniško postajo, slejkoprej pa je bila najbolj množična in najbolj "raznovrstna" italijanska in fašistična prisotnost v obmejnem Podbrdu. V tem kraju so se poleg vojaškega prezidija nahajale še orožniška postaja, stotnija finančne straže, vod obmejne straže, železniška milica, obmejni urad javne varnosti itd. Ob meji ter ob vseh omembe vrednih objektih na progi pa so bile močne straže. V začetku 1943 so italijanske oblasti zaradi vse večje partizanske nevarnosti na Tolminsko poslale 3. alpinsko pohodno brigado, pri čemer so njen 104. alpski polk razmestile na sektorju Sv. Lucija - Grahovo, dodatno pa so junija sem premestile še 9. polk divizije Julia. Julija sta tako v Baško grapo prišla bataljon Gemoni, ki je imel sedež na Grahovem, ter 8. dopolnilni bataljon, ki je imel sedež na Kneži.⁹

Fašistične oblasti so v svojih zaupnih dokumentih upravičeno ugotavljale, da njihov ugled med slovenskim prebivalstvom strmo pada. Kar zadeva posebej slovensko duhovščino, so po-

navljale ocene od prej, češ da le-ta še naprej "torpedira" njihova prizadevanja po miroljubni penetraciji... Po napadu na Jugoslavijo sta grahovski in rutarski župnik imela velike težave z oblastmi, slednji je bil celo konfiniran in nato avgusta 1941 izpuščen "po posebni milosti Duceja". Še oktobra 1942 je poveljstvo orožniške stotnije v Cerknem zaradi prikritega protiitalijanskega delovanja po nalogu goriškega kvestorja strogo nadziralo duhovnike v Stržiščah, Rutu in na Bukovem. Kvestor bi jih najraje celo nekam pregnal, vendar je za njimi tedaj stal škof Margotti.¹⁰ Že naslednji mesec pa v poročilih policijskih oblasti, zadevajočih duhovnike, prihajajo do izraza drugačni poudarki. Duhovniki naj bi tedaj že menjali svoje stališče do režima ter naj bi ga bili pripravljeni podpreti. Poročila navajajo, da so ponovno obsodili komunizem, njegove cilje in metode boja, pri čemer se zdi, da so oblasti tedaj verjele, da ne gre več za pretvarjanje. Posebej so bili pri tem opaženi nastopi duhovnikov v Posočju, med drugim tudi v Podmelcu, na Grahovem in na Bukovem. S prižnic naj bi omenjeni pozivali ljudi, da naj prekinejo stike s partizani ter da naj jih ne podpirajo več. Ta svarila naj bi večkrat ponovili. To kažejo tudi dokumenti oblasti z začetka 1943 s pomembnim dodatkom, da so duhovniki že podprli politiko italijanizacije ter da nekateri celo oskrbujejo oblasti s podatki o partizanstvu. V isti sapi pa dodajajo, da je slovenska duhovščina ravnodušna do fašističnega režima!¹¹ Omenjena neloogičnost teh poročil ter dejstvo, da se kasneje v njih ne pojavljajo nikakršni konkretni podatki, ki bi zadevali podporo režima s strani duhovščine ali pa celo dostavljanje podatkov o partizanih, nam narekuje veliko previdnost, ko ocenjujemo verodostojnost zgoraj omenjenih dokumentov.

Med duhovniki, ki naj bi jih podprli, so italijanske oblasti navajale tudi Petra Šorlija, župnika v Podmelcu. Na tem službenem mestu je bil od 1933, pred tem je bil župnijski upravitelj na Bukovem. Znan je bil po tem, da je imel z oblastmi stalne spore zaradi oviranja fašističnih organizacij ter zaradi obrambe slovenstva. Njegova zgodba je zelo izrazita, čeprav ne ravno značilna za položaj v Baški grapi. Kot je razvidno iz italijanskih poročil, je poleti 1942 v

8 Arhiv Slovenije (Inštitut za novejšo zgodovino) /dalje: AS (INZ)/, fasc. 218/II, poročilo komandirja 4. čete 2. bataljona Soškega odreda 11. 12. 1942.

9 Tone FERENC, Primorska pred vseljensko vstajo 1943, Ljubljana 1983, 282, 677, 681, 685.

10 ZA MNZ, Goriška kvestura, poročilo kvestorja 5. 8. 1941; AS (INZ), fasc. 1008, Orožniška stotnija Cerkno, brzojavka 21. 10. 1942.

11 ZA MNZ, Goriška kvestura, poročilo kvestorja 2. 11. 1942; poročilo podkvestorja 2. 2. 1943.

svojih pridigah - in tudi sicer - začel obsojati OF in partizanstvo, predvsem zaradi prevlade KP v njiju, obsojal pa je tudi metode partizanskega boja ter njegove posledice. Pri tem je bil zelo vztrajen, kar je kmalu vzbudilo pozornost partizanskih organov. 26. novembra 1942 je tako patrulja 2. čete 2. bataljona Soškega odreda pri njem izvršila preiskavo. O njej je nekaj dni zatem poročal poveljnik 2. bataljona, da ni rodila uspeha, vendar so mu kljub temu zaplenili pisalni stroj in razmnoževalni aparat, ki bi lahko služila v "svrhu kontrapropagande". Poleg tega so pri njem našli tudi knjigo Rdeče mreže, sam pa naj bi patrulji priznal, da je širil "belogardistično literaturo". V kasnejšem poročilu je poveljnik bataljona akcijo kljub vsemu označil za uspešno.¹² Toda s tem primer Šorli še zdaleč ni bil zaključen. Ob tem, ko je tedaj Okrožni komite (OK) KPS ugotavljal, da "bela garda ni zelo aktivna v propagandnem pogledu", a se ukvarja z "govoričenjem paničnih vesti o partizanih", pa je zgoraj omenjeni poveljnik po novem letu 1943 poročal štabu odreda, da "kar se tiče bele garde, sem izdal vse potrebno, da se jo čim prej izsleda in likvidira". Tudi tu ni jasno, kakšna bela garda naj bi to bila in ali je pri tem mislil tudi na fizično likvidacijo njenih pripadnikov. Albin Kovač je zatem poročal Dušanu Pirjevcu, da je Šorli začel z novo gonjo proti partizanom in OF. Zato sta z dr. Maksom Rejcem napisala osnutek letaka, ki naj bi pojasnil vzroke za preiskavo in zaplembo pri Šorliju, ker je le-ta očitno prešel v protinapad in partizane obtožil kraje. Kovaču sicer Rejčeve formulacije v letaku niso bile všeč, za razsodnika je pozval Pirjevca ter dostavil, da bi bilo potrebno okoli 100 izvodov letaka. Poveljnik 2. bataljona je čez nekaj tednov v smislu zgoraj omenjenih napovedi resno spraševal štab odreda, češ kaj naj naredijo s Šorlijem, ki da še vedno nekaj rovari. Začuda pa poveljnik ob tem ugotavlja, da "bela garda se ni pojavila na sektorju tega bataljona".¹³ Čez nekaj dni je Pirjavec Kovaču poslal letake in dodal, da bodo "glede župnika uredili z Bat. Štabom". Očitno se Pirjavec tedaj ni odločil za likvidacijo Šorlija,

kajti hkrati s tem je ukazal štabu 2. bataljona, da mora likvidirati vohune v okolici Tolmina, dodal pa je, da je treba Šorlija temeljito razkrinkati in da ga bodo tudi oni ožigosali v partizanskem glasilu.¹⁴ 5. februarja 1943 je tako Šorlija obiskala partizanska patrulja ter od njega izsilila naslednjo pisno izjavo: "Podpisani g. Peter Šorli, župnik v Podmelcu se obvezujem, da se v bodoče ne bom več mešal in oviral osvobodilnega boja slovenskega naroda". Ta izjava je po svoje edinstven dokument, ki pa ni preprečil nadaljnjega kritičnega komentiranja OF in partizanstva s strani Šorlija. Pri tem je verjetno igrala vloga tudi bistveno različna interpretacija pojmov kot "osvobodilni boj slovenskega naroda", mešanje in oviranje ipd. Ko je Kovač o tem dogodku poročal Pirjevcu, je dodal, da je pri tem Šorli zanimal razne stvari, ki jih je o njem zbral dr. Rejec in da je tudi sam po pregledu na terenu ugotovil, "da ni vse tako kot se mu pripisuje".¹⁵

Čez nekaj dni je sledil še napad, ki ga je napovedal Pirjavec. V 3. številki Soškega Partizana in zaščitnika z 10. februarja je izšel pompozni članek z naslovom Bela garda na Primorskem se je združila s fašisti za borbo proti slovenskemu narodu. Po navedbah v članku naj bi agenti bele in plave garde že tedaj na Primorskem pripravljali bratomorni boj in med temi je bil posebej izpostavljen župnik Šorli, ki naj bi se na podlagi "neizpodbitnih dokazov" sredi decembra 1942 na Kneži sestal z italijanskim majorjem in se z njim ter še z nekaterimi protinarodnimi duhovniki dogovarjal o organiziranju "oboroženih belogardističnih tolp". Ko je obdelal še nekatere druge duhovnike in voditelje protirevolucije v Gorici, je članek na koncu pozval v boj "proti netilcem državljanske vojne do njihovega popolnega uničenja".¹⁶ Najpomembnejša obtožba v članku je bil seveda sestanek in omenjeno dogovarjanje na Kneži. Do srečanja s kakšnim častnikom je vsekakor v primerih duhovnikov ves čas prihajalo, toda dogovarjanje o kakšni oboroženi beli gardi je bilo v tistih okoliščinah docela neverjetno. Vprašanje je tudi, kateri duhovniki naj bi pri tem še sodelovali. Če

12 AS (INZ), fasc. 218, poročilo štaba 2. bataljona Soškega odreda 28. 11. 1942; Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, del VI (dalje: Zbornik VI), knjiga 4, Ljubljana 1958, 339.

13 DLR 4, str. 178-179; AS (INZ), fasc. 218/IV, poročilo komandanta 2. bataljona Soškega odreda 3. 1. 1943; fasc. 532/V, poročilo OK KPS Bača 5. 1. 1943; fasc. 218/IV, poročilo komandanta 2. bataljona Soškega odreda 19. 1. 1943.

14 AS (INZ), fasc. 218/IV, Dušan Pirjavec štabu 2. bataljona 25. 1. 1943.

15 AS (INZ), fasc. 535/I, izjava Petra Šorlija 5. 2. 1943; fasc. 532/V, Albin Kovač Dušanu Pirjevcu 6. 2. 1943; fasc. 218/IV, poročilo komandanta 2. bataljona Soškega odreda.

16 AS (INZ), fasc. 110a/III, Vesti 27. 4. 1943; Soški Partizan in zaščitnik, št. 3, 10. 2. 1943, 4.

bi bil dogodek vsebinsko resničen, bi bil to edinstven primer na Primorskem in kot vzorčnega bi ga partizanska propaganda uporabljala še kasneje, vendar o tem ni nato nobenega sledu več. Vprašanje je torej, zakaj so na pokrajinskem vodstvu OF in KP šli v tako pretiravanje in zavažanje; morda je šlo enostavno za psihološko in politično predpripravo za ostrejške ukrepe proti Šorliju?

Novoporajajoča revolucionarna oblast se je vsekakor zavedala pomena in vpliva, ki ga je kot edini celoviti slovenski inteligenčni sloj imela duhovščina na Primorskem. Vtisi in informacije o njej so bili tedaj v celotnem primorskem okviru kot tudi na Baškem zelo deljeni. Lokalni politični funkcionarji so tako v prvih mesecih 1943 ugotavljali, da so poleg Šorlija tudi drugi župniki, ki s prižnic nastopajo proti partizanom, "toda bolj pod pritiskom fašizma. Odmeve teh pridig smo dosedaj pri ljudstvu z lahkoto paralizirali".¹⁷ Po drugi strani pa je Kovač v poročilu Pirjevcu navajal, da je imel stike z dvema drugima župnikoma, ki da sta "poštenjakarja in v svojih pridigah vsestransko pomagata nam in slov. narodu. Ta dva župnika sta nastopila proti Šorliju v kolikor ga je lomil in to z uspehom."¹⁸ Tu gre za malce dvoumne formulacije, vendar se moramo vprašati, katera župnika sta to bila. Z veliko gotovostjo lahko trdimo, da sta bila mišljena župnika v Rutu in Stržiščah. To sklepamo na podlagi nasveta namestnika komisarja Soškega odreda Cveta Močnika svojemu podrejenemu v 2. bataljonu, da je treba omenjena duhovnika takoj povabiti v partizane ter se pri tem sklicevati na dejstvo, da je pri Glavnem poveljstvu partizanskih čet že verski referent v osebi dr. Metoda Mikuža. Revolucionarnejši (!) med njima naj bi postal verski referent odreda, drugega pa bi dali v kako drugo enoto, dokler se ne bi ustanovila udarna brigada. Povabili naj bi ju kar s pozivnicama, pri tem pa bi bilo treba paziti na nastop, odnos do njiju.¹⁹ Žal ne razpolagamo s podatki, ali sta bila župnika resnično pozvana v partizane in kako sta se na to morebitno vabilo odzvala. Vsekakor pa ostaja dejstvo, da v partizane nista šla. Izrecno in uradno so nekateri duhovniki s partizanskimi organi sodelovali šele

po kapitulaciji Italije, predvsem na območju Vipavske doline. Zgoraj omenjena pobuda iz februarja 1943 pa je bila odločno prezgodnja in po svoje tudi naivna.

V tistem času je na ožjem Tolminskem ter v spodnjem delu Baške grape deloval že omenjeni aktivist dr. Maks Rejec (Tone Mladen). Februarja 1943 je ustanavljal organizacijo OF na Kneži in Selih, v Podmelcu in na Temljinah pa je imel pripravljalne sestanke. V poročilu Dušanu Pirjevcu je n.pr. Podmelec označil kot "prestolnico belogardističnega župnika Petra Šorlija". Pridobitev Temljin za OF naj bi bila po njegovem zato velikega pomena, ker je "župnik Šorli smatral Temljine za svojo najtrdnjšo postojanko!"²⁰ Ob tem je poudarjal, da je ljudstvo povsod zelo verno ter bi kakršnokoli nespametno sektaštvo ter neprimeren odnos do duhovščine zelo škodovala organizaciji OF in Narodne zaščite. Konec marca je moral v svojem poročilu Pokrajinskemu odboru (PO) OF izrecno opozoriti na sektaštvo aktivistov na Tolminskem, ki v duhovnikih avtomatično vidijo vse slabo, čeprav je hkrati dodal, da je res, da je tolminski dekan Jožef Vodopivec na dekanijski konferenci 22. marca nastopil proti OF, pri čemer se je skliceval na uboje duhovnikov s strani OF; očitno v Ljubljanski pokrajini, ker pač takih primerov na Primorskem še ni bilo.²¹ Ob tem naj omenimo tragično dejstvo, da je tudi sam dr. Rejec postal žrtev sektaštva vodilnih komunistov, saj so ga partizani nekaj mesecev kasneje ustrelili v Prodih pri Kneških Ravnah, verjetno zaradi t.i. anglofilstva ter delovanja v organizaciji TIGR. Imel je tudi prioritete stike z obveščevalko Ilko Devetak-Bignami iz Tolmina. Nekako v tem času ga je štab Soškega odreda zadolžil, da naj skuša med drugim od nje izvedeti, "ali ima bela garda na Primorskem že kake tesnejše zveze z italijanskimi vojaškimi oblastmi!" To je vsekakor postavljalo čudno luč na že omenjene trditve o pogajanjih Šorlija in drugih duhovnikov z italijanskimi častniki na Kneži. Podobno nelogično je zato zvenelo tudi poročilo Albina Kovača PK KPS konec marca, da "bega v okrožju še ni počela delovati, pač pa nekateri duhovniki pripravljajo pot za njo, zaenkrat še podtalno. Obljubujejo tudi interniranim svobodo če se prijavijo Begi". Tudi pri tem torej nastaja vtis, da je šlo za neke vrste kopiranja

17 AS (INZ), fasc. 532/V, poročilo OK KPS Bača. 21. 1. 1943.

18 AS (INZ), fasc. 532/V, poročilo OK KPS Bača 6. 2. 1943.

19 AS (INZ), fasc. 218, pismo Cveta Močnika, brez datuma.

20 DLR 5, Ljubljana 1960, 376.

21 AS (INZ), fasc. 541/I, poročilo Toneta Mladena 23. 3. 1943.

oziroma pričakovanja podobnega razvoja kot v Ljubljanski pokrajini.²²

Spomladi 1943 pa se je začasno razpletla tudi zgodba župnika Šorlija. O tem sicer nimamo na razpolago dokumentov prve roke, toda po Šorlijevih lastnih navedbah naj bi ga 8. aprila 1943 "ljudsko sodišče" obsodilo na smrt, češ da je organiziral "izdajalsko belo gardo". Nekdo ga je prišel opozoriti, da je "na vrsti" in da naj se umakne. Iz Podmelca je odšel na binkoštni ponedeljek, to je 14. junija, in sicer najprej v Lengmos na Južno Tirolsko, kasneje pa se je preselil v Trst. Poročilo OK KPS za Baško konec junija ne omenja smrtne obsodbe, vendar pravi, da "župnik v Podmelcu, ki je bil nekaki šef bele garde v okrožju, je nekam od strahu pobegnil, menda v Kalabrijo."²³ O Šorlijevem umiku je dva dni kasneje goriškemu prefektu poročal tudi kvestor, ki pa je izrecno omenjal grožnje s smrtjo "s strani partizanskih elementov", pri čemer bi pa nekatere kvestorjeve formulacije lahko kazale na to, da so za župnikov odhod poskrbele kar italijanske oblasti. Ker so bili tedaj iz Podmelca začasno premeščeni tudi italijanski vojaki, je partizanska obveščevalna služba ta dva dogodka - odhod Šorlija in vojaške enote - spravljala v neposredno povezavo.²⁴

Poleti 1943 je nastal vtis, kot da je t.i. bela garda po Šorlijevem odhodu mirovala. Po že omenjenem poročilu OK KPS s konca junija "bega in anglofilstvo" v baškem okrožju nista našla "temeljev za svoje umazano delo". Glede t.i. sredine dokument diplomatsko poroča, da je bil ta pojav zgolj malenkosten in da glede na zadnje direktive aktivisti "jurišajo na te zadnje neopredeljene in to z uspehom". Nekoliko drugače je bilo v okviru celotne Primorske in tudi ožjem Tolminskem, kjer je okrajni komite KPS bral levite okrožnemu, češ da kljub trditvam, da pri njih ni bele garde, so že bili raztreseni belogardistični letaki: "Bela garda obstaja in deluje tudi pri vas, samo v javnost si ne upa preveč odkrito". Po mnenju okrajnega komiteja je bilo ljudem nujno treba prikazati grozodejstva bele garde v Ljubljanski pokrajini in dolo-

vedovati, da le-ta poskuša tudi na Primorskem s pomočjo fašistov zanetiti bratomorno klanje.²⁵ Vsekakor moramo pri tem poudariti svojevrstno podobnost med vsebino partizanske in na drugi strani sicer maloštevilne protirevolucionarne propagande. Tudi slednja si je namreč prizadevala, da bi Primorcem čim bolj nazorno prikazala grozodejstva, ki so se dogajala v osrednji Sloveniji, seveda tista, ki so jih imeli na vesti partizani. Tudi centralni komite KPS je pokrajinskega na Primorskem tedaj stalno opozarjal na potencialno nevarnost bele garde in sredinstva. Iz celote ohranjenega dokumentarnega gradiva pa je za ožje baško območje moč ugotoviti zgolj to, da se je na terenu pojavilo nekaj izvodov časnika Domo-ljub ter znane knjige V znamenju OF. Na Primorskem se je sicer v omejenih krogih širila tudi pokrajinska izpostava krovne protirevolucionarne organizacije Slovenske zaveze, ki jo je vodil dr. Janko Kralj, določeno vlogo pri njej pa je imel tudi baški rojak Polde Kemperle. Okrajni komite KPS za Severno Primorsko je od pokrajinskega dobil navodilo, da mora pred njo opozarjati "poštene duhovnike", češ da je to belogardistična organizacija, ki jo vodi "znani belogardist in prijatelj italijanskih oblasti dr. Kralj".²⁶ Te italijanske oblasti pa so tedaj opazale, da se s strani partizanov množijo likvidacije oblastem naklonjenih Slovencev ter ugotavljale, da bi bilo umestno "izkoristiti protikomunistična čustva klera". Goriški kvestor je celo ugotavljal, da ponekod duhovščina, ki obsoja cilje in načine partizanskega boja, sodeluje z oblastmi. Pri tem ni bil konkreten in ni navajal nobenih imen, tako da ne moremo reči, ali so se njegove ugotovitve v kakršnikoli meri nanašale tudi na položaj na Baškem. Glede na dosedanje ugotovitve bi lahko o kakšnem tesnejšem sodelovanju duhovnikov iz Baške doline z italijanskimi oblastmi resno dvo-mili.²⁷

III

Padec italijanskega fašizma 25. julija ter še v bistveno večji meri kapitulacija Italije 8. septembra 1943 sta naznanila prihajajoči poraz fašističnega tabora ter s tem povezano osvoboditev

22 AS (INZ), fasc. 218, pismo Cveta Močnika 11. 2. 1943; fasc. 532/V, poročilo Albina Kovača 28. 3. 1943.

23 AS (INZ), fasc. 532/IV, poročilo OK KPS Bača 29. 6. 1943; Milan Nemač, Slovo od duhovnika Petra Šorlija. Katoliški glas 21. 7. 1988.

24 ZA MNZ, Goriška kvestura, poročilo kvestorja 1. 7. 1943; AS (INZ), fasc. 219/I, poročilo štaba 6. brigade 23. 6. 1943.

25 AS (INZ), fasc. 591/I, pismo okrajnega komiteja KPS 31. 5. 1943.

26 DLR 7, Ljubljana 1989, 428.

27 ZA MNZ, Goriška kvestura, poročilo kvestorja 1. 7. 1943; Zbornik VI, knjiga 6, Ljubljana 1961, 323.

Primorske in združitev z ostalo Slovenijo. Psihološki, politični in tudi vojaški učinek teh dogodkov je bil zelo velik, toda vsaj na Baškem vsled njegovega posebnega pomena ta čas ni prinesel takega posebnega vojaškega preobrata. Še več, Baška in Soška dolina sta se srečali z neke vrste nemško vojaško zasedbo že pred kapitulacijo Italije. Že 25. julija so sicer Nemci z oklopnim vlakom prišli iz Bohinjske Bistrice v Podbrdo, a so se nato umaknili. Drugače je bilo po 25. avgustu, ko je nemško vrhovno poveljstvo zaukazalo armadni skupini B, da zavaruje, to je zasede vse tri železniške proge, ki so vodile v Trst, pontebesko, bohinjsko in južno železnico. Tako so 26. avgusta deli 71. divizije prišli v Podbrdo, naslednjega dne so bili že pri Sv. Luciji, 29. avgusta pa so dosegli začasni "končni" cilj - Solkan. V Baški grapi so te enote odstranjevale razstrelivo pri večjih objektih, po sporazumu z Italijani pa so prevzele zavarovanje tudi ostalih objektov ob železnici, seveda skupaj z italijanskimi enotami.²⁸ Ob razglasitvi kapitulacije Italije so nato tudi v Baški grapi maloštevilni nemški vojaki razorožili veliko večje italijanske enote, razen nekaterih manjših, ki so se čez hribe na svojo roko prebile v Furlanijo. Fašisti in tudi večina italijanskih železničarjev se je z družinami že prej umaknila v Italijo. Partizani so se v Tolminu sicer pogajali o vzpostavitvi nekakšne frontne črte proti Nemcem kot v 1. svetovni vojni, vendar je bilo to povsem nerealno. Italijanske vojake so Nemci odpeljali v ujetništvo v Nemčijo, vendar so se nato deloma vključevali v novo Mussolinijevo republikansko vojsko ter so se začeli vračati v Italijo, v določeni meri tudi na Primorsko.

Ker je Nemcem primanjkovalo vojakov, med drugim tudi za zavarovanje železniške proge pred partizani, so že jeseni 1943 pripeljali omenjeno republikansko vojaštvo tudi v Baško grapo. V tem primeru je šlo za alpski polk Tagliamento, ki je bil sicer formalno del znane divizije Julia. Rekrutiral se je v Furlaniji, štabu v Tolminu pa je načeloval polk. Emilio Zuliani. Sestavljali so ga trije bataljoni, dva alpska ter bersaljerski 1. prostovoljski bataljon B. Mussolini, ki je nekaj časa zasedal prav postojanke od Podbrda do Sv. Lucije. Nemške oblasti so sicer imele za te pomožne italijanske enote svoja poimenovanja. Nemških vojakov je bilo na tem sektorju malo,

ponavadi le ena popolna četa ter nekaj desetih drugih enot, n.pr. SS in policije. Katera četa je bila to, je bilo odvisno od divizije, ki je bila trenutno na Primorskem. Največ časa so bili na tem območju pripadniki 1. čete 139. rezervnega polka 188. divizije gorskih lovcev (Tirolcev). Nekaj desetih Nemcev je bilo na Grahovem in nekaj več v Podbrdu, drugod pa le nekaj posameznikov kot nadzorniki ali poveljniki italijanskih posadk. Vseh zasedenih postojank je bilo na baškem odseku proge 23 in vse razen dveh so bile v neposredni zvezi s progo. Večje posadke - predvsem tudi italijanske - so bile na Kneži, Grahovem in v Podbrdu, drugod pa je bilo nekako od 10 do 30 mož in nekaj med temi manjšimi postojankami je bilo zasedenih z izključno italijanskim moštvom.

Nemci so Primorsko vključili v t.i. Operacijsko cono Jadransko primorje, ki je imela vlogo potencialnega in nato tudi vse bolj pravega frontnega zaledja, v katerem so si prizadevali predvsem zagotoviti varne komunikacije, izkoristiti naravne, industrijske in človeške zmogljivosti, predvsem pa s tem v zvezi nevtralizirati ali celo uničiti močno partizansko gibanje. Slednje bi lahko dosegli z neposrednim vojaškim udarom, vendar sta bili na voljo tudi dve drugi možnosti - prva, da bi s partizani dosegli sporazum in bi le-ti opustili napade na prometnice, druga pa naj bi bila "pravilna" in pravična narodnostna politika do Slovencev na Primorskem, kar naj bi privedlo do položaja, ko Slovenci ne bi več imeli vzroka, da bi se upirali. To naj bi posledično privedlo do razpada ali vsaj do bistvene oslabitve slovenskega partizanstva. Nemci so poskušali z vsemi omenjenimi metodami, med katerimi so bili torej tudi občasni pogovori in poskusi pogajanj med neformalnimi nemškimi zastopniki in raznimi lokalnimi partizanskimi organi. Tudi na Baškem je skoraj prišlo do resnih razgovorov med nemškimi oblastmi in aktivisti, vendar so slednje nadrejeni organi kmalu "opametovali".²⁹ Nemška uprava je slovenskemu prebivalstvu za razliko od prejšnje italijanske nudila popolno kulturno in prosvetno avtonomijo, deloma tudi na upravnem in sodnem področju. Podobno naj bi si Slovenci pomagali sami tudi v pogledu "samoobrambe pred banditi", torej naj bi v skladu s svojimi interesi ter v dogovoru z nemškimi oblastmi oblikovali tudi svojo pomožno

28 Tone FERENC, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967, 60, 62-64.

29 AS (INZ), fasc. 532/V, poročilo Andreja Brovča 29. 11. 1943.

policijo, ki je na Slovenskem, kot vemo, dobila naziv domobranstvo. Le-to naj bi samo skrbelo za red in mir na slovenskem ozemlju, varovalo vasi in tudi prometnice ter važne objekte, kar je bilo seveda v prvenstvenem interesu nemških oblasti. Na Primorskem naj bi potem, ko bi domobranstvo doseglo zadostno moč, oblasti od tu premestile italijanske enote, kar bi omogočalo nadaljnjo emancipacijo slovenstva ipd. Tudi to bi bil argument v nasprotovanju partizanstvu in OF, iz česar je jasno, da je bilo za ustanovitev in razvoj domobranstva na Primorskem zainteresirano seveda tudi protirevolucionarno vodstvo v Gorici, razumljivo pa tudi tisto v Ljubljani.

Kar se tiče uprave v ožjem smislu, so Nemci ohranili italijanski sistem s prefekti na čelu pokrajin, na Goriškem je bil to grof Marino Pace, pri katerem je bil za referenta za slovenske zadeve postavljen dr. Lojze Vogrič, odvetnik s Slapa ob Idrijci. Na podeželju so bili na občinskih sedežih postavljeni slovenski župani oziroma "prefekturni komisarji", v Tolminu je bil to n.pr. Viktor Kavčič. Občine, katerih ozemlje so zasedali partizani, so imelečasne sedeže v Gorici, kjer so izdajale razna potrdila, izkaznice in tudi razne prejemke, če so se "občani" javili na sedežu. Baško dolino je "pokrivala" občina Grahovo in za njenega prefekturnega komisarja - časnega župana - je bil imenovan domačin, gostilničar Janko Rejec. Posvetovalni organ, nekakšen občinski odbor, so sestavljali občinski zastopniki iz sosednjih vasi. Vprašanje pa je, koliko so omenjeni sodelovali pri občinskem upravljanju, saj jim je Okrožna izpostava Odseka za notranje zadeve kasneje prepovedala tozadevno delovanje. Take prepovedi so seveda imele stoočstotni učinek le tam, kjer so partizani povsem obvladovali teren, tega pa je bilo v Baški grapi bolj malo. Poleg župana so bili na občini zaposleni še trije uradniki domačini. Na Grahovem, v Hudajužni in Podbrdu so delovale tudi pošte, v Klavžah pa tudi zasebna elektrarna, ki je bila poleg železniške proge edini omembe vreden gospodarski objekt v dolini. Mnogo ljudi se je zaposlilo pri železnici, tako precej uradnikov, železničarjev kot raznih drugih delavcev. Že v začetku novembra 1943 je OK KPS potožil, da Nemci začenjajo v podbrškem kotu "postavljati uradnike belogardiste". Prav to množično zaposlovanje je OF in njenim organom šlo zelo v nos do konca vojne. Na Grahovem in v Podbrdu so bili v prostorih bivših orožniških postaj tudi zapor. Šole so delovale v Podmelcu, na Grahovem in v Podbrdu,

iz Ljubljane pa je prihajal na Grahovo ordinirat zdravnik dr. Dušan Kovač itd. Županstvo se je ukvarjalo v glavnem z gospodarskimi zadevami, natančneje s preskrbo oziroma aprovizacijo, ki jo je prebivalstvu zagotavljala nemška oblast. Le-to je oznanil prefekt z odredbo "o redni preskrbi civilnega prebivalstva z živili frakcij, ki so pod stalno kontrolo nemških, slovenskih ali italijanskih oblasti". Na Baškem je to aprovizacijo užival velik del prebivalstva, kar naj bi bil tudi eden izmed vzrokov, da je v glavnem bilo za ohranitev neke vrste sožitja z oblastjo, posebej še, če je bila vsaj formalno na nižji stopnji to slovenska oblast, bolje rečeno uprava. Občina je izdajala tudi dvojezične slovensko-nemške osebne izkaznice. Toda dediščina italijanske države je bila še izredno močna, v Gorici so seveda dokumente izdajali zgolj v italijanščini, pa tudi na deželi je zaradi množične italijanske vojaške prisotnosti prihajalo do zapletov. Pozimi 1945 se n.pr. javljajo vesti, da so Italijani pri Sv. Luciji in tudi na Baškem jemali ljudem "nemške" izkaznice ter jim izdajali nove, seveda italijanske.³⁰ Nemške oblasti so seveda te podeželske občine štele za predstavnike lokalnega slovenskega prebivalstva in zato so morale opravljati tudi nekatere manj prijetne posle, to je prenašati in objavljati razna obvestila in zahteve oblasti. V ilustracijo navedimo dogodek iz decembra 1944, ko je županstvo v imenu nemškega poveljstva poslalo ljudem v Rut in Grant "grozilna pisma" z zahtevo, da morajo v nekaj dneh pripeljati vsak po 1 m³ lesa, vsi skupaj pa vsaj 80 m³, v nasprotnem primeru pa jim bodo pobrali ustrezno količino živine ter z izkupičkom sami kupili les! Prebivalci iz obeh vasi so se zatem hoteli na Grahovem o tem pogajati, vendar jim je okrajni odbor OF to preprečil.³¹ Že čez nekaj dni se je v obeh vaseh pojavila velika skupina Italijanov, Nemcev in tudi nekaj domobrancev, ki je aretirala 11 ljudi, ki pa so bili kmalu nato povečini izpuščeni. Nimamo dokazov, da bi bila ta akcija neposredno povezana z zgoraj omenjeno zahtevo, vendar je to zelo verjetno, saj so okupatorjevi vojaki tedaj pobrali osem glav govedi.³² Prav tako je občina

30 Boris MLAKAR, Domobranstvo na Tolminskem. Goriški letnik 6/1979, 221; AS (INZ), fasc. 567/I, zapisnik 2. seje OK KPS 8. 2. 1945; Goriški list 24. 6. 1944, 1. 7. 1944.

31 AS (INZ), fasc. 243/III, poročilo O. C. Kuk 5. 12. 1944; fasc. 243/IV, poročilo O.T.B.3 9. 12. 1944; fasc. 569/I, poročilo OO OF za Baško 8. 12. 1944.

32 AS (INZ), fasc. 243/IV, poročilo O.T.B.3 12. 12. 1944.

pošiljala ljudem pozivnice za delo v Gorici, Tolminu in tudi za potrebe železnice na Baškem.

Na sliki pripadniki domobranske orožniške postojanke na Grahovem. Njen poveljnik por. Avguštin Žnidaršič stoji tretji z desne.

IV

Domobranstvo je nastalo konec septembra 1943 v Ljubljanski pokrajini. Po eni strani je šlo za izraz hotenja protirevolucionarnih sil, da se zoperstavijo vse močnejšemu partizanstvu ter v perspektivi tudi preprečijo OF in KP prevzem oblasti po vojni, po drugi strani pa za sestavni del politike nemškega okupatorja na novozasedenih ozemljih, da bi z domačimi silami vzdrževal red in mir, kar je pomenilo predvsem učinkovito obrambo pred partizanskimi napadi ter varovanje važnih komunikacij. Vodstvo protirevolucije se je zavedalo, da ima kakšne možnosti za uspeh samo v primeru, če se partizanstvu zoperstavi na celotnem slovenskem ozemlju ter pod enotnim vodstvom. V tej smeri so šla tudi njegova nadaljnja prizadevanja, toda okupator temu ni bil naklonjen. Dopustil je le kasnejšo organizacijo domobranstva na Gorenjskem in Primorskem, vendar v organizacijskem in operacijskem pogledu povsem ločeno od tistega v Ljubljani. Kljub temu je zaradi šibkosti protirevolucionarnih sil pomoč za začetek domobranstva na Primorskem morala skoraj v celoti priti iz osrednje Slovenije. Seveda pa so pred tem in tudi še globoko v letu 1944 prihajali s Primorske v

Ljubljano pozivi na pomoč v moštvu in propagandnem materialu, kar se je z nemško dopustitvijo tudi uresničilo. Novembra 1943 je bil sicer že ustanovljen Slovenski narodni varnostni zbor, kar je bil uradni naziv za primorsko domobranstvo, vendar se je le-to začelo bolj razvijati šele spomladi 1944. Omenjeni pozivi in prošnje za pomoč so prihajale tudi iz Tolmina, omeniti pa gre ob tem tudi pismo, ki ga je P. Š. 18. januarja iz Trsta poslal voditelju Slovenske legije v Ljubljani Rudolfu Smersuju. V njem ga je pozval, naj na Primorsko pošljejo domobrance, ker da bo domobranstvo n.pr. v Tolminu gotovo uspelo, če bi se tam takoj nastanila močna domobranska enota. Omenjeni pisec je bil skoraj zagotovo župnik Peter Šorli, ki je tedaj deloval v Trstu.³³

Že novembra in decembra 1943 se na Tolminskem pojavljajo letaki in časopisi, ki propagirajo proti partizanstvu in predvsem KP, posredno in tudi neposredno pa že vabijo prebivalstvo k podpori in vključevanju v domobranstvo. Seveda pa tedaj na tem območju ni bilo še nobene domobranske enote. Januarja 1944 je bil na tolmin-

³³ B. MĹAKAR, Domobranstvo na Tolminskem, 222-223.

skem županstvu odločilni sestanek med vidnejšimi domačimi nasprotniki OF in predstavniki nemških vojaških oblasti. Vidno vlogo pri teh pogovorih je imel že omenjeni dr. Vogrič, pri čemer pa so bila mnenja o tem, ali je na Tolminskem in okoliških območjih že nastopil primeren trenutek za domobranstvo, tedaj še deljena. Toda za začetek so oblasti izdale poziv vsem moškim letnikov 1900-1926, da se dvakrat tedensko javljajo na občini. Sredi februarja - točnega dne ne poznamo - je v Tolmin prispela skupina domobrancev pod poveljstvom nadpor. dr. Lojzeta Ilije, ki je sicer nastopal pod psevdonimom Petrič. Zlepa in zgrda je bilo nato precej mladeničev vključenih v to enoto, ki je 24. februarja 1944 štela 36 domobrancev, kmalu nato pa so z območja Baške grape pripeljali še 15 mož, povečini partizanskih ujetnikov in nekaj mobilizirancev. S pomočjo nemške propagandne skupine ter tudi s svojimi ljudmi so pozimi 1943/1944 domobranci obdelovali teren od Bovca do Kanala in od Podbrda do Sv. Lucije. Seveda z namenom, da pridobijo preostale sposobne moške za prostovoljni vstop v domobranstvo. Kjer akcija ni obrodila uspeha, so pristopili tudi k prisilni mobilizaciji. Nekaj takih akcij je bilo tudi na Baškem, največja in hkrati tudi zadnja je bila konec marca. 27. marca so tako prišli domobranci s štirimi avtomobili v Klavže. Prek megafona in z navijanjem plošč so sklicali ljudi ter vabili fante, naj se prostovoljno javijo in pridružijo domobranstvu in "naj ne poslušajo partizanskih banditov". Zatem so trosili letake s podobnimi pozivi še v zgornjem delu doline. Čez dva dni so akcijo ponovili v Podbrdu. Ob teh akcijah so pridobili le nekaj moških, pri čemer pa je bila verjetno pretirana označba, da so bili to le taki, ki so bili tudi že pod Italijo fašisti in izdajalci!³⁴ V dokumentih OK KPS so se pojavljale tudi oznake, da naj bi domobranska propaganda imela določen uspeh le med "posameznimi prodanci". T.i. bela garda naj bi sicer dosegla nekaj uspehov, toda vsi ti "izraziti izdajalci" naj bi delovali le posamič. Organi KP in OF so menili, da za tem še ne stoji nobena organizacija, menili so, da je ob omenjeni kampanji ob koncu zime bil le tu in

tam kakšen posameznik, ki je simpatiziral z domobranci.³⁵

Ob takih vse številčnejših poročilih in napovedih je bilo torej spomladi 1944 le še vprašanje časa, kdaj se bodo domobranci "zares" in za stalno pojavili tudi v Baški grapi. V Tolminu je nadpor. Ilija, ki je bil za razliko od drugih enot podrejen Wehrmachtu in ne nemški policiji, svojo četo imenoval Straža na Soči. Kot 6. četa je v okvir SNVZ prišla v vseh pogledih šele 1. septembra. Kmalu se je formirala še 9. četa v Kobaridu, obe pa sta postopoma z nekaterimi manjšimi izpostavljenimi posadkami skušali obvladovati tudi širše območje Tolminske. Značaj nekatere orožniške postaje je zadobila tudi prva in edina postojanka primorskih oziroma tolminskih domobrancev na Baškem - na Grahovem. Njen nastanek, nadaljnji obstoj ter skoraj celotna aktivnost so bili povezani z imenom njenega poveljnika Avgušтина Žnidaršiča. Doma je bil iz Morskega pri Kanalu, po poklicu orožnik in je zadnjih 13 let služboval v Kočevju. Po kapitulaciji Italije je prišel domov, v začetku februarja 1944 pa je bil mobiliziran k domobrancem. 27. februarja je bil uradno odrejen za vodjo orožniške postaje na Grahovem. S krajšimi presledki je ostal njen poveljnik do konca vojne, sprva kot narednik, od septembra kot poročnik. Formalno naj bi torej ta orožniška - domobranska postojanka bila ustanovljena 27. februarja 1944. Toda postavlja se vprašanje, zakaj se je imenovala orožniška, saj je to edini tak primer na Primorskem. Morda zgolj zato, ker je bil njen vodja orožniški podčastnik? Res je sicer, da je kasneje Žnidaršič v svojih dopisih pridevnik "orožniška" redno uporabljal, medtem ko npr. v žigu postaje tega ni bilo. V žigu je namreč bil napis Straža na Soči - Postaja Grahovo, na sredini pa je bil upodobljen - kar je bilo nenavadno - kranjski orel!³⁶

V prvih tednih je z Žnidaršičem prihajalo na Grahovo le še nekaj, v civilne obleke napravljenih domobrancev; sprva jih je bilo šest, nastanili pa so se v bivši miličniški vojašnici. Najprej so dnevno hodili iz Tolmina, nato so se ustalili. Njihovo število je zelo nihalo, od treh, štirih pa vse do 17, ob koncu vojne pa je postojanka štela celo 20 domobrancev. Posebej v

34 AS (INZ), fasc. 537/II, poročilo OK KPS za Baško 1. 4. 1944; fasc. 533/V, poročilo OK KPS za Baško 19. 1. 1944; fasc. 899/I, KUZOP, poročilo OK KPS za Baško 4. 4. 1944; Mlakar, Domobranstvo na Tolminskem, 224.

35 AS (INZ), fasc. 532/V, poročilo OK KPS za Baško 29. 12. 1943; fasc. 533/V, poročilo OK KPS za Baško 6. 1. 1944; fasc. 562/VII, poročilo OO SPŽZ 15. 2. 1944 in 11. 3. 1944.

36 AS (INZ), SNVZ, fasc. 11, gradivo 6. čete Tolmin in Postaje Grahovo.

začetku so se pojavljale tudi napovedi o precej višjem številu, vendar se to nikdar ni uresničilo. Tako se je število ustalilo pri 10 do 15 mož, se pravi, da je bila to ena desetina. To je predstavljalo komaj dober odstotek vseh zasedbenih sil na Baškem, pa tudi na samem Grahovem so bili domobranci v veliki manjšini nasproti nemškimi in italijanskim vojakom. Takšna sila seveda ni mogla ničesar pomeniti v operativnem vojaškem pogledu, pač pa je imela svojo vlogo v nadzorovanju prebivalstva z vidika sodelovanja z OF in partizani. Poleg tega je izvajala določene policijske, upravne in predvsem propagandne funkcije, tako da je bil naziv "orožniški" do neke mere upravičen. Domobranska posadka je bila zgolj na Grahovem - v bivši karabinjerski vojašnici -, čeprav so se občasno pojavljale vesti o njihovi prisotnosti tudi na Koritnici, v Podmelcu in v Podbrdu, vendar je šlo v teh primerih le za začasne nastanitve; npr. v Podbrdu poleti in novembra 1944, ko je večja skupina domobrancev prišla iz Tolmina, lahko pa je bilo to povezano tudi s sodelovanjem domobrancev v večjih nemških akcijah oziroma ofenzivah. V neposredno operativnem smislu so bili grahovski domobranci podrejeni nemškemu poveljstvu pri Sv. Luciji, organizacijsko in glede oskrbe pa seveda poveljstvu 6. čete SNVZ v Tolminu, od jeseni 1944 pa v Kobaridu. Za neposreden nadzor je bil posadki dodeljen nemški podčastnik Joseph Selfamoser, ki so ga domobranci po domače imenovali kar Jože.

Kar se tiče podrobnega pregleda nad delovanjem posadke na Grahovem in sploh domobrancev na Baškem, je treba poudariti, da o tem priča predvsem mnogo ohranjenega arhivskega gradiva različnih partizanskih, vojaških in civilnih organov, ki so skrbno spremljali dejavnost domobrancev in sploh nasprotnikov OF. Žal imamo na razpolago izredno malo dokumentov same protirevolucionarne in domobranske strani, tako da smo vezani na že omenjeno partizansko gradivo. Slednje pa seveda o tem ne poroča zmeraj objektivno, na kar bomo opozorili predvsem v primerih, ko je to posebej izrazito.

Glavna naloga grahovske domobranske posadke je bilo seveda nadziranje prebivalstva in zasledovanje oziroma preganjanje vseh pojavov, ki bi kazali na prisotnost organizacij OF, KP, VOS in partizanstva. Toda v prvem razdobju, kot smo deloma že omenili, je bila aktivnost domobrancev namenjena predvsem iskanju in vzpodbujanju morebitnih prostovoljcev, hkrati pa tudi

mobilizaciji moških, ki so bili še "na razpolago" za vojaško službo. Tako je marca v Podmelec prišlo 40 domobrancev, ki so pobrali štiri moške in jih odpeljali v Tolmin. Enoto, v kateri so bili sami domačini s Tolminske, je vodil nadpor. Ilija. Čez nekaj dni so domobranci med domačini poizvedovali, kdo vse je podpiral OF ter napovedovali, da bodo taki slej ko prej aretirani in odvedeni na prisilno delo v Nemčijo. Pri tem je bil posebej prizadeven Žnidaršič, o katerem tudi kasnejša poročila govorijo, da je bil zagret in aktiven protikomunist. Seveda sama grahovska posadka ni mogla izvajati mobilizacije v večjem obsegu. Sicer pa je bilo tudi na tem območju zmeraj manj moških, ki bi jih bilo mogoče odvesti. Na Baškem je bilo še posebej značilno, da so bili moški, ki so še ostali doma, povečini zaposleni pri železnici, teh pa Nemci iz razumljivih razlogov niso pustili mobilizirati. Tako so domobranci konec aprila 1944 pobrali nekaj fantov v Klavžah, vendar so morali vse razen enega izpustiti, ker so bili zaposleni pri železnici oziroma v električni centrali. S tega vidika je zelo zanimivo, a tudi nerazumljivo poročilo, da so tedaj vsi fantje s podbrškega konca, ki so delali pri železnici, hoteli iti k domobrancem. Toda, ker naj bi že med potjo izvedeli, da jih bodo Nemci odvedli neznanokam, so se razen enega vrnili domov, omenjenega pa naj bi mobilizirali Nemci "po krivdi lastne matere"³⁷. Ta dogodek bi bil lahko v zvezi z dejstvom, da so nekaj dni pred omenjenim dogodkom domobranci razposlali pozive, da naj se vsi moški v starosti od 16 do 54 let prijavijo v njihove vrste. Načeloma so bile sicer po tedanjih nemških predpisih za pristop k domobrancem možne le prostovoljne prijave, toda tudi nemške oblasti so v mnogih primerih ravnale drugače. Precej moških so, tudi partizanskih dezertarjev, skrivačev ali celo partizanskih ujetnikov, vsaj posredno - pod grožnjo odvedbe v Nemčijo - prisilile k pristopu med domobrance. Iz kasnejšega časa imamo nekaj poročil, da so domobranci v posameznih vaseh zajeli nekaj mladeničev, npr. sredi oktobra so pod Kojco pobrali pet fantov, ponovno tudi sredi decembra. Pri tem so seveda sodelovali tudi Nemci in Italijani, saj so domobranci na terenu le redko nastopali sami, odločilno besedo pa so v takih primerih imeli Nemci. Pri aretacijah aktivistov OF, skrivačev ipd. je

37 ZA MNZ, poročilo OK VOS 14. 3. 1944; AS (INZ), fasc. 537/I, poročilo PK VOS 15. 3. 1944; fasc. 561/II, poročilo Bora iz Klavž 29. 4. 1944.

seveda odločilno vlogo imela domobranska obveščevalna služba, oziroma domobranski pristaši po vaseh. V tem pogledu se kot značilen in izrazit primer v dokumentih večkrat omenja vas Bukovo.³⁸ O tem, kdo od aretiranih je bil izpuščen in kdo odpeljan v Nemčijo, so razumljivo tudi odločale nemške oblasti.

Pri nekaterih vojaških pohodih je tudi na območju Baškega prihajalo do požigov hiš in gospodarskih poslopij, vendar le v omejenem obsegu. Požigi so se dogodili npr. v Klavžah, Liscu, Zaliscu, najhujši primer pa je bil v Žabžah na Bukovem, ko je zgorelo pet ljudi. Domobranci so bili pri teh akcijah sicer zraven, vendar niso imeli aktivne vloge. Toda po nekaterih poročilih so domobranci aktivistom OF grozili s požigom hiš, tako baje v Oblokah v začetku junija 1944, v Rutu in Grantu pa februarja 1945. Kar se tiče aretacij aktivistov OF in drugih kategorij prebivalcev, je na podlagi približnih podatkov mogoče ugotoviti, da je bilo v akcijah, pri katerih so sodelovali tudi domobranci, na območju Baške grape aretiranih okoli 50 ljudi, od tega največ žensk. Na Grahovem in v Koritnici so domobranci aretirali največ, skoraj 20 ljudi, od tega kar 12 žensk; večino sredi aprila 1944, nekaj pa tudi v začetku novembra. Ob priliki ene od aretacij naj bi domobranci tudi mučili. Sredi decembra so aretirali 10 žensk in enega moškega v Rutu in Grantu, a ženske so na Žnidaršičevo jezo Nemci izpustili. Več aretacij je bilo tudi v Zakojci, Klavžah, Podmelcu, tudi na Bači pri Podbrdu, vendar so tudi te (razen dveh) v Podbrdu izpustili. Najbolj so domobranci kontrolirali Grahovo in bližnje vasi, toda tudi Zarakovec, Rut in podkojške vasi so se pogosto soočale z obiski domobrancev. Le redko pa so zašli v podbrški kot, razen v Hudajužno. Kontrolo so izvajali v glavnem v obliki pogostih patrolj in zased na primernih krajih. Pri obiskih vasi je prihajalo tudi do tatvin, izsiljevanja denarja, samoumevnega zahtevanja hrane in tudi maltretiranja.³⁹ Patroljirali so po cestah, a tudi po stranskih poteh, zasede pa postavljali tudi ob progi, seveda z namenom, da preprečijo partizanske sabotaže.

Znano je patroljiranje v Podbrdu in okolici julija in avgusta, septembra pa so pogosto odhajali do Hudajužne, posebej pa naj bi po partizanskih poročilih terorizirali Temljine. Jeseni in pozimi 1945 so postavljali zasede okoli Bukovega, kjer so izvajali tudi preiskave. Zadnja njihova patrolja je zabeležena 25. aprila 1945 na Bukovski vrh, kjer so obstrelili nekega starca. V vaseh so sprasovali svoje pristaše po informacijah, delali preiskave pri terencih in če jih niso aretirali, so jim grozili ali pa jih skušali spametovati, da prenehajo s svojim delovanjem. Tudi pri tem je bil najbolj prizadeven sam poveljnik Žnidaršič, ki je npr. večkrat zasliševal rajonsko obveščevalko v Podmelcu ter ji grozil z internacijo v Nemčiji. Aktivistom je grozil tudi na Kneži, najraje pa je menda kontroliral Rut in tamkajšnje "sumljive tovarišice".⁴⁰

Ker so torej grahovski domobranci skušali svoj teren obvladovati predvsem z manjšimi patroljami in ker večje domobranske enote, razen ob nekaterih ofenzivah v Baški grapi, enostavno ni bilo, je razumljivo, da je bilo le malo možnosti, da bi prišlo do neposrednega spopada zgolj med domobranci in partizani. Nekaj takih primerov pa je le bilo zabeleženih. Tako se je z domobransko patroljo spopadla manjša enota 2. brigade VDV, ko je ob 3. obletnici OF v Podmelcu izvajala listkovno akcijo; ob tej priliki je padel tudi en partizan. Če ne upoštevamo splošne ofenzive 9. korpusa na Baško grapo konec junija, so partizani napadli Grahovo le še v noči na 16. septembra, vendar brez uspeha, ker je bila postojanka dobro zavarovana. V začetku oktobra je predhodnica Gradnikove brigade padla v domobransko zasedo na Bukovskem vrhu, a pred premočjo so se morali domobranci takoj umakniti. Obratno se je zgodilo 20. decembra, ko se je med Grahovim in Bukovim zaseda 3. čete Zaščitnega bataljona 9. korpusa umaknila pred domobransko patroljo; takrat so celó padli trije partizani. 4. aprila 1945 so v bližini Bukovega partizani napadli skupino Italijanov in domobrancev, tako da so se slednji morali z dvema težkima ranjencema umakniti v postojanko.⁴¹ Prav zaradi redkih ne-

38 AS (INZ), fasc. 234/I, poročilo O. C. 31. divizije 17. 8. 1944, 10. 10. 1944; HVALA, 192, 204.

39 AS (INZ), fasc. 561/VI, poročilo Agitprop komisije pri OK KPS 8. 6. 1944; fasc. 537/II, poročilo OS za Baško 11. 8. 1944; fasc. 243/IV, poročilo O.T.B.3 12. 12. 1944; fasc. 243/V, poročilo O.T.B.3 24. 2. 1945; fasc. 881/I-II, prijave KUZOP-a, okraj Tolmin; Maks HOŽIČ, Kruh spi, je rekel oče. Primorske novice 17. 4. 1981.

40 AS (INZ), fasc. 561/II, Bor poročila iz Klavž 29. 4. 1944; fasc. 537/II, poročilo OS za Tolminsko 14. 6. 1944; fasc. 561/VI, poročilo Agitprop komisije pri OK KPS 19. 6. 1944; fasc. 565/III, poročilo OO OF za Baško 4. 11. 1944; fasc. 564/III, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško 20. 11. 1944.

41 AS (INZ), fasc. 217/II, poročilo 2. brigade VDV 27. 4. 1944; fasc. 234a/II, poročilo komande Kobariškega vojnega področja 20. 9. 1944; fasc. 243/V, poročilo

posrednih spopadov s partizani so bile domobranske izgube razmeroma majhne. Med vojno ni pravzaprav padel noben grahovski domobranec; poleg omenjenih dveh ranjencev so imeli le še enega težko ranjenega, in to v streljanju ponoči 14. julija v bližini Grahovega. Tudi na drugi strani ni videti, da bi partizani poleg omenjenih štirih padlih v neposrednih spopadih z baškimi domobranci imeli še druge izgube. Kot deloma že omenjeno, pa so domobranci z Grahovega nekajkrat sodelovali tudi pri večjih akcijah in v manjših ofenzivah, zato so se morali udeležiti tudi daljših pohodov. V 2. polovici julija so sodelovali v ofenzivi na Cerkljanskem, med tolminskimi domobranci so bili tudi tisti z Grahovega, med drugim so se pojavili tudi v vasi Labinje. Pri tem, enako pa še pri drugih pohodih, so Nemci domobrance zaradi poznavanja krajev uporabljali kot "kažipote". Kot take je tedaj partizanska obveščevalna služba poimensko navedla tri domobrance, doma iz Ruta, vendar z zanimivo pripombo, da so bili "k temu primorani, ker fantje so idealno pošteni in zdravi"! Omeniti gre seveda tudi večkratne pohode v Rut in na Bukovo, predvsem pa konec decembra na Šentviško planoto, ko so tam ropali Nemci in Italijani, med katerimi so partizanski obveščevalci opazili por. Žnidaršiča z nekaj domobranci. Treba je dodati, da vendarle ni razvidno, ali so se slednji tudi udeležili ropanja.⁴²

Tudi pri baških domobrancih je propaganda spadala med njihove važnejše in predvsem stalne dejavnosti. To je veljalo za celotno primorsko domobranstvo, saj je bilo zaradi svoje vojaške šibkosti prisiljeno, da nenehno prepričuje prebivalstvo o potrebi in nujnosti svojega obstoja. S tem naj bi doseglo večjo podporo, se tudi vojaško okrepilo in tako posledično oslabilo OF in partizanstvo. Prebivalstvo in posredno tudi partizane je domobranska in sploh protikomunistična propaganda skušala prepričati, da sta OF in partizanstvo v bistvu povsem komunistični zadevi, zgolj sredstvo KP za doseg absolutne oblasti, izvedbo revolucije ter vzpostavitev sovjetskega sistema. Pod totalitarnim in protiverskim sovjetskim režimom pa seveda Primorci nočejo živeti, zato je še čas, da se od te poti

odvrnejo in oprimejo pravega slovenskega in obnoviteljskega dela, ki ga na Primorskem izvajajo domobranci! Po prepričanju domobranske propagande je OF Primorsko prodajala italijanskim komunistom, toda po drugi strani naj bi na tem območju partizanstvo in komunizem sploh ne imela nobene bodočnosti, saj naj bi sèm prišli Angloameričani, ki ne bodo dopustili, da bi zavladal komunizem. Tudi zato bi veljalo podpreti domobrance, ki so neuradno ves čas namigovali, da se borijo za zavezniško stvar in da imajo povezavo z zavezniki. Ko so le-ti okoli novega leta 1945 iz letal nad Knežo pomotoma odvrgli nekaj padal z materialom, naj bi domobranci to takoj razlagali kot dokaz, da zavezniki pomagajo njim, vsaj tako je o tem pisal Partizanski dnevnik. Proti koncu vojne so se taki glasovi množili. Okoli 20. aprila sta npr. dva domobranci, ki sta bila v Baški grapi na dopustu, v razgovorih zagotavljala, da je zmaga domobrancem zagotovljena in da se bodo odslej skupaj z Nemci in Američani bojevali proti Sovjetom. Konec aprila naj bi po podatkih partizanske obveščevalne službe domobranci skušali prepričati Nemce na Tolminskem, naj ne odidejo in da naj tudi oni skupaj z njimi počakajo Angleže.⁴³ Nemške oblasti seveda uradno take propagande niso dopuščale, toda z bližanjem poraza so tudi v tem domobrancem puščale vse bolj proste roke. Enako je veljalo tudi za izrazito protiitalijansko noto domobranske propagande, pri čemer pa so morali domobranci biti previdni, saj so jih na Tolminskem in Baškem vsepovsod obkrožale številčnejše italijanske enote. Težišče celotne propagande pa je bilo seveda na protikomunizmu, na političnem in ideološkem nasprotovanju komunizmu, pri čemer naj bi bila OF in narodnoosvobodilno partizanstvo samo krinka za že omenjene načrte. Pri tem je propaganda poudarjala in tudi pretiravala pri opisu partizanskega delovanja z raznimi ekscesi, napakami in tudi zločini, posluževala pa se je tudi različnih provokacij.

Partizanski dokumenti poročajo, da so domobranci skoraj praviloma ob svojih obhodih in obiskih po vaseh delili ljudem tudi letake, časopise, knjige, lepili plakate, ob tem pa izvajali tudi ustno propagando. Omenjena literatura je iz Gorice in Ljubljane prihajala tudi po pošti, vendar so jo pogostokrat zaplenili partizanski aktivisti. Nadalje poročila govore o deljenju podobic

O.T.B.3 21. 2. 1945, 13. 4. 1945; Zaščitni bataljon 9. korpusa. Nova Gorica 1983, 27.

42 AS (INZ), fasc. 239/II, poročilo O. C. 9. korpusa 2. 8. 1944; ZA MNZ, poročilo pooblaščenca OZNE za Severnoprimorsko okrožje 3. 1. 1945; Stanko PETELIN, Skoraj srečanje s smrtjo. TV-15, 1. 1. 1964.

43 AS (INZ), fasc. 243/V, poročilo O.T.B.3 27. 4. 1945, 29. 4. 1945; MLAKAR, Domobranstvo na Primorskem, 114-124; Partizanski dnevnik 23. 1. 1945.

in raznih "licemernih letakov", ki pa po besedah partizanskih obveščevalcev niso imeli velikega odmeva. Propagandno gradivo so bodisi delili sami domobranci bodisi njihovi posamezni pristaši, pa tudi "kombinirano". Kot npr. avgusta 1944, ko sta v Hudajužno z vlakom prispela dva domobranca v spremstvu dveh deklet; vsi skupaj so najprej trosili letake po vasi, nato pa literaturo delili ljudem na železniški postaji. Zatem so se z enakimi nameni odpravili proti Podbrdu. Neka ženska pa je trosila letake na poti od Grahovega do Zakojce ipd.⁴⁴ Letake in časnike je večkrat delil tudi por. Žnidaršič, v začetku decembra v grahovski okolici kot "darilo Sv. Miklavža"! Širili so tudi Goriški list, tiskani poltednik, ki je od maja 1944 izhajal v Gorici kot nekakšno uradno glasilo goriških Slovencev. V rubriki Vesti iz Gorice in dežele je objavljala tudi nekatere novice z Baškega. Julija 1944 je začel v Tolminu izhajati tudi sprva ciklostiran, od januarja 1945 pa tiskan tednik Tolminski glas. Vsega skupaj je izšlo 40 števil, domobranci pa so ga delili oziroma prodajali dobesedno od hiše do hiše. Čeprav je imel začuda malo člankov, ki bi zadevali Baško grapo, so ga ljudje dosti kupovali. Zanimivo je, da eno od poročil o tem dogodku pravi, da domobranci vse, kar dobijo s prodajo časnikov, zapijejo!⁴⁵

Domobranci in njihovi sopotniki so se na Primorskem silno trudili za vzpostavitev slovenskega šolstva ter za oživitev kulturnega življenja, ki so ga pred leti uničili fašisti. To prizadevanje je bilo iskreno, seveda pa se ni bilo mogoče izogniti propagandističnemu izrabljanju teh prizadevanj v politične in ideološke namene. Na ožjem Tolminskem in Kobariškem je bilo kulturno in prosvetno delovanje pod neposrednim ali vsaj posrednim domobranskim okriljem kar živahno; šlo je za kulturna društva, tečaje, akademije, šole, literarne večere, zborovanja ipd. Na Baškem je v tem pogledu vladalo pravo mrtvilo, kar je bila pač posledica maloštevilnosti prisotnih domobrancev. Manjkalo je tudi domačih izobražencev, ki bi se za to aktivno zavzeli, pa tudi prebivalstvo za to ni pokazalo pravega navdušenja, čeprav je kazalo neke splošne simpatije do domobranstva. Delovalo je nekaj šol, formalno v sklopu okupatorske oziroma "domobranske" uprave. Edina

omembe vredna kulturna prireditev grahovskih domobrancev je bila sredi junija, ko so sem prišli na obisk domobranci iz Tolmina. Pevski zbor je zapel nekaj pesmi in po 25 letih naj bi se tako na Grahovem uradno spet slišala slovenska pesem. Med pesmimi je izstopala himna "Hej Slovenci", nadpor. Ilija pa je ob tem imel še "krasen govor".⁴⁶

Med različnimi dejavnostmi grahovskih domobrancev je potrebno omeniti tudi njihovo nekako samoumevno prizadevanje, da bi jih prebivalstvo doživljalo in upoštevalo kot slovensko oblast. To se je lahko razumelo tudi kot poskus tekmovanja z OF, ki je tudi poskušala izvajati svojo oblast prek različnih organov in organizacij. Med drugim so pošiljali ljudem po vaseh, tudi tistih, ki so bile pod partizansko kontrolo, pozive, da se javijo na orožniški postaji na Grahovem. V začetku avgusta je tako M. P. iz Bukovskega vrha dobila poziv, da se ob 15. uri "predstavi" orožniški postaji z dostavkom, da "v slučaju da imenovana se ne predstavi, bode aretirana in kaznovana"! Podobno pošto s pozivi na Grahovo naj bi 2. avgusta dobilo kar 22 oseb v Zakojci. Po partizanskih obveščevalnih virih so domobranci pozvanim, ki se ne bi javili, grozili, da jih pridejo iskat in da bodo odvedeni v Nemčijo. O tem nimamo nadaljnjih podatkov, vendar je verjetno šlo za osumljene partizanske aktiviste ali pa za potencialne mobilizirance za razna dela. Zanimivo je dejstvo, da so s temi pozivi grahovski domobranci posegali tudi na območje občine Cerklje in se torej niso omejevali na občino Grahovo. Grožnje s privedbo so bile morda povežane - vsaj v primeru Zakojce - s kaznovalno odpravo Nemcev in domobrancev v začetku oktobra, ki je tedaj aretirala 13 vaščanov.⁴⁷ Take pozive so pošiljali tudi na Bukovo; M. D. naj bi se npr. na Grahovem zglasila 29. septembra. Ker se ni odzvala, so jo domobranci kar dvakrat iskali, vendar zaman, ker je ni bilo doma. Še konec aprila 1945 je por. Žnidaršič aretiral aktivista in obveščevalca iz Zakojce ter ga poslal domobranski posadki v Tolmin. Po popisu njegovih grehov je tamkajšnjemu poveljniku priporočil, da se zapornika "oddalji od njegovega pristojnega bivališča, ker je resnično kriv za vse, kar ga

44 ZA MNZ, OI ONZ za Baško, poročilo obveščevalnega oddelka 30. 8. 1944; AS (INZ), fasc. 243/III, poročilo O. C. Kuk 5. 12. 1944.

45 AS (INZ), fasc. 239/I, poročilo O. C. 9. korpusa 1. 10. 1944.

46 Goriški list 24. 6. 1944; AS (INZ), fasc. 233/II, poročilo O. C. 9. korpusa 12. 2. 1945.

47 AS (INZ), fasc. 11/III, pozivnica 2. 8. 1944; fasc. 234/I, poročilo O. C. 31. divizije 7. 8. 1944.

podpisani dolži v tej obtožnici".⁴⁸ Med drugim mu je tudi očital, da je za potrebe Gospodarske komisije popolnoma izropal dve družini, ki sta imeli sinova pri domobrancih.

Zanimiva in značilna je bila poteza domobrancev ob obisku in aretacijah partizanskih aktivistov na Bači pri Podbrdu. Enega domačina so namreč postavili "za stražo" z nalogo, da v Podbrdo takoj javi, če bi se v bližini pojavili partizani. Pri tem so mu celó zagrozili, da bo ustrelen, če straže ne bo v redu opravljal. Pojavljale so se tudi vesti, da so npr. na Bukovem domobranci začasno pobrali nekaj civilov za popravilo ceste, drugič pa so skupaj z Nemci v Rakovcu in Klavžah za delo mobilizirali nekaj deklet. Decembra so na Kneži raznašali pozivnice (nemške?) za delo v Gorici, ženske pa so bile "vabljenе" na delo v Tolmin. Verjetno je šlo za dela pri graditvi nemške obrambne linije, nekakšno pravno osnovo pa je ta obveznost imela v odredbi vrhovnega komisarja v Trstu o obvezni delovni službi v Jadranskem primorju.⁴⁹ Nekakšen izraz izvajanja oblasti so bila tudi oznanila, ki so jih morali duhovniki brati v cerkvah po Baški grapi, da so namreč ljudje dolžni domobrancem v najkrajšem času oddati vso vojaško opremo in orožje. Primorski dnevnik je v komentarju poudaril, da tega materiala, ki bi sicer že zdavnaj moral biti v rokah partizanov, seveda nihče ne bo izročal "krvnikom slov. naroda". Pri tem je okrcal duhovnike, češ da s takimi oznanili podpirajo narodne izdajalce in tako tudi sami postajajo izdajalci! V vojnih razmerah je količina oblasti bila odvisna seveda predvsem od vojaške moči in v tem pogledu, kot že rečeno, so bili domobranci na Baškem šibki, da bolj skoraj ne bi mogli biti. Nekoliko bolj ugodno razmerje sil je veljalo zanje, kar zadeva podpore med prebivalstvom, toda to v danem položaju takrat pač ni odločalo. Pravo oblast so v Baški grapi imeli Nemci, njim pa je šlo predvsem za nemoteno obratovanje železniške proge. Izven tega so slovenskim "oblastem", to je domobrancem in grahovskemu županstvu, puščali proste roke. Maneverskega prostora pa je bilo med nemško in na drugi strani partizansko oblastjo seveda le malo. V praksi se je domobranska oblast morala omejiti

na nekakšno policijsko delovanje, kar smo že opisali, po drugi strani pa je skupaj z občinsko upravo šlo za prenašanje sicer redkih nemških ukazov in zahtev do prebivalstva. Ob koncu vojne naj bi se domobranske perspektive v tem pogledu izboljšale, saj naj bi jim Nemci obljubili, da se bodo umaknili in jim prepustili oblast. Zato naj bi se domobranci začeli obnašati bolj samozavestno in oholo, a to je bila lahko zgolj pristranska partizanska ocena.⁵⁰ Toda glede na znano razmerje sil je bila takšna možnost sila iluzorna, o čemer so si bili verjetno na jasnem tudi sami domobranci.

Ob vsem tem nam ostane še odgovor na vprašanje, koliko moških z baškega območja je sploh vstopilo v domobranske vrste, ali natančneje, koliko jih je bilo pri domobrancih. Dokumenti, ki jih imamo na voljo, nam ne omogočajo povsem natančne ocene. Ne vemo namreč, koliko izmed teh je bilo prostovoljcev in koliko jih je bilo prisilnih mobilizirancev, lahko pa bi seveda govorili tudi o neke vrste vmesni kategoriji. V slednjo bi lahko brez dvoma uvrstili ujete partizane pa tudi dezertarje, ki jim je v primeru odklonitve vstopa med domobrance grozila najmanj internacija v Nemčiji. Znana sta dva taka primera iz vasi Porezen. Spomladi 1944 so organi OF zabeležili kar nekaj primerov prostovoljnega odhoda k domobrancem, čeprav so največjo skupino tedaj tolminski domobranci skupaj z Nemci mobilizirali. Za poletje 1944 naj bi veljalo, da s tega območja k domobrancem ni pristopil nihče. Natančnih števil za celotno razdobje iz dokumentov pa ni mogoče ugotoviti, čeprav imamo vsaj eno zbirno poročilo s konca maja 1944. Takrat je Oblastni komite KPS Centralnemu komiteju navedel, da je bilo v baškem okrožju dotlej ugotovljenih 57 primerov pristopa k domobrancem. Pri tem je važno dodati, da je tedanje baško okrožje obsegalo precej večje območje kot zgolj Baško dolino.⁵¹ Kljub nepopolnim podatkom lahko ocenimo, da je bilo z ožjega baškega območja pri domobrancih v celotnem razdobju približno 40 moških, če pa jim prištejemo še 15 primerov s tem tesno povezanih podkojških vasi, pridemo torej do števila 55. Na podlagi različnih neposrednih in posrednih podatkov ocenjujemo, da je bilo med temi dobra tretjina prostovoljcev,

48 AS (INZ), fasc. 234/I, poročilo O. C. 31. divizije 2. 10. 1944; fasc. 11/III, pismo por. Žnidaršiča 28. 4. 1945.

49 AS (INZ), fasc. 537/II, poročilo OS za Baško 11. 8. 1944; fasc. 236/I, poročilo O. C. 9. korpusa 29. 8. 1944; fasc. 238/II, poročilo O. C. 9. korpusa 12. 12. 1944; fasc. 243/IV, poročilo O.T.B.3 13. 12. 1944.

50 Partizanski dnevnik 9. 3. 1945; AS (INZ), fasc. 243/V, poročilo O.T.B.3 28. 2. 1945.

51 Janko VALENTINČIČ, Kronika NOB 1918-1945 Podbrdo. Podbrdo 1990, 38; AS (INZ), fasc. 533/II, poročilo oblastnega komiteja KPS 30. 5. 1944.

ostali pa so bili na tak ali drugačen način k vstopu prisiljeni. Skoraj vsi so bili seveda kmečkega rodu, glede zastopanosti po vaseh pa izstopa predvsem Rut, od koder naj bi izviralo kar 15 domobrancev. Za ostale vasi so znani le po eden, dva ali kvečjemu trije primeri, pri čemer pa naj ne bi bilo nobenega domobranca iz Petrovega brda, Kuka, Hudajužne, Kneže ter vasi nad Knežo. Ti baški domobranci so v glavnem služili v Tolminu in Kobaridu, v manjši meri pa tudi v Gorici in drugod. Zaradi poznavanja domačih krajev pa jih je bilo nekaj ponavadi tudi med grahovsko posadko. Ob tem naj navedemo značilno poročilo OI ONZ z začetka avgusta 1944, ki pravi, da vsako soboto v Tolmin prihaja veliko število "sorodnikov od domobrancev iz Grahovega, Podbrda, Bukovega in tudi Planote"!⁵²

V

Če smo ugotovili, da je bil vojaški pomen baških domobrancev skoraj zanemarljiv, pa to gotovo ni veljalo za njihovo politično "težo". Pri tem se seveda ne gre omejevat samo na domobranstvo v ožjem smislu, temveč je treba pritegniti še pojme in manj oprijemljive pojave, kot so bela garda, plava garda, reakcija, sredina; da ne govorimo še o anglofilstvu, skrivaštvu, dezertstvu ipd. Politični, oblastni in vojaški organi OF so namreč ves čas domobranstvu in drugim naštetim pojavom posvečali izredno veliko pozornosti. Za to so porabili dosti časa in energije in prav v tej zrcalni sliki domobranstva v očeh organov OF je videti omenjeno veliko politično težo. Nimamo dovolj prostora, da bi lahko podrobeneje prikazali mnogoplasten odnos OF do domobranstva in sorodnih pojavov, zato se moramo zadovoljiti samo z nekaterimi splošnejšimi ugotovitvami. Partizanska oblast je predvsem stalno in natančno opazovala, ocenjevala in analizirala politični položaj, seveda v tem smislu, kakšno je razpoloženje in stališče prebivalstva do okupatorja, domobranstva in seveda tudi do nje same. Položaj je ocenjevala strogo in z zelo strogimi kriteriji, zato ne preseneča, da tozadevne partizanske dokumente preveva stalno in veliko nezadovoljstvo s političnim položajem v Baški grapi. Posebej partijski in skojevski organi so bili zelo nezadovoljni z obnašanjem prebivalstva. Pri tem nikakor ni šlo zgolj za nekakšne simpatije ali

podpiranje domobrancev, temveč tudi za oportunistem do okupatorske oblasti. Sèm je kajpak treba prišteti tudi stalno zaposlovanje pri železnici in drugih občasnih delih, odpor do partizanske mobilizacije, dezertiranje, "politiko čakanja", širjenje neresničnih vesti o partizanski vojski, omahljivost, "samosvojost" itd. Velik problem so bili tudi skrivači, ki so ponekod po vaseh povsem obvladovali položaj. Že jeseni 1943 je PK VOS večino vasi ob progi označil kot najslabše na Tolminskem in navedel, da je v njih zelo narasel odpor proti OF. Toda za vsem tem še ni videl grožnje domobranstva, ker ga pač tedaj še ni bilo, temveč predvsem t.i. sredine.⁵³ Okrajni komite KPS je v začetku maja 1944 ocenil vse vasi z vidika odnosa do OF in do okupatorske in protirevolucionarne strani. V Znojilah in Hudajužni naj bi bilo za OF najslabše, najboljše pa v Grantu, medtem ko naj bi bili najbolj pod vplivom domobrancev Klavže in Podmelec. Skojevski komite je kasneje za cel okraj ugotavljal, da so "ljudje nerevolucionarni, drugače pa dobri"! Vpliv bele garde se je po mnenju OO OF utrjeval, zato je naročal OI ONZ, da je treba aretirati ljudi, ki vzdržujejo stalne zveze z domobranci.⁵⁴ Poleti je postajal položaj za OF še manj ugoden; deloma neuspeli napad 9. korpusa na železniško progo je povzročil upadanje morale pri ljudeh, tako da so postale vprašljive tudi volitve v narodnoosvobodilne odbore, na katere so se tedaj pripravljali. Ko so sestavljali volivne sezname, so aktivisti OF ugotavljali, da za nekatere vasi nima smisla delati seznamov, saj naj bi po njihovih kriterijih več kot polovica ljudi te pravice ne imela, npr. v Stržiščah, Kuku in Znojilah. Dejansko so volitve izvedli le v Rutu, Grantu, Liscu in na Selih, kasneje v septembru pa le še v Poreznu. Problem volivnih upravičencev je seveda nastal tudi v Rutu, kjer je bilo več domobranskih družin, tako da tam 26 ljudi ni dobilo volivne pravice.⁵⁵ V Stržiščah, ki so bile stalno

52 ZA MNZ, OI ONZ za Baško, poročilo 6. 8. 1944.

53 ZA MNZ, PK VOS, dopis 22. 10. 1943; prav tam, poročilo 2. 12. 1943; AS (INZ), fasc. 532/V, poročila OK KPS 20. 11. 1943, 29. 11. 1943, 29. 12. 1943.

54 AS (INZ), fasc. 561/IV, zapisnik seje okrajnega komiteja KPS za Baško 4. 5. 1944; fasc. 562/VI, poročilo OK SKOJ 15. 5. 1944; fasc. 533/V, poročilo OK KPS 2. 6. 1944; fasc. 542/III, poročilo OO OF za Baško 24. 6. 1944; ZA MNZ, OI ONZ za Baško, poročilo 23. 5. 1944.

55 AS (INZ), fasc. 561/IV, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško 7. 7. 1944; fasc. 561/IV, OI ONZ za Baško poročila 30. 8. 1944; fasc. 567/IV, poročilo okrajne partijske konference 15. 9. 1944; fasc. 565/I, poročilo OO OF za Baško 19. 9. 1944; fasc. 565/VII, po-

na udaru partizanske kritike, so morali razpustiti partijsko celico, vse večje je bilo število skrivačev. OO OF je moral konec februarja 1945 ugotoviti, da so v osmih vaseh ljudje enostavno razpustili odbore OF in sploh več ne sprejemajo njihove pošte. Marca, tik pred koncem vojne, kar v 11 vaseh ni bilo nobene organizacije OF, niti ne simpatizerske skupine. Vasi onstran proge naj bi bile za partizansko gibanje izgubljene, razen Ruta in Granta, pa še tu ni šlo brez že omenjenih problemov. Vzroki za to naj bi bili v velikem oportunističnem ljudem, v stalni kontroli okupatorja in domobrancev, v stalnosti in prepričljivosti njihove propagande.⁵⁶ Veliko naj bi k takemu stanju pripomogli tudi duhovniki, pri čemer sta bila posebej izpostavljena župnika v Stržiščah in na Bukovem. Župnik na Grahovem naj bi bil sprva tudi nasprotnik OF, toda 21 ujetih partizanov, ki so jih ustrelili Nemci pred njegovim župniščem, ga je navdala s premišljevanjem. Toda spomladi 1945. ga je OZNA spet slabo ocenila. Župnijski upravitelj v Podmelcu Slavko Rejec pa je po drugi strani celo vodil nekakšno partizansko šolo.⁵⁷ Še vedno so se tudi pojavljale vesti o Petru Šorliju, ki je v tem razdobju nekajkrat za kratek čas prišel na Tolminsko. Ko so ga v začetku oktobra Nemci aretirali v Trstu in zaradi sodelovanja z zavezniško obveščevalno službo poslali v Dachau, je OO OF nekoliko škodoželjno ugotavljal, da so pri njem ob aretaciji našli "mnogo pisanja od angleške reakcije" ter zaključil, da "Nemci so s tem tudi nam koristili... Sedaj je upanje, da bo prenehal s to njegovo lumparijo."⁵⁸

Partizanski organi so torej iskali vzroke za zanje neugoden tok razvoja predvsem v posebnem objektivnem položaju Baške grape z njeno železnico oziroma v dejavnikih, ki so bili izven njihovega vpliva in dosega. Vzroke in izvirne grehe za to so le redko iskali pri sebi, pri svojih napakah ali zgrešeni taktiki. Čeprav drži, da je tega bilo bistveno manj kot npr. v Ljubljanski

pokrajini, pa je le potrebno omeniti tudi nekaj takih pojavov. Partijski organi so o ljudeh menili, da so nezreli in premalo politično podkovani, aktivisti pa naj bi bili odločno premalo čuječi in niso znali pospešiti t.i. diferenciacije. Premalo da so delali z ljudmi in imeli premalo sestankov. Prizadevanja, da bi za vsako ceno dosegli diferenciacijo med "našimi" in nasprotniki, so seveda lahko hitro privedla do sektaštva, do pavšalnega obsojanja in etiketiranja ljudi, ki se niso skladali z vnaprejšnjimi predstavami o popolni predanosti OF in KP. Tako je že konec leta 1943 PK KPS baške komuniste zelo vehementno pozval k delu za diferenciacijo. Predvideval je, da bo pri tem del sredine odstopil od OF in "prešel na odkrite belogardistične pozicije, toda tam jih bo lažje razkrinkovati", nato pa je zahteval, da je "treba pojačati propagando v tem, da vedno bolj popularizirate Stalina, SSSR, Komunistično partijo itd. Pri tem ne popuščati!"⁵⁹ Sektaštvo se je pojavljalo še kasneje, in to v različnih oblikah, kar je potrjevalo domobrance in njihove pristaše v prepričanju, da gre pri vsej stvari le za komunistično revolucijo. "Napake" so delali celo vodilni funkcionarji. Sekretar OK KPS Avgust Špacapan-Strnad se je ob obisku župnika v Stržiščah le-temu predstavil kot funkcionar KP ter s komunističnim znakom v gumbnici. Dovzetnost ljudi za nasprotno propagando je povečevalo tudi nepravilno ravnanje partizanskih enot, saj je večkrat prihajalo do nasilnih rekvizicij, spomladi 1945 pa je bilo ravnanje partizanov po mnenju OK KPS celo poglavitni razlog za "padanje morale". Ljudje vojski niso več zaupali, odnosi v njej naj bi bili vprašljivi, pogoste pritožbe so letele na častnike in intendante. Šlo je zlasti za zavezniške pošiljke, ki naj bi le redko prišle do navadnih borcev. Stalni dejavnik destabilizacije so bili partizanski dezertjerji, ki so včasih neposredno potrjevali domobransko propagando ali celo okrepili domobranske vrste. Prave analize o vzrokih številnih pobegov se organi OF nekako niso mogli lotiti.⁶⁰ Še iz zgodnejšega razdobja je zanimivo poročilo obveščevalnega centra 9. korpusa o tem, kako je na Baškem odmevala ustrelitev 15 Cerkljanov -

ročilo OO OF za Baško 19. 10. 1944; fasc. 533/V, poročilo Henrika Zdečarja iz Baškega okrožja, brez datuma.

56 AS (INZ), fasc. 567/V, seznam vasi in organizacij v okraju Bača, brez datuma.

57 Slavko REJEC, Partizanska šola v Podmelcu in njene podružnice. Goriški letnik 11/1984, 212-213; AS (INZ), fasc. 567/I, zapisnik 3. seje OK KPS 7. 3. 1945.

58 Partizanski dnevnik 15. 6. 1944; ZA MNZ, OK VOS, poročilo 14. 12. 1943; AS (INZ), fasc. 537/II, poročilo OS za Baško 9. 6. 1944; fasc. 565/VII, poročilo OO OF za Baško 7. 11. 1944.

59 AS (INZ), fasc. 532/V, pismo PK KPS 19. 12. 1943; fasc. 533/II, poročilo Oblastnega komiteja KPS 30. 5. 1944.

60 AS (INZ), fasc. 533/V, Albin Kovač Francu Kimovcu 19. 6. 1944; fasc. 536/II, poročilo Oblastnega komiteja KPS 28. 7. 1944; fasc. 567/I, zapisnik seje OK KPS 12. 4. 1945; prav tam, zapisnik seje 8. 2. 1945.

med njimi tudi dveh kaplanov - kot povračilni ukrep za tragične posledice nemškega napada na partijsko šolo 27. januarja 1944. Obveščevalci so ugotavljali, da je bilo ob tem med ljudmi nekaj nezadovoljstva, izjavljali so, da se s tem ne strinjajo, vendar se zaradi tega še niso začeli "družiti s Švabi ali pa prehajati na stran bega". Vprašanje je seveda, kakšni bi bili ti odmevi in kako bi jih domobranci izrabili, če bi do omenjenih dogodkov prišlo leto dni kasneje.⁶¹

Organi OF so pri poskusih, kako zaustaviti naraščajoči vpliv domačih nasprotnikov, posegali tudi po več ali manj represivnih ukrepih. VOS je seveda zbirala podatke o vseh očitnih nasprotnikih, pa tudi tistih, ki so bili tega le osumljeni. Organi OF in KP so dali določene osebe posebej nadzorovati in zasledovati in ko so bili potrebni podatki zbrani, so bili z njihove strani večkrat podani predlogi, da se določene ljudi "odpelje". Ker je šlo ponavadi za osebe, ki so bivale v dolini, kamor partizanska oblast ni segala, to nujno ni imelo konkretnih posledic. Že spomladi 1944 je OO OF za Baško zahteval od OI ONZ aretacijo vseh, ki so stalno imeli zveze z domobranci, vendar se je tedaj partizanska policija še izgovarjala, da nima konkretnih dokazov. Že konec decembra 1943 pa je PK VOS ukazala OK VOS, da v Klavžah aretira in od tam odpelje vse, ki širijo nasprotno propagando. Sklenila je, da se mora proti organizatorju uporabiti "najstrožje mere". Poskus aretacije nasprotnikov iz Klavž se je ponovil septembra naslednjega leta, a nimamo podatkov, kako se je zadeva končala. Oktobra je OO OF predlagal načelstvu Narodne zaščite, da iz Koritnice in Grahovega odpelje pet ljudi, "odkritih nasprotnikov NOB" in partizanskih dezertarjev. Naslednji mesec pa je OK KPS naročil vojaškemu organu, da se določenih možkih iz Koritnice, Grahovega, Kneže, Klavž in Orehka, ki so bili mobilizirani, "ne sme pustiti domov, tudi če niso sposobni za operativne enote", češ da so se v preteklosti obnašali slabo ali celo sovražno. V predloženem seznamu je bilo 11 oseb.⁶² Glede konkretnih aretacij pa navedimo primer treh žensk, ki naj bi "vohunile za domo-

bransko posadko v Grahovem. Njihove aretacije je novembra 1944 pri Koritnici izvedla patrolja 3. bataljona 2. brigade VDV. Prišlo je tudi do poskusa atentata na Žnidaršiča. Pojavil se je tudi predlog OO OF za Baško, da bi domobranskim družinam imovino zaplenili, njih pa izgnali v sovražne postojanke; aktivisti bi seveda morali napraviti seznam družin, ki bi prišle v poštev. Predlog je slonel na odloku "o izrednih merah proti pomagačem okupatorja, švabobrancev in drugih veleizdajnikov", ki ga je 20. avgusta 1944 izdalo predsedstvo SNOS. Videti je, da se na Baškem ta ukrep ni izvedel, saj je še marca 1945. okrožno partijsko vodstvo opozarjalo, da je treba biti glede izgonov zelo previden in da bi prišli v poštev le izraziti primeri, npr. organizatorji. Družine skrivačev naj bi najprej opozorili in če kampanja ne bi uspela, bi jih nato izgnali ter "vsak primer popularizirali".⁶³ Tudi na Baškem je bilo po kapitulaciji Italije izvedenih nekaj likvidacij, največ seveda takoj v jeseni 1943. Kot primer navedimo Andreja Groharja, mesarja iz Podbrda, ki je kupoval meso za potrebe Nemcev. Prve likvidacije je izvajala še partizanska vojska, z Groharjem pa je že opravil baški VOS. Ta primer sicer še ni imel izrazitega političnega ali ideološkega ozadja, drugače pa je bilo v primeru kasnejše likvidacije Ivana Okrogliča iz Ruta, za katerega je OK VOS poročala, da je dajal izjave proti OF; bil je že v letih, saj je bil letnik 1883! Kasneje so se likvidacijam zaradi izredne politične občutljivosti izogibali, čeprav se je stalno zahtevala odločnejša "politika". No, že decembra 1943 je PK VOS okrožni komisiji svetovala ostrejši nastop, januarja 1944 pa, da "izdajalsko golazen je treba v kali zatreti"! Oblastni komite KPS je julija pisal okrožnemu, da je treba belo gardo čistiti brez formalnosti (sodišča?), tudi likvidirati, za kar bo odgovarjal prav OK. Novembra 1944 pa je okrajni komite za Baško, ko je v podbrškem kotu ugotavljal prisotnost "organizirane belo-plave in ne vem še kakšne garde", sklenil da bo "po njej trdo udariti ter se tega lotiti z boljševisko trdnostjo in vztrajnostjo".⁶⁴

61 AS (INZ), fasc. 73/IV, poročilo O. C. 9. korpusa 15. 3. 1944.

62 AS (INZ), fasc. 542/III, poročilo OO OF za Baško 24. 6. 1944; fasc. 561/IV, poročilo celice Logaršče 13. 9. 1944; fasc. 565/II, poročilo okrajnega odbora OF za Baško 16. 10. 1944; fasc. 567/IV, izjava okrajnega komiteja KPS za Baško 23. 11. 1944; Drago VRESNIK, Druga brigada VDV - narodne obrambe. Ljubljana 1987, 151.

63 AS (INZ), fasc. 565/II, sklepi 7. seje OO OF za Baško 15. 11. 1944; fasc. 567/I, zapisnik okrožnega partijskega aktiva 5. 3. 1945.

64 ZA MNZ, PK VOS, poročilo oktobra 1943; prav tam, dopis PK VOS 29. 12. 1943; 9. 1. 1944; prav tam, poročilo OK VOS 16. 4. 1944; AS (INZ), fasc. 561/II, dopis Oblastnega komiteja KPS 5. 7. 1944; fasc. 564/I, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško 4. 11. 1944.

Vodstvo OF je ves čas menilo, da razmeroma široko simpatiziranje z domobranstvom ali vsaj nasprotovanje partizanski oblasti na Baškem korenini predvsem v splošni neinformiranosti in nepoznavanju mednarodnega vojaškega in političnega razvoja. Prav prizadevanja v tej smeri so imela veliko vlogo v njegovem prizadevanju za t.i. razkroj domobranstva. Ta aktivnost je bila pravzaprav zmes informiranja, pozivov, obljub ter groženj, s čimer naj bi dosegli moralni razkroj, nato pa tudi fizični razpad domobranstva. Tako bi se predvidoma večina domobrancev, ko bi spoznala svojo zmoto in brezizhodnost, enostavno razbežala; po možnosti pa tudi prebežala v partizansko vojsko.

Na Tolminskem in Baškem taka prizadevanja potekajo že od pomladi 1944, vrh pa dosežejo poleti, ko se z vrha (PO OF) pojavljajo odločne zahteve, da je v tem času zelo važno, "da se sovražni tabor bege čimbolj razkroji". Opozarja sicer, da se je treba vzdržati ostrih obsodb vseh prebeglih, saj bi s tem ne dosegli namena pri ostalih potencialnih prebežnikih. V ta namen je seveda sodila tudi natančna evidenca vseh domobrancev in sploh vseh, ki so se iz različnih vzrokov, a po mnenju partizanskih oblasti neupravičeno, nahajali v okupatorskih postojankah. Na družine le-teh so izvajali pritisk, da same pri svojcih dosežejo prenehanje službovanja Nemcem, saj je "vsakemu jasno, da je zmaga na naši strani".⁶⁵ V tej zvezi pa so se pojavljale tudi pretirano optimistične vesti, da so domobranci moralno povsem na tleh in da se že začenjajo množični pobegi. Ena takih "vesti" sega v konec julija 1944. Pravi, da je iz domobranske postojanke na Kneži (?) v zadnjih dneh pobegnilo 21 domobrancev!

Izredno so se posvečali razkroju domobranstva tudi ob t.i. tekmovanju zmage. V tem okviru je odsek za informiranje in propagando pri OO OF v začetku avgusta načrtoval, da bodo pripravili deset pobegov iz sovražnega tabora, za pospešitev razkroja pa naj bi spisali in odposlali domobranskim družinam 50 pisem. Kmalu se je pokazalo, da družine domobrancev in skrivačev sicer s skrbjo povprašujejo, kaj se bo zgodilo z njihovimi možmi in sinovi, če si ne premislijo, toda OK KPS je vendarle ugotavljal, da se je za razkroj domobranstva vse premalo delalo. Ugotovil je, da je bilo premalo napisnih in listkovnih akcij in da se je tudi premalo pritiskalo na domo-

branske družine, kar je kazalo, da pri vsem tem ni bilo pravega učinka.⁶⁶

Veliko bolj načrtno in v vsejugoslovanskem okviru je potekala kampanja v 1. polovici septembra. Ta je sledila pozivu Josipa Broza Tita s 30. avgusta, da vsi slovenski in hrvaški domobranci ter četniki do 15. septembra zapuste službo pri okupatorju ter prestopijo na stran NOV Jugoslavije. Če se ne bi odzvali, bi se jih po tem pozivu štelo za narodne izdajalce in bi odgovarjali pred vojaškimi sodišči ipd. Omenjeni Titov Zadnji poziv so širili tudi v baškem okraju, tako med vsemi družinami, ki so prihajale v poštev, kot tudi v postojankah. Organizacije OF so jih pošiljale tudi drugim, n.pr. uslužbencem na občini Grahovo; "župan" Rejec je bil ponovno pozvan, da odloži svojo funkcijo. Po izteku roka se je OO OF pohvalil, da ni ostal noben domobranec in nobena domobranska družina, ki ne bi vedela za Titov poziv; dobil ga je seveda tudi por. Žnidaršič. Rezultat te kampanje je bil skoraj množičen pobeg domobrancev iz Tolmina, toda na Baškem je ostala brez odziva. Grahovski domobranci so se menda izgovarjali, da vojne še ne bo konec in da ne nameravajo še cele zime prebiti zunaj na mrazu! Odzval se ni noben domači domobranec. Poročali so le o enem očetu, ki je šel po svojega sina, vendar ga ni mogel prepričati, da bi prišel domov. Kljub temu pa so npr. v Rutu, kjer je bilo največ domobranskih družin, opazili, da so le-te postale bolj dovzetne za partizanske argumente. Ugotavljali so, da celo prihajajo na sestanke, da pa na "nasprotnem bregu" končno vztraja le še ena družina.⁶⁷ Očitno pa se je tedaj nekaj dogajalo tudi s por. Žnidaršičem, saj naj bi po partizanskem napadu na Grahovo 16. septembra svojim podrejenim dejal, da naj odidejo, kamor jih je volja, ker da se on odpravlja k četnikom! Kot vemo, se to sicer ni zgodilo. Toda v tedanjem ozračju taka izjava ni bila neverjetna, saj je n.pr. poveljnik 9. domobranske čete v Kobaridu nadpor. Radko Cotič resnično pobegnil z delom moštva k četnikom, vendar so ga Nemci kmalu ujeli. Morda je v neki zvezi s temi dogodki tudi pismo, ki ga je pro-

65 AS (INZ), fasc. 542/III, dopis PO OF 5. 7. 1944.

66 AS (INZ), fasc. 541/III, dopis PO OF 25. 7. 1944; fasc. 561/VI, OO OF, načrt za tekmovanje 9. 8. 1944; fasc. 533/V, poročilo OK KPS 10. 8. 1944, 18. 8. 1944.

67 AS (INZ), fasc. 567/II, dopis Oblastnega komiteja KPS 1. 9. 1944; fasc. 565/II, pozivi za okupatorjeve sodelavce 12. 9. 1944; fasc. 564/IV, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško 13. 9. 1944; fasc. 565/I, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško 19. 9. 1944.

pagandna komisija pri OK KPS v 2. polovici septembra nameravala poslati Žnidaršiču. Za dovoljenje je prosila OK. Ker torej učinka teh prizadevanj skoraj ni bilo, je nekako razumljivo, da je nato zavladal ostrejši kurz. Na okrajni skupščini je bilo jasno izrečeno, da vsi domobranci, ki se pozivu niso odzvali, pridejo pred sodišče kot izdajalci, ki bodo usmrčeni, "sploh pa zanje ni več bodočnosti. Seveda bodo narodna sodišča upoštevala okolnosti!"⁶⁸ Vendar je v tej smeri sledil še en poskus, saj je 21. novembra predsedstvo AVNOJ-a izdalo t.i. Amnestijski odlok, ki je vsem četnikom in domobrancem zagotavljal splošno amnestijo - razen za krvave zločine -, če se do 15. januarja 1945 prijavijo vojaškim oblastem NOVJ ali organom partizanske civilne oblasti. Temu je spet sledila kampanja, naslovljena na domobrance in seveda njihove družine. Iz dokumentov je razvidno, da so na Baškem tedaj svojcem domobrancev razdelili 32 pisem, raztrosili pa so tri vrste letakov v 350 izvodih. Učinka spet ni bilo.⁶⁹

VI

Ob koncu vojne so domobranci s svojim ilegalnim vodstvom vred še vztrajali v upanju, da bodo vsaj na Primorsko prišli Angloameričani. Upali so, da bodo do partizanov pod komunističnim vodstvom zavzeli enako odklonilno stališče kot v Grčiji ali vsaj v Italiji, se pravi, da jih bodo razorožili. Predvidevali so, da demokratični zahodni zavezniki ne bodo hoteli sodelovati s partizani, še manj s komunizmom. Pojavljale so se celo špekulacije o skupnem boju zahodnih zaveznikov in Nemcev proti Sovjetski zvezi. Znotraj tega boja naj bi se našel prostor tudi za domobrance, ki so sicer simpatizirali z Angloameričani. Da bi se jim lahko predstavili kot edini pravi predstavniki ljudstva in da bi bili čim bolj vojaško močnejši, so ob koncu vojne domobranci napravili še zadnji poskus mobilizacije vseh preostalih moških, ki so še bili dosegljivi. Šlo je za tiste, ki so bili zaposleni pri raznih delih, in za tudi še zelo mlade fante. Po nepreverjenih vesteh naj bi na Tolminskem imeli namen mobilizirati okoli 2000 mož, kar je bilo seveda povsem

utopično. No, na Grahovem in v okolici so baški domobranci 28. aprila 1945 resnično uspeli mobilizirati 25 mladeničev, podobno pa se je dogajalo tudi v Tolminu in okolici. V Tolminu je nemški stotnik 25. aprila govoril domobranski in italijanski posadki in dejal, da Nemci gredo domov, njim pa prepuščajo Primorsko, ki naj jo čuvajo pred vsakim sovražnikom! Med Italijani je v zadnjih dneh vladala velika zmešnjava, čim prej so hoteli pobegniti. Nemci in domobranci so jih uspeli zadržati le za kak dan, kar pa ni imelo več nobenega smisla. Večjih partizanskih enot na Tolminskem sicer ni bilo, saj so se vse napotile proti Trstu in Gorici, toda po Soški dolini je nato prodiral motorizirani odred 4. armade, ki je bil namenjen na Koroško. Pri Sv. Luciji se je pojavila vest, da so domobranci pregovorili Nemce, da se ne predajo in da skupaj počakajo Angleže. Toda Nemci so Tolmin zapustili 30. aprila dopoldne, že ponoči pa so v mesto prispeli domobranci iz Baške grape. 30. aprila je bila tako izpraznjena tudi Baška grapa, razen Podbrda, od koder so se Nemci in nekaj civilistov umaknili skozi predor šele 5. maja. V Tolminu so bili domobranci sami dobrega polovico dneva, 30. aprila pa so se umaknili tudi oni; pri Volčah so se združili z glavnino 6. čete iz Kobarida ter se napotili proti Gorici. Prvič so jih partizani napadli pri Dolgih njivah, nato pa še pred Solkanom pri Mrzleku, kjer je bila zaseda obveščevalcev in Narodne zaščite. Nekaj jih je v spopadu padlo, nekaj utonilo v Soči, določeno število jih je zbežalo, precej pa jih je bilo ujetih - po enem od pričevanj 36. Le-te so zaprli v Solkanu in jih zasliševali. Vse mladoletne oziroma tiste, ki so bili mobilizirani v zadnjih dneh, so partizanske oblasti izpustile. Preostale so odpeljali in brez sojenja ustrelili v Trnovskem gozdu. Por. Žnidaršiča, ki je ob spopadu uspel zbežati, je Narodna zaščita že naslednjega dne aretirala v Gorici in po dolgotrajnem zasliševanju je bil ustreljen tudi on. Večina tolminskih in s tem tudi baških domobrancev je doživela žalosten konec, kajti le manjšemu delu se je uspelo prebiti v Italijo.⁷⁰

68 AS (INZ), fasc. 561/VI, poročilo Agitpropa pri OK KPS 26. 9. 1944; fasc. 565/I, zapisnik 1. seje okrajne skupščine za Baško 29. 9. 1944.

69 AS (INZ), fasc. 441/II. Amnestijski odlok; fasc. 565/II, poročilo okrajnega odbora OF za Baško-Cerkljansko 8. 1. 1945.

70 AS (INZ), fasc. 243/V, poročilo O.T.B.3 28. 4. 1945, 29. 4. 1945, 30. 4. 1945; fasc. 238/III, poročilo O. C. 9. korpusa 5. 5. 1945; fasc. 564/IV, poročilo okrajnega komiteja KPS za Baško-Cerkljansko 5. 5. 1945, 16. 5. 1945; HVALA, 205-206, 232; Tolminski zbornik 1975. Tolmin 1975, 16-17; MLAKAR, Domobranstvo na Primorskem, 219-221; Ivan KOBAL, Kje so končali tolminski domobranci? Novo Jutro 20. 3. 1991.

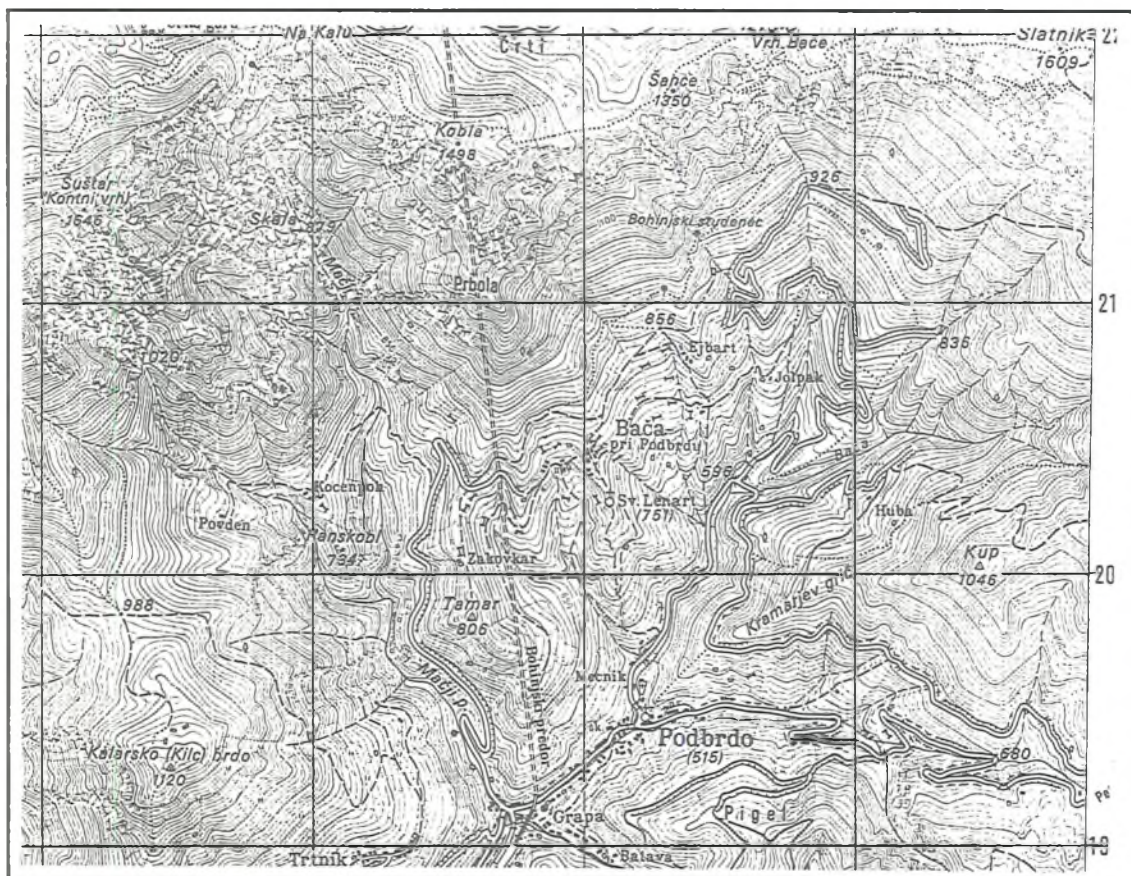
Nadja Valentinčič

KOMU ZVONI?

Etnološki prikaz vasi Bača pri Podbrdu

Bača pri Podbrdu je gorska vasica, razložena po južnih pobočjih Koble (Baška grapa, občina Tolmin). Pod zahodnim delom vasi poteka linija več kot šest kilometrov dolgega železniškega predora, ki Podbrdo povezuje z Bohinjsko Bistrico. Najlepši pogled na Bačo se ponuja z nasprotne, senčne strani doline in vrhov Koble, Slatnika, Kupa in Porezna. Oko se najprej ustavi na cerkvi sv. Lenarta (757 m) na gričku, ki končuje skrajni rob pomola, preden se pobočje strmo spusti v grapo. Nad cerkvijo je razporejena sku-

pina hiš nekdanjih velikih kmetov, ki ji Bačarji pravijo "Wesa" (vas; ime kaže, da so Bačarji ta del pojmovali kot središče vasi), malo niže na levi strani (gledano z nasprotnega brega) je gruča hiš z imenom Kajže (tu so si hiše namreč postavili manjši kmetje in kajžarji). Nekoliko višje v smeri proti Slatniku je še zadnja skupina hiš Ejbrat. Poleg tega obsega Bača nekaj osamljenih kmetij in zaselka Kacənpoh in Poudən, ki sta od cerkve oddaljena približno dva kilometra. Mimo njiju vodi tudi ena od poti na Črno prst (1845 m).

Topografska karta Bače pri Podbrdu z vrisanimi hišami, stezami in cestami (merilo 1:25.000)

Vas je dobila ime po potoku Bača, ki izvira malo bolj proti vzhodu pod Slatnikom. Še ena vas nosi enako ime: ob izlivu Bače v Idrijco leži Bača pri Modreju. Ime je predсловanskega izvora, dokaj verjetno celo predromanskega.¹

Nastanek in razvoj vasi

Predzgodovina vasi sega v začetek 13. stoletja, ko je oglejski patriarh Bertold na severno stran zgornjega dela Baške grape naselil tirolske koloniste iz okolice mesta Innichen v Pustertalu (Pustriška dolina; danes spada pod Italijo). Ti priseljenci so imeli določene pravice: bili so svobodni posestniki, oproščeni davkov in deloma tudi dajatev, upravno pa so spadali pod rutarsko rihтарыю.

V najstarejšem tolminskem urbarju iz leta 1377 sta na Bači, ki je zapisana kot Binchinuel², že izpričani dve hubi. Urbar iz leta 1523 našteva na Bači 5 polovičnih kmetij (od tega je bila ena na območju današnjega Petrovega Brda), 3 košanije (od tega 2 na območju današnje vasi Podbrdo) in eno četrtinsko kmetijo. Na območju današnje vasi Bača je bilo torej šest domačij.³

Leta 1770 je avstrijska oblast vpeljala hišne številke⁴, ki so na Bači naraščale v smeri od vzhoda proti zahodu. Ker se samo 11 števil držijo tega vzorca, lahko sklepamo, da je bilo takrat dograjenih in oštevilčenih 11 hiš. Hišne številke od 12 naprej razkrivajo zaporedje dograditve novih hiš po letu 1770. V statistiki hiš 1794⁵ je zapisanih 15 hiš. Avstrijsko uradno štetje leta 1869 navaja 35 hiš in 270 prebivalcev. Leta 1900 so našli največ, 39 hiš, število prebivalcev pa je izrazito nizko: le 195 ali 48 manj kot deset let prej. To je bila posledica izseljevanja v Nemčijo,

Belgijo, severno Francijo, Združene države Amerike in Argentino.

V našem stoletju je število prebivalcev na Bači kljub dokaj močnemu izseljevanju v staro Jugoslavijo v času italijanske okupacije rahlo naraščalo: leta 1910 so našli 202 prebivalca in leta 1931 le 8 več. Med drugo svetovno vojno se je prebivalstvo Bače zaradi vojnih žrtev, begunstva in izseljevanja izrazito zredčilo. Popis 1948. leta je našel le 136 ljudi in 31 hiš. Po vojni se je število Bačarjev manjšalo. Popis prebivalstva iz leta 1961 našteje 120 ljudi, leta 1971 90 ljudi, deset let kasneje 52, najnovejši popis iz 1991. pa izpričuje le še 27 ljudi. Do konca 1993 se je ena oseba odselila, štiri pa so umrle.

Tako veliko zmanjšanje števila prebivalcev⁶ po drugi vojni je povzročilo intenzivno zaposlovanje v industriji, s čimer je bilo povezano odseljevanje. Kmetijstvo je postajalo vse bolj neperspektivno, deloma zaradi neugodne kmetijske politike in deloma zato, ker strm in razčlenjen teren ne dopušča večje mehanizacije. Po vojni se je odselilo kar šest celih družin (pet v Podbrdo in ena v Tolmin) ter veliko posameznikov (precej v Ljubljano). V zadnjih desetletjih je pot večine mladih vodila v šole v Tolmin, Kranj in Ljubljano, potem so se zaposlili, se poročili in zdaj prihajajo domov le še občasno na obisk.

Zdaj je stalno naseljenih 15 hiš, torej dobra polovica. V povprečju pride na gospodinjstvo manj kot 1,5 človeka oziroma manj kot ena oseba na hišo. Leta 1869, ko je Bača štela največ ljudi, je živelo v vsaki hiši povprečno skoraj osem ljudi.

Od leta 1984 je enajst ljudi umrlo, 8 pa se jih je odselilo. Zdaj živi na Bači 14 žensk in 8 moških. Vse ženske so stare nad 60 let, moški pa se po starosti delijo na dve skupini: štirje so bili rojeni pred letom 1926, štirje pa med 1950 in 1960, vendar so za zdaj vsi samski. Če si bodo ustvarili družino, je verjetno ne bodo na Bači. Vas torej počasi, a nezadržno umira.

1 France BEZLAJ, Slovenska vodna imena, SAZU, Ljubljana 1956, 43 (I. del).

2 Silvo TORKAR, Nekaj opazk k osvetlitvi cerkljansko-tolminskega besedišča v SSKJ. Jezikoslovni zapiski I, Ljubljana 1991, 175.

3 Silvo TORKAR, Kako se je začelo..., Petrovo Brdo, Šolarček izpod Črne prsti, letnik XXX, št. 1, Podbrdo 1993, 15.

4 Glej drugi stolpec tabele Prebivalci Bače pri Podbrdu po hišah in prvo dopolnilo k tabeli. Te prvotne hišne številke so veljale do približno 1939, ko so jih Italijani zamenjali s svojimi, po vojni pa je oblast uvedla nove in te veljajo še danes (glej prvi stolpec).

5 Državni arhiv v Gorici, Tavolare teresiano di Gorizia, 207. Za podatek se zahvaljujem S. Torkarju.

6 Ne smemo pozabiti, da upad nastaja tudi zaradi manjšanja družin. Število otrok v družinah je s 6 do 10 na začetku stoletja padlo na 2 ali 3 v petdesetih in šestdesetih letih.

Prebivalci Bače pri Podbrdu po hišah

hišne številke		sedanji priimki	hišna imena	št. članov gosp. ⁷	
sedanje	prvotne			1984	1993
1	21	Rejec	Jolkap, Jolpak	2	1
2	19	Kemperle	Bisagar	0	0
3	25	Šorli	Tameža	2	0
4	1	Koder	Werb(c)	2	1
5	2	Torkar	Klauž, Jurlan	1	1
6	16	Bizjak	Jožaf (nova po potresu)	0	0
7	20	Mauri	Endørle	0	0
8	24	Bizjak	Cvek (zgorela, 1958)	/	/
9	26	Kusterle	Tamaž	1	1
10	3	Kusterle	(W)Ondrat	3	2
11	4	Koder	Tona	1	1
12	/	mlekarna		/	/
13	5	Kemperle	Koudør	0	0
14	6	Bizjak	Cindørst	1	0
15	7	Čufer	Andrejc, Skutønk	2	1
16	8	Kovač	Matija	3	2
17	9	Drole	Lourne	1	1
18	33	Zgaga	Martin	2	0
19	17	Kemperle	Cilka	0	0
20	22	Mlakar	Kawačin	3	1
21	13	Bizjak	Louranc (nova po potresu)	1	1
22	31	Drole	Tonkar	3	1
23	35	Valentinčič	Bugør	4	3
24	34	Kemperle	Jakc	3	2
25	12	Kovač	Malinkar (podrli, 1956)	/	/
26	29	Prezelj	Zakoukar	4	3
27	10	Zgaga	Kacømpohar	2	0
28	11	Zgaga	Poudnar	0	0
				41	22

Dopolnila k tabeli:

1. Pred letom 1939 so obstajale še naslednje hiše:

14 Kogejc, Pauln

15 Padlazønk

18 Gašparčk

23 Močnik, ta stara Werbouka

27 Petørc

28 Lenart, Zajdønk

30 Luka, Lukc

32 Pirc

36 Hejblar

37 (U)Okauc

38 Klauž (hiša še stoji, vendar ni več oštevilčena)

39 Grohar

Bačarji pomnijo, da je bilo nekaj hiš brez številk (npr. Minčna in na Pajštue).

7 Podatki o številu članov po hišah oziroma gospodinjstvih za prejšnja obdobja ne obstajajo.

2. Domača hišna imena so nastala predvsem iz osebnih moških imen: Jakob, Tomaž, Jurij, Jožef, Andrej, Konrad, Tone, Matija, Lovre, Martin in enega ženskega: Cilka. V več primerih so iz imen izpeljane pomanjševalnice: Andrejc, Tonkar, Jakc, Werbc, Endarle in Jurlan (zadnji dve imata nemško končnico). Imena Skutank, Kawačin in Bisagar izvirajo iz dejavnosti enega od prednikov. Bisagar je prodajalec, ki je po hišah prodajal različne predmete, spravljene v čez rame oprtani popotni torbi - bisagi. Zakouk opisuje kraj, kjer stoji domačija: za-kouk, za-kuk. Nazadnje ostanejo še domačije, katerih imena izvirajo iz nemških izrazov: Werb (dedič), Bugor (griček), Kacampoh (Mačji potok), Poudan (dno, tla).⁸

Uprava, cerkev in šolstvo

Bača je bila del rutarske riharije vse do leta 1850, ko so Nemškorutarji⁹ prišli pod upravo občine na Grahovem. Tako je ostalo tudi pod italijansko oblastjo in še nekaj časa po drugi svetovni vojni, 1952. leta pa je na Grahovem ob Bači ostal le matični urad za zgornji del Baške grape, vse druge upravne in sodne funkcije so prenesli na sedež občine v Tolmin.

Bača je tudi cerkveno najprej spadala pod rutarsko faro, ki je obsegala območje cele riharije, dokler ni Podbrdo leta 1848 dobilo svoje fare. Bačarska cerkev je posvečena sv. Lenartu (Leonardu), frankovskemu svetniku, zaščitniku jetnikov in živine. Prva omemba sega v leto 1588,¹⁰

domačini pa trdijo, da je najmanj pol stoletja starejša. Tudi umetnostni zgodovinar dr. Emilijan Cevc ocenjuje, da so cerkev zgradili v zgodnjem 16. stoletju in da so cerkveno ladjo kasneje podaljšali in povišali.¹¹ Bačarska cerkev nikoli ni imela svojega župnika. Sprva je prihajal maševat kaplan iz Ruta, ki je na konju prijezdil čez hribe, potem pa podbrški župnik. V 20. stoletju so redna bogoslužja na Bači enkrat na teden in ob večjih praznikih.

Cerkev sv. Lenarta

Najzgodnejša omemba šol na območju zgoranje Baške grape sega v leto 1865.¹² Bači naj-

⁸ Bačarska govorica spada v rovtarsko narečno bazo, v poseben podbrški govor. Ta se je razvil na osnovi govorice tirolskih kolonistov, ki so se kasneje ob stiku z okoliškimi Slovenci postopoma poslovenili. Spomin na njihov izvor najdemo v nekaterih priimkih, hišnih in ledinskih imenih ter v raznih narečnih izrazih. Za podbrški govor so značilne tudi glasoslovne posebnosti (npr. slekanje) in poenostavljeno oblikoslovje (npr. odsotnost dvojinskih oblik in skoraj popolna izguba srednjega spola).

⁹ Izraz Nemškorutarji povzemam po Simonu Rutarju, saj drug ustrezen kratek izraz ne obstaja. Izraz opredeljuje prebivalce cele riharije Nemški Rut, ne prebivalce vasi. Vas so do konca 16. stoletja navajali kot Koritnico. Enako ime nosi potok, ki izvira blizu vasi, in še druga vas ob izlivu Koritnice v Bačo. Da bi lažje razločevali med njima, so kasneje za zgornjo Koritnico začeli uporabljati ime Nemški Rut, ki je zdaj okrajšano na Rut.

¹⁰ Zasledimo jo v deželnem arhivu v Gradcu, Fond Repräsentance in komore, Herrschaft Tulmein, 118/2, št. 34. Podatek je posredoval S. Torkar.

¹¹ Povzemam po ugotovitvah, ki jih je dr. Cevc povedal junija 1992 na ekskurziji po vaseh zgoranje Baške grape.

¹² Simon RUTAR, Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882, (ponatis Nova Gorica 1972), 210-11 in 252. Tedaj je bilo na Tolminskem 29 šol, od tega kar 4 na območju nekdanje rutarske riharije.

bližja šola je bila v Podbrdu, in sicer enoletna. Bačarji so bili na podbrško šolo vezani v vseh obdobjih, le od leta 1937 do 1942 so imeli vaško štirirazrednico (pri Tamažu, kasneje v mlekarni). Italijanska oblast je šolo ustanovila predvsem zaradi lastnih interesov, zato je nastavila italijansko učiteljico. Po drugi vojni so bačarski otroci obiskovali osnovno šolo Simona Kosa v Podbrdu. Zadnji šolar, ki je vsak dan prepešal dobri 2 kilometra v vsako smer, je bil rojen 1970. leta.

Komunikacije

Navezanost Bačarjev na Podbrdo je v zadnjih sto letih postajala vse bolj mnogostranska: poštni urad, ki je v Podbrdu nastal 1890, je tudi Bačarjem omogočil poštno komunikacijo s svetom. Potovanja v bližnje in daljne kraje je leta 1906 olajšala železnica Gorica - Jesenice, ki je precej pospešila razvoj Podbrda. Cesto po Baški grapi so zgradili do Podbrda leta 1892, kmalu zatem tudi do Petrovega Brda in naprej na Gorenjsko. Že v srednjem veku je bila to pomembna povezava med Furlanijo in Kranjsko. Za Bačo samo pa je bila še pomembnejša tovarna pot čez Vrh Bače na bohinjsko stran.¹³ To povezavo jug-sever je na Bači sekala druga steza, ki je na vzhodu vodila proti Petrovem Brdu in na zahodu na Kal, v Stržišče in Rut. Zadnja desetletja te poti večinoma uporabljajo le planinci in lovci. Leta 1928 so italijanski vojaki po zahodni strani na Bačo zgradili ozko cesto, ki so jo 1971. leta Bačarji razširili, tako da je postala prevozna za avtomobile. Pred desetimi leti pa je Soško gozdno gospodarstvo zgradilo še eno cesto, ki doseže kmetije na vzhodni strani in se konča 200 metrov pod Vrhom Bače.

Telefonske linije na Bačo nikoli niso napeljali, zato pa imajo zadnje leto pri dveh hišah mobitel, ki je vezan na telefonska priključka pri sorodnikih v Podbrdu. Že prej sta bili v vasi dve radioamaterski postaji, ki jima pravijo tudi "uaprauleuc". V Baški grapi, Davči in na Cer-

kljanskem so zaselki in oddaljene vasi pogosto opremljene s temi postajami, ki omogočajo zvezo z bližnjo okolico, močnejše pa tudi z bolj oddaljenimi kraji.

Bačarji v našem stoletju hodijo v Podbrdo tudi po nakupih in k zdravniku. Podbrdo je po letu 1900 zaradi gradnje železnice doživelo pravi trgovski in gostinski razcvet. 1905. leta se je lahko postavilo z najmanj sedmimi trgovinami s hrano ali mešanim blagom, pekarno, vsaj osmimi gostilnami in različnimi obrtniki. V tistem času je za porode že skrbela "babica". Osnovno zdravstveno oskrbo so Podbrčani in okoličani dobili v letih 1959/60.

Po drugi svetovni vojni so bili Podbrčani in okoličani (razen pri urejanju upravnih zadev) bolj navezani na gorenjsko kot na primorsko stran.¹⁴ V Bohinjsko Bistrico, na Bled in zlasti na Jesenice so hodili po večjih nakupih, k zdravnikom specialistom in seveda v službo. Leta 1955 je začela obratovati Tovarna volnenih izdelkov Bača, ki je v naslednjih desetletjih precej vplivala na razvoj Podbrda in okolice, seveda pa je najbolj temeljito spremenila poklicno strukturo.

Poklicna struktura

Bačarji so se do druge svetovne vojne skoraj brez izjeme preživljali s kmetijstvom. V času avstrijske vladavine in v manjši meri tudi še pod Italijo so posamezniki z revnejših domačij odhajali na sezonsko delo: moški na "holcarijo" (sekat les) na Koroško in v Romunijo, ženske pa žet na Koroško. Dekleta so pogosto hodila služiti v Trst. V prvi polovici stoletja so imeli v vasi tudi šiviljo, čevljarja in gostilničarja.

Spreminjanje poklicne strukture vasi po drugi svetovni vojni je najbolj razvidno iz popisov prebivalstva.¹⁵ Leta 1953 je bilo od 132 prebivalcev Bače 31 aktivnih kmetov, 13 ljudi je delalo v industriji, eden se je preživljal z zidarstvom, 3 so delali pri železnici in 4 v upravi. Leta 1971 se je od 90 Bačarjev 14 ljudi aktivno ukvarjalo s kmetijstvom, 23 ljudi je bilo zapo-

13 V tolminskem urbarju iz leta 1598 zasledimo navedbo, da morajo Bačarji Marko Cintrost, Jurij Koder, Jakob Kusterl (iz Kacempoha) in Lamprecht Celer čistiti in vzdrževati cesto do kranjske meje. Glej op. 4. Pomen te poti je razviden tudi iz franciscskega katastra 1825, kjer je na katastrskem zemljevidu Bače pot čez Vrh Bače posebej vrisana. Naknadno je bila tudi pripisano "Strada che metta a Bochin" (cesta, ki vodi v Bohinj). V resnici je bila to le tovarna pot.

14 Ne smemo pozabiti, da so bili v času italijanske okupacije stiki z Gorenjsko dokaj omejeni. Morda so postali prav zaradi tega po drugi vojni bolj intenzivni.

15 Podatki so povzeti po:

- Popis stanovnika 1953, Beograd, 1958,
- Popis prebivalcev in stanovanj 1971, Beograd, 1974,
- Popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj in kmečkih gospodarstev v SR Sloveniji v letu 1991.

slenih v industriji in 2 v kulturi oziroma socialni dejavnosti. Podatki za leto 1991 kažejo, da je od 27 prebivalcev 10 aktivnih kmetov,¹⁶ 4 moški so zaposleni v industriji, od tega 3 v sosednjih občinah (2 v Železarni na Jesenicah, 1 v Novi Gorici), eden pa v občini stalnega prebivališča (v Tolminu).¹⁷ Seveda vsi zaposleni delajo tudi doma na kmetijah, zato lahko še vedno trdimo, da je Bača pretežno kmečko naselje, pa tudi sestavine načina življenja se niso bistveno spremenile.

Kmečko gospodarstvo

Prvi naseljenci so si površine za naselitev izkrčili sredi mogočnih gozdov in gozdno mejo v naslednjih stoletjih potisnili proti vrhu Koble in Slatnika. Šele v drugi polovici našega stoletja se je zaradi opuščanja tradicionalne obdelave zemljišč začela spet spuščati. Precej obsežne površine so domačini v zadnjih desetletjih načrtno pogozdili. "Učasih sa pamlad grme sekal, zdej ih pa sadija." Kako močno se je v našem stoletju spremenilo razmerje med kmetijskimi površinami in gozdom, nam pove naslednji podatek: na ozemlju katastrske občine Podbrdo¹⁸ je bilo leta 1900 67% kmetijskih zemljišč (od tega skoraj polovica pašnikov) in 30% gozda. Leta 1968 je bilo vseh kmetijskih zemljišč le 9% (od tega manj kot tretjina pašnikov), gozda pa kar 87%. 3-4% je bilo neplodnega sveta.¹⁹ Po letu 1968 se je razmerje še naprej spreminjalo v škodo kmetijskih površin.²⁰

Glavne kulture na Bači so bile krompir, žita, zelje, repa, korenje, fižol, zelenjava in krmne rastline. Lan so opustili že sredi prejšnjega stoletja, žita pa v šestdesetih letih našega stoletja. Njive na kolikor toliko ravnem svetu so predvsem večji kmetje obdelovali s pomočjo konj in volov,²¹ manjše njive in laze po strminah pa so obdelali ročno. Zemljo s konca njive so morali "oubhrtat" - v koših znositi na vrh njive. Pozornemu očesu pa "wabrunke" (obronki) še danes povedo, da je bil tam nekoč spodnji rob njive. Vrtove imajo na Bači le pri redkih hišah. Vrtno zelenjavo večinoma gojijo na delu najbližje njive.

Na Bači je prevladovala hlevska živinoreja. Konec prejšnjega stoletja je bilo v vasi 150 glav živine, od tega so redili 3 konje in 4 vole, ter precej drobnice, prašičev in kokoši. Drobnica, posebno koze, je bila v nekaterih obdobjih zelo pomembna, ne samo za domače potrebe, ampak tudi za prodajo. Po letu 1900 so Bačarji več zaslužili s prodajo koz kot s prodajo goveje živine. Še med vojnama so pri Tonu, največjem kmetu, redili 18 glav živine in prav toliko jih je pred desetimi leti premogla cela vas. Lani je bilo število živali v vasi zelo skromno: 4 krave, osel, 3 koze in 46 kokoši.

Spravilo sena je zahtevalo veliko naporov. Trava se ni posušila v enem dnevu, zato so napol suho seno spravljali v "kupe" (kopice), naslednji dan pa ponovno raztrosili. Seno so dodobra posušili v "štogih", kakor po domače pravijo kozolcem. Bačarji so kosili tudi po visokih pobočjih Koble in Slatnika. Ponekod je bila taka strmina, da so si morali nadeti "krapše" (dereze). Na Koucah pod Slatnikom so imeli 11 senikov in v njih so kosci ostajali tudi po teden ali več, dokler niso spravili vsega sena. Hrano so jim vsak dan prinašali od doma. Planinska košnja je zamrla v petdesetih letih.

Bačarji za transport sena uporabljajo "berkle", pripravo, narejeno iz dveh lesenih rogovil, ki ju povezuje vrv. Seno, zvezano v "berkle", imenujejo "brema". Te so navkreber nosili na plečih,

znašalo 307 hektarjev, od tega 22,5 ha njiv, 0,5 ha sadovnjakov, 86,5 ha travnikov, 55 ha pašnikov, 10 ha neplodne zemlje in največ, 132,5 ha gozdov. Za lažjo primerjavo: 53,5% kmetijskih zemljišč (od tega tretjina pašnikov) in 43% gozda.

21 Lastništvo vprežne in plemenske živine je bilo poleg lastništva zemlje pomemben kriterij delitve na bogate in revne. Majhni kmetje so najem vprežne ali plemenske živine odplačali z delom. Zelo povedna je izjava: "Bik jim je usc paseku (pokosil)."

16 Glede na njihovo starost (60 ali več let) je treba ta podatek vzeti s pridržkom.

17 Zanimivo je, da je bilo še pred desetimi leti dve tretjini ljudi zaposlenih v Podbrdu (5 v TVI Bača, 1 na Železniškem gospodarstvu, 3 v Železarni na Jesenicah) in da je bila skoraj polovica zaposlenih žensk.

18 Katastrska občina Podbrdo obsega vasi Podbrdo, Trtnik, Kuk, Bača pri Podbrdu, Petrovo Brdo in Porezen s pripadajočimi zemljišči. Podatki za območje v grobem odražajo stanje na Bači pri Podbrdu.

19 Podatki so povzeti po tabeli "Spremembe strukture zemljiških kategorij v % v izbranih katastrskih občinah med leti 1900 in 1968 po podatkih Soškega gozdnega gospodarstva" v članku Jurija Kunaverja, Nekateri negativni pojavi v novejši preobrazbi pokrajinske podobe Zgornjega in Srednjega Posočja, ki je bil objavljen na straneh 138-147 v publikaciji Geografska problematika Severozahodne Slovenije, Ljubljana 1991.

20 Da ne bo ostalo samo pri relativnih podatkih, še nekaj absolutnih: celotno ozemlje v lasti Bačarjev je po vojni

po bregu navzdol so jih vleкли za seboj, nalagali pa so jih tudi na "žlite" (sani), na vozove in kasneje na viseče vozove "premža". "Berkle" so poznane samo v Baški grapi ter na delu Cerkljanskega in Selške doline.

Na precej širšem območju pa lahko zasledujemo hišna znamenja, ki morajo biti zelo starega izvora. Na Bači so jih pri nekaterih hišah do druge svetovne vojne vrezovali na vsa lesena orodja. Vsaka hiša je imela svoje znamenje, ki se

je prenašalo iz roda v rod, npr. pri Tonu , pri Koudru in pri Cindarstu . Znamenja so verjetno imela zaščitniško in razločevalno funkcijo, vendar se je druga ohranila dlje.²²

Prave planšarje Bačarji niso poznali, imeli pa so skupni pašnik na Durniku,²³ kamor je črednik z dvema pomagačema vsak dan odgnal 120 do 150 glav živine. Druge svetovna vojna je skupno pašo prekini-la, po vojni pa so še kakih deset let na Katlokah in pri Karitcah svojo živino pasli Tonovi in Koudrovi.

Kmetijska mehanizacija se na Bači ni posebno uveljavila. Pravzaprav je prav v času, ko so se v Sloveniji možnosti za mehanizacijo najbolj odpirale, na Bači kmetijstvo izgubljalo prvenstveno vlogo in postajalo vzporedna dejavnost. V šestde-

setih letih so Bačarji nabavljali kosilnice, kasneje pa tudi traktorje (zdaj so v vasi trije), ki delo precej olajšajo, vendar ne toliko kot na ravninskih območjih, saj naklon pobočij ponekod doseže precej čez 45 stopinj.

Posebnost zgornje Baške grape so "premži", naprave, ki pri transportu precej olajšajo premagovanje višinskih razlik, z njimi pa si je mogoče pomagati tudi pri oranju. Domačini so idejo povzeli po "teleferikah" (tovornih žičnicah), s katerimi so italijanski vojaki postojanke visoko v gorah povezali z dolino. Sprva so bili "premži" prirejeni na vodni pogon, pri Tonu in Cindarstu pa je živina s pomočjo "gepla" (vitla) pod hišo vlekla tovor po nosilni žici navzgor. Po vojni so jih preuredili na električni pogon.

22 Leta 1974 je o hišnih znamenjih pisal Joža Čop z Broda v Bohinju, čigar rokopis Bohinjska hišna znamenja hrani rokopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, v letih 1985/86 pa je neznani avtor v šestih številkah Glasila, tolminskega verskega lista, objavil pregled hišnih znamenj v vaseh Čadrg. Etnologi hišnih znamenj podrobneje še niso raziskovali.

23 Po zemljiški odvezi leta 1848 so Bačarji Durnik odkupili od tolminskega grofa. Plačali so tretjino cene, tretjino je prispevala država, za tretjino pa je grof spustil ceno. Listina o nakupu je bila spravljena pri vsakokratnem vaškem starešini, vendar je leta 1972 zgorela v požaru, ki je zajel hišo tedanjega starešine Werbovega Julija.

"Premž": "Granik" električno energijo s pomočjo več prenosov pretvarja v mehansko in tako vleče viseči voz po "vrči" (oporni žici) navkreber. Navzdol ga spustimo tako, da granik izklopimo in sprostimo zavoro. Žičnica je lahko več kilometrov dolga, saj je nosilna žica speljana čez podpornike.

Bača je v bližnji okolici znana tudi po domačem siru in skuti. Konec prejšnjega in še na začetku tega stoletja so sir za vso vas delali pri največjem kmetu, ker pa kmetje niso bili za-

dovoljni z delitvijo, so leta 1910 začeli graditi skupno mlekarno. Ko je bila dve leti kasneje dokončana, so naprosili sirarja Dolinarja z Bohinjskih Raven, da jih je priučil. Do druge svetovne vojne je siraril Andrejcev Tone (zaradi tega so mu potem rekli Skutank), potem pa so se zvrstili Tameževi Zalka in Cilka, Tonov Franc, Louranceva Ivanka in nazadnje Jakcev Albin, dokler ni 1990 zbolel in še istega leta umrl. Zadnja leta pri štirih hišah iz mleka enega ali dveh dni delajo 0,5 do 1,3-kilogramske sire za lastno potrebo, nekaj pa jih tudi prodajo. Bačarski sir in skuta sta šla vedno zelo dobro v promet, največkrat sta bila že vnaprej rezervirana. Pred drugo vojno in še nekaj let po njej so v mlekarni delali tudi maslo.

Dokler je mlekarna še obratovala, je bila poleg cerkve edini skupni objekt v vasi. Tu je bila glavna točka vsakodnevnih srečevanj, obenem pa tudi vaško informacijsko središče, saj so Bačarji tu lahko prebrali uradne objave in izmenjali novice.

Sadovnjakov na Bači skoraj ne poznajo: sadna drevesa so namreč raztresena okoli hiš in po travnikih. Prevladujejo jablane in hruške, manj je sliv in češenj. Med hišami raste veliko starih orehov. Sadje je namenjeno samo domači porabi, precej ga "sprešajo" v mošt in skuhamo v "šnopc". Zadnjega so v prejšnjih obdobjih tudi prodajali, pred prvo svetovno vojno največ vaškemu gostilničarju. Pod italijansko oblastjo je bila pridelava žganja strogo prepovedana, vendar so ga nekateri kuhali na skrivaj.

Gozd je Bačarjem dajal drva, gradbeni material in steljo za nastiljanje živini. Grmovje na obrobju je do druge svetovne vojne popasla drobnica, precej pa so ga domačini oklestili in veje zvezali v "frodalne" (butare, svežnje). Pozimi so s posušenimi vejami krmili koze. Pod Avstrijo in Italijo je bil gozd za kmete, ki so ga premogli, tudi močan vir zaslužka, saj je imel les občasno visoko ceno, posebno po tistem, ko je bila zgrajena železnica.

Obrtništva je bilo na Bači le malo, zato pa je bila dobro razvita domača dejavnost. Seveda so bili nekateri bolj spretni za ene, drugi pa za druge stvari in so si med seboj pomagali. Večino obleke, obutve in orodja so pri vsaki hiši naredili sami čez zimo. Do leta 1870 so vse potrebno blago za obleko in posteljnino stkali doma (sami so pridelovali lan). Obdelava volne se je obdržala precej dlje. Šele po drugi vojni je začela upadati, kar je bilo tesno povezano z opuščanjem ovče-

reje, seveda pa so ženske še kasneje pletle in kvačkale iz kupljene volne. Ženske so v prejšnjih stoletjih tudi sešile vse same, moški pa so izdelali potrebno obutev, najpogosteje lesene cikle. V našem stoletju je čevlje za boljše prilike (do 1935.) izdeloval čevljar Martinov Jaka, "ta zahmašno" (boljšo; tisto, ki jo oblečejo, ko gredo k maši) obleko pa so med vojnama in še nekaj let po drugi vojni Bačarji naročali pri Martinovi Rozini in Werbovi Francki. Pri marsikateri hiši so do šestdesetega leta doma kuhali milo iz loja, v vojnem času pa je bila to edina možnost, da so prišli do mila.

Leseno posodo so še na začetku stoletja izdelovali doma, medtem ko lončarstva na Bači niso poznali. Večino lesenega orodja in (do prve vojne) tudi kak kos pohištva so moški naredili čez zimo na "bərštutih" (mizarskih mizah). Po vojni je zdaj že pokojni Jolkap, ki je bil izučen mizar, marsikatero stvar izdelal in popravil tudi za druge vaščane. Raznih popravil hiš in novogradenj so se Bačarji največkrat lotili sami, ob pomoči sosedov. Le bogatejši kmetje so lahko najeli "cimpərmana" (mojstra). Po drugi vojni so imeli dve desetletji v vasi tudi izučenega zidarja. Žganje apna je bilo v navadi do leta 1955. Po drugi vojni so si pri nekaterih hišah naredili tako veliko zalogo, da je še do danes niso porabili.

Stavbarstvo

Bača je razloženo naselje dokaj majhnih hiš, ki jih etnologi uvrščajo v posebno različico cerkljansko-škofjeloškega tipa. Prevladujejo domačije v obliki enotnega stegnjenega doma, pri enajstih pa je gospodarski del ločen od stanovanjskega. Pri zadnjih je pročelje obrnjeno v dolino, vhod pa je s strani. Po potresu 1976. leta sta nastali dve novi montažni zgradbi, ki odstopata od podobe ostalih hiš.²⁴

Do prve svetovne vojne so bile hiše pretežno lesene s slamnato kritino. Zidani so bili le temelji, vogali in morda nekaj nosilnih sten. Dva zaporedna požara sta po prvi vojni skoraj popolnoma uničila deset hiš in ko so pogorelci s pomočjo vseh vaščanov zgradili nove hiše iz kamna, je to povzročilo val popraviljanja in dviganja hiš v nadstropje. Pri šestih hišah so nove

²⁴ Na Ejbratu sta v gozdu skrita dva novejša vikenda, kamor ob koncu tedna prihajajo družine ljudi, ki so bili tu rojeni.

sobe naredili tako, da so streho odprli v frčo. Večino hiš so pokrili z opeko. Vmesne stene so naredili tako, da so na nosilne tramove nabili "rembėlne" (tanke deščice) in vmesni prostor zapolnili s slamo in ometom. To so t.i. paradane. Podobno so naredili tudi stroppe. Prav to je na prelomu stoletja omogočilo nenavaden način gradnje pri Bisagarju, kjer so temelje za novo hišo postavili okoli stare hiše. Ko je bila nova hiša že pod streho, so staro podrli.

Tipična bačarska hiša ima v pritličju štiri bivalne prostore: iz veže vodijo ena vrata naravnost v kuhinjo (od tu je prehod v gospodarski del oziroma izhod), druga pa v hišo in od tu naprej v kamro. Okna hiše in kamre vedno gledajo proti dolini. Notranja oprema hiš je večinoma tradicionalna z nekaj modernimi dodatki. Praviloma so ohranili krušne peči, vzdane "marajne" in "bohkoue kote". Po vojni so "kauči" ali "divani" zasedli prostor, kjer so prej stali "bərštoti". V petdesetih letih je obvezna oprema postal radio in naslednje desetletje televizija. Redkeje so kupovali knjižne omare in v drugih sobah novo pohištvo.

Niti ena črna kuhinja z odprtim ognjiščem se ni ohranila, pa tudi vzdane štedilnike imajo le še pri četrtini hiš. Tekočo vodo so v kuhinje (in v hleve) speljali že med vojnama. Ta je stalno tekla ali pa so cev enostavno zamašili, ker pip še niso imeli. Električno napeljavno so v vasi dobili leta 1946. Po potresu 1976. je ob splošnih popravilih večina Bačarjev zamenjala okna z večjimi. V dobri polovici hiš so v delu veže ali prizidku uredili kopalnice in obenem posodobili kuhinje.

Osrednja gospodarska poslopja so v glavnem napol zidana in napol lesena. Sestavljena so iz "štale", ki je praviloma zidana, in "škedna" nad njo, ki ima zidane samo vogale in morda kakšno steno. V skednju spravljajo seno, razno orodje in v novejšem času stroje. Večinoma so si gospodarji po vojni v njih uredili tudi domače delavnice z "bərštoti". Le pri dveh domačijah imajo samostojno stoječo klet, drugje pa pridelke spravljajo v "hrom", "ceudər", "keudər" pod bivalnim delom hiše; žito, čebulo in mesne izdelke pa v prostor v nadstropju, ki mu pravijo klet. Dimnik je tu razširjen v "raufkamro" - prostor, v katerem sušijo meso.

K vsaki domačiji so spadali tudi dva ali trije "štogi" (kozolci). Razen dveh zidanih "toplarjou" so bili vsi enojni in leseni. Po šestdesetem letu jih je večina propadla.²⁵

Tonov "toplihar" (toplar) je leta 1928 cel pogorel, le steber z Marijinim kipom je ostal nedotaknjen (1984).

Bačarji so seno sušili tudi v "kozlih", na lesene kole napetih žicah brez strehe, ki pa jih je zob časa razjedel še hitreje. V oddaljenih senožetih so seno spravljali v lesene "svisle" (senike). Na prelomu stoletja je bilo vseh okoli 60, po vojni pa so začeli propadati.

Na Bači še vedno stojijo 4 "karite" (korita). Preden so vodo napeljali v hiše, so se pri koritih oskrbovali z vodo za kuhanje in umivanje, tu so

²⁵ V zadnjem času so Cindərstovi, ki sicer ne živijo na Bači, temveč v Podbrdu, in poleg svoje obdelujejo še nekaj najete zemlje, postavili pod vasjo nov dvojni kozolec in uredili tudi dostop za traktor.

prali in napajali živino. Z vodo je povezana še ena posebnost Bače. Pri Kacempoharju so leta 1956 za domače potrebe zgradili "centralo" (majhno elektrarno) za enosmerni tok, saj bi bila zaradi oddaljenosti od vasi napeljava državne elektrike predraga. Zdaj že nekaj let ne obratuje več, ker ni nikogar na domačiji.

Zadnjih dvajset let so Bačarji za svoje jeklene konjičke postavili približno deset lesenih garaž. Nekatere med njimi so prazne, saj je tačas v vasi le pet avtomobilov (od tega en džip), ki so last štirih mlajših zaposlenih moških.

Noša

Noša Bačarjev se v ničemer ni razlikovala od okoliške noše. V obdobju italijanske oblasti so Bačarji v nekaterih elementih posnemali gorenjsko narodno nošo, v vseh drugih obdobjih pa ta na oblačilno kulturo območja ni posebno vplivala.

Na začetku stoletja so ženske nosile enobarvne ali vzorčaste obleke in "čikle" (krila). Za delo so si nadele "bertahe", "fertahe" (predpas-

nike), na glavo pa "fcou" (ruto). Lase so si spenjale na glavi ali pa so jih spletle v kito. Moški so nosili hlače do kolen, srajce in "lajbəlce" (brezrokavnike). Lase so česali nazaj, brade so skrbno brili, brke pa so si večinoma puščali. Otroci obeh spolov so bili do četrtega ali petega leta oblečeni v "čikəlce" - oblekice, ki so segale do gležnjev ali vsaj pod kolena. Fantki so komaj čakali, da so dobili prve hlače. Otroci so obleko "pawerbal" od starejših bratov in sester.

Poleti so vsi hodili bos, pozimi pa v coklah. Moški so za težja dela posebno pozimi obuli "padkoucarje" (močne podkovane čevlje). Pozimi so vanje obuli "žoke" (volnene nogavice), poleti so stopala ovili v "šufecce" (platenne krpe).

Ob posebnih prilikah so ženske nosile lepše obleke ali krila in bluže. Okoli vratu so si privezovalle svilene rute z dolgimi resami. Okrasi so se tudi z raznim nakitom, ki so ga kupovale na domačih sejmih ali v Gorici. Moški so se oblekli v srajce in brezrokavnike ali "rekəlce" (suknjiče), hlače so si zataknil v visoke škornje. Obvezen dodatek je bila ura na verižici in pogosto tudi klobuk.

Svečana noša z začetka stoletja: Frančiška in Janez Koder sta se poročila leta 1912. Svatje so z izjemo "ta drugega ženina" (priče) - Franceta Bevka iz Zakojce vsi Bačarji. Takratni moški so si večinoma puščali brke po vzoru cesarja. Fotografije z začetka stoletja skoraj brez izjeme prikazujejo svečane priložnosti, največkrat poroke.

Že med vojnama so marsikakšen del garde robe kupili v trgovini, po drugi vojni pa je konfekcija postajala vse pogostejša. Zadnja desetletja ženske ob delavnikih nosijo preprosta krila in obleke, čez si nadenejo lahke halje brez rokavov. Hlače nosijo izredno redko, marsikatera jih ni oblekla niti enkrat v življenju. Lase so si začele krajšati že pred drugo vojno. Novosti v obleki, nakitu in frizurah je v zadnjih desetletjih bolj malo, saj se starejši raje držijo ustaljenega. Moški se najbolje počutijo v žametnih hlačah in kari-rastih bombažnih srajcah, pozimi čeznje oblečejo volnene brezrokavnike ali puloverje. Brki že vsaj pol stoletja niso več moderni, lase pa si starejši še vedno češejo nazaj. Za dela na polju so nepogrešljiva obutev gumijasti škornji, za težja dela gojzarji.

Na "ta zahmašno" obleko in obutev so Bačarji vedno zelo pazili. Ko so šli peš v Podbrdo k maši ali na vlak, so se tik pred Podbrdom preobuli v boljše čevlje, da bi jih dlje ohranili lepe. Ženske so to navado ohranile do danes.

Prehrana

Vsakdanja prehrana je bila do prve svetovne vojne zelo preprosta in enolična. Uživanje hrane je bilo v glavnem razdeljeno na tri obroke: "froštk", "južna" in večerja. Poleti ob težkih delih so dopoldne dodali še "fərjajžən" in popoldan "kopšk".

Zjutraj so ponavadi jedli "nadroblan beu kafe" (kruh v beli kavi), "preimoš" ali polento z mlekom ali kislim mlekom. Opoldne so bili na mizi najpogostejše "ceu kramper" (krompir v oblicah), "kramperjou moš" (zmečkan krompir), "fižolou moš" (fižol in krompir), "japkou moš" (jabolka in krompir), kislo zelje, kislata repa, "kuhani štrukli" (testo kot za kruh, vendar kuhano), preliti z "zaska" (zaseko), razni močniki in žganci iz različnih vrst moke. Za prvo "rihto" je bila "žu-pa", "koscoua župa" ali "ješpran". Solate, razen krompirjeve in fižolove, niso jedli pogosto. Zvečer so bile na jedilniku iste jedi, le obroki so bili manjši.

"Fərjajžən" in "kopšk" sta morala biti krepka, da sta dala nove moči za delo. Kadar so kmetje zaradi dela več dni ostajali zdoma, so si kuhali prežganko (močno juho s koščki kruha, praženimi na zaseki, in zakuhanimi jajci). Najbolj značilna "holcarska" hrana pa je bila "frika" (sir na zabeli) in polenta.

Z jajci so varčevali, saj so jih rajši prodali, da so lahko kupili sol in sladkor. Kruh so pekli vsakih sedem do deset dni. Pogosto so zraven pekli tudi "budlo" iz ajdove moke in svinjske zabele. Ob velikih praznikih so pekli "gubanco" (potico) s sladkim ali slanim orehovim nadevom, flancate, "štrudəl" ipd. Marsikje še danes pečejo kruh doma, ker se jim zdi boljši in ker je do trgovine v Podbrdu precej daleč.

Pomemben dogodek so bile koline. Iz krvi in ajdove ali druge moke so naredili "mulce" (kr-vavice), meso in "špeh" (slanino) pa so zmleli za klobase, salame in "žiloce" (želodce). Kožo so porabili za kožnate klobase. Želodca sta bila dva, enega so načeli za božič, drugega za veliko noč. Nekaj "špeha" so zmleli za "zaska" (zaseko), nekaj so ga stopili za mast in "wacverke" (ocvirke), nekaj pa so ga, tako kot kosti z ostanki mesa, obesili v "raufkamra" (prostor za dimljenje me-sa). Navada je bila, da so ob kolinah sosedom in sorodnikom dali nekaj krvavic in kakšen kos mesa. Zadnja desetletja v vasi redijo vse manj prašičev; meso za klobase in salame raje kupijo v mesnici.

Prve večje novosti v prehrani so Bačarji med vojnama prevzeli od Italijanov: riž na mleku, "paštašuto" in mineštro. Po drugi svetovni vojni pa se je način prehranjevanja začel spreminjati: vse bolj se je uveljavljalo meso, olje je v pre-cejšnji meri nadomestilo zaseko in kupljen kis domačega iz skisanega mošta. V trgovini so začeli kupovati vse vrste moke, različne priboljške in redkeje konzervirano hrano, po drugi strani so doma začeli gojiti nekaj več zelenjave. Kljub temu na jedilnik ne uvrščajo veliko modernih jedi, kar je verjetno precej povezano s tem, da ni mladih, posebno ne deklet, ki bi uvajala novosti.

Žejo so najpogostejše gasili z vodo, hruškovo vodo, poleti v hudi vročini s "prakuhancom" (kavnim nadomestkom) ali "beso" (pijačo iz bezgovih cvetov, sladkorja in kisa ali limon), pozimi pa s "tərjakom" (gost sirup iz bezgovih jagod, zamešan v vrelo vodo) ali različnimi čaji. Moški so imeli radi "mošt", pri težkih delih "štapərle šnopca" (šilce žganja), za praznike so si privoščili tudi (kupljeno) vino. "Kafe" (kava) je bil do srede stoletja priboljšek starejših žensk iz premožnejših hiš, v zadnjih desetletjih je nepogrešljiv po kosilu in pri pogostitvi obiskov. Tobak so dolgo gojili le doma, ker je bil predrag, da bi ga kupovali. Po vojni se je tudi to spre-menilo, vendar kajenje na Bači ni posebno raz-širjeno.

Življenjska zgodba nenavadnega Bačarja:

Sredi prejšnjega stoletja se je na Bači rodil človek, ki je v zgodovini odigral dokaj pomembno vlogo, čeprav je ostala skrita. To je bil Peter Kusterle (Lournou), ki je bil kot mladenič sprejet v cesarsko gardo in je kasneje postal cesarjev telesni stražar. Zaradi izjemne telesne podobnosti je bil občasno cesarjev dvojnik in je imel v nevarnih okoliščinah namesto njega govore. Kasneje je bil vodja cesarjevih osebnih strežajev in preskuševalc hrane. Na začetku prve svetovne vojne ga je cesar z veliko odpravnino upokojil, vendar je zaradi devalvacije in nesrečnih naložb kmalu ostal brez sredstev za preživljanje. Kljub temu ni hotel za denar novinarjem pripovedovati o cesarjevem osebnem življenju. Stara leta je preživel v Podbrdu, kjer je tudi umrl.

Družbena in duhovna kultura

Čeprav so bile na Bači precejšnje socialne razlike, je bila vaška skupnost zelo močna, saj je bila povezanost dolga stoletja pogoj za preživetje. Bačarji so skupaj opravljali nekatera večja dela, posebno tista, zunaj ožjega območja vasi: poleti košnjo na Koucah, pozimi pa spravilo sena domov in "holcarijo". Tudi paša je bila skupna. Izredno močna je bila medsebojna pomoč ob naravnih nesrečah in požarih ter pri gradnji hiše. Povezovala so jih tudi skupna dela ob zimskih večerih (npr. skupno luščenje fižola, preja volne). Po drugi vojni so se življenjske razmere zaradi zaposlovanja precej izboljšale, s tem pa se je zmanjšala vloga vaške skupnosti. Spremenila so se tudi socialna razmerja v vasi, še posebno ko so hiše največjih kmetov ostale skoraj prazne. V zadnjih desetletjih se skupno delovanje kaže v skrbi za cesto, električno napeljavo in cerkev. Ohranila se je tudi pomoč ob nesrečah.

Bačarje so poleg tega povezovale različne šege, posebno ob porokah (glej fotografijo 9) in smrtih, ter šege letnega cikla, kjer so prevladovali splošni krščanski prazniki (božič, velika noč, vsi sveti). Posebni bačarski prazniki so bili binkoštna nedelja in ponedeljek (7 tednov po veliki noči) in kmalu potem "uablubšana ali zapavedana sredo". Bačarji vedo povedati, da je nekoč toča potolkla vse žito na Bači, zato so se zaobljubili, da bodo vsako leto ta dan šli k maši,

da se to ne bi nikoli več zgodilo.²⁶ Seveda Bačarji praznujejo tudi god svojega svetnika sv. Lenarta (6. novembra), zaščitnika jetnikov in živine, in kasneje še "paslejdanca" (poslednjo nedeljo pred adventom). Ta praznik naj bi izviral iz časa turških vpadov, ko so se Bačarji z drobnico vred večkrat zatekli v cerkev. Cerkev je bila s tem oskrunjena, zato so cerkvene oblasti zagrožile, da v njej ne bo več obredov, dokler je ponovno ne posvetijo.²⁷ Do italijanske okupacije so na Bačo hodile tudi procesije iz Bohinja, Davče in Sorice. Zadnja desetletja so poleg cerkvenih praznikov pogrebi edine prilike, ko se zbere vsa vas.

Zunanja obeležja krščanstva na Bači so poleg cerkve "križ" (znamenje) pod vasjo in Marijin kip na hiši in na kozolcu pri Tonu. Pri vseh hišah imajo v "hišah" v kotu "križe" (razpela),²⁸ v prejšnjem stoletju so stali tam pravi tabernaklji, nad mizo je pogosto visela steklena krogla (sveti Duh) in za vrati kropilnik, da so se ljudje ob vstopu v hišo prekrizali. Prekrizali so tudi kruh, preden so ga dali v peč, in še enkrat, preden so ga načeli. Molili so pred jedjo in pred spanjem. Do danes se je ohranil pozdrav "Boh dej dober dan" in zahvala "Bohlonej". Krščanstvo je z letnimi in tedenskimi cikli v marsičem urejalo življenje v vasi ter s svojimi nauki tudi odnose v družini in skupnosti. Pred obema vojnama in med njima je bilo nekaj bačarskih deklet, ki so bile zelo verne, vpisanih v Marijino družbo. Vsak dan so hodile k maši. Pogosta so bila tudi romanja na Brezje, Sveto goro ali celo Višarje, da bi se spokorili, se za kaj zahvalili ali za kaj prosili. Po drugi vojni se Bačarji redkeje odločajo za romanja. Na Boga so se vsi skupaj obračali tudi v nesrečah. Pod Avstrijo je šla večkrat procesija v Bohinj prosit

26 Daljša razlaga teh dogodkov pravi, da je sredi prejšnjega stoletja bačarska cerkev izgubila prejšnji pomen, ker je podbrška cerkev postala farna. Bačarji so jo tedaj precej zanemarili in v njej spravljali "frodalne". Potem se je v naslednjih letih zgodilo več nesreč (toča, požari, živali so obolevale in poginjale) in Bačarji so to razumeli kot znamenje, še posebno potem, ko se je kip svetega Lenarta obrnil nazaj proti Bači, ko so ga v košu odnesli proti Podbrdu. Cerkev so nanovo posvetili in poslej vsako leto praznovali dan nove posvetitve.

27 Spomin na Turke se je ohranil tudi v stari legendi, ki pravi, da je bila bačarska cerkev nekoč opasana z zlato verigo, ki pa so jo ukradli Turki na enem od svojih roparskih pohodov.

28 Pri Matiju imajo namesto tega sliko hišnega zavetnika, sv. Mathiasa (Matije).

za dež. Nazadnje so za dež prosili pred dobrimi desetimi leti v Stržiščah. Čeprav niso vsi Bačarji redno hodili v cerkev, pa so se vsi opredeljevali kot kristjani in v glavnem spoštovali krščanske vrednote. Vedno so bili in so še skromni, prijazni in gostoljubni.

Dokaj živa je bila tudi "foušvera" (vraževerje), vendar je začela izginjati že na začetku stoletja. Gradnja železnice je prostor zgornje Baške grape prevetrila tudi v tem pogledu, Bačarji pa so postali še bolj zadržani do vraž in vere v obstoj različnih bitij po drugi vojni, ko so šole, knjige in mediji povečali kritičnost do takih stvari. Bačarji se spominjajo pripovedi o vilah, coprnica, volkodlakih in nočni jagi ter napovedovanja prihodnosti iz različnih znamenj. Marsikateri Bačar (večina je že pokojnih) je doživel "spomin", to je nekakšen znak, da se bo zgodilo nekaj usodnega, na primer smrt bližnje osebe. Znamenja so bila različna: prikazala se je ženska v črnem, ustavila se je ura, umirajočega so videli v sanjah ipd.

Bačarji so verjeli tudi, da morajo biti "flančniki" (razsadniki, njivice, kjer so vzgajali sadike) čim bolj oddaljeni od hiše, da bodo "flance" (sadike) dobro uspevale. Vzhodni del vasi je imel flančnike pri Jolkapu,²⁹ zahodni del pa za Tamrom ali na Prodku. Danes večina Bačarjev to razlaga z bolj realnimi vzroki, na primer s sončno lego ali pa pomanjkanjem prostora na njivah.

Bačarji so bili od narave odvisni dolga stoletja in z njo tudi tesno povezani, zato so jo dobro poznali. Iz smeri vetrov in obnašanja živali so napovedovali vreme. Marsikakšno vnetje in bolezen so znali pozdraviti z različnimi zelišči - do prve svetovne vojne je bila to skoraj edina oblika zdravljenja. Po drugi vojni se je z zaposlovanjem in manjšanjem odvisnosti od narave zmanjšala tudi navezanost nanjo.

Čeprav so bili Bačarji verni in razumni ljudje, so se znali tudi povесeliti. Do leta 1937 so se zbirali v gostilni Pri Jožafu. Za zabavo je največkrat poskrbel vaški veseljak Jolkapov Kremen, ki je igral harmoniko. Ko ni bilo več gostilne, je hodil od hiše do hiše in igral. Ljudje so ga radi poslušali in marsikdaj tudi zapeli z njim, zato so ga povsod lepo sprejeli in pogostili. Krhanje vaške skupnosti po vojni se je kazalo tudi v redkejšem druženju vaščanov. Vse manj je bilo mladih, ki bi skrbeli za petje in ples, pri-

povedništvo pa je zamrlo, ko so začeli večere preživljati ob televiziji. Zadnji ples je bil na Bači pred triindvajsetimi leti ob odprtju ceste, potem je nastalo veliko zatišje. Kaj drugega pa bi pričakovali od vasi, kjer so ljudje v povprečju stari 64 let?

Sklep

V dobrih šeststo letih svojega razvoja se je Bača pri Podbrdu petsto let razvijala in v drugi polovici prejšnjega stoletja dosegla najgostejšo poseljenost, 270 ljudi. Zemlja ni mogla preživljati vseh, zato se je konec 19. stoletja začelo intenzivno izseljevanje v evropske dežele in Ameriko. Izseljevanje se je nadaljevalo tudi pod Italijo, ko so se ekonomskim vzrokom pridružili še politični. Če k temu prištejemo žrtve obeh vojn, vidimo, da se je prebivalstvo Bače v manj kot stoletju prepolovilo na 136 ljudi. Še hujši upad je Bača doživela po drugi vojni, ko si je vse več vaščanov ekonomsko varnost zagotavljalo z zaposlovanjem v industriji in drugih dejavnostih, zaradi česar so se mnogi posamezniki in tudi cele družine odseljevali v večje kraje in mesta. Tako se je število Bačarjev do letos zmanjšalo na 22, kar je komaj dvanajstina nekdanjega maksimuma.

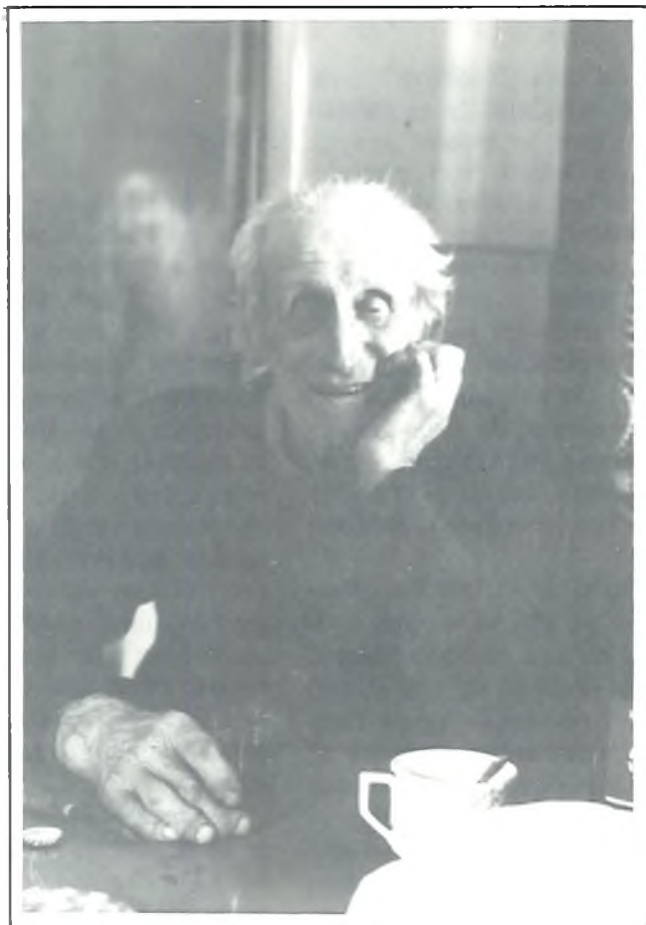
Ko preživetje Bačarjev ni več temeljilo samo na kmetijstvu, je začela Bača izgubljati identiteto trdne kmečke vasi, vendar pa je bilo odseljevanje premočno in prehitro, da bi se lahko vzpostavila nova identiteta (kmečko-delavske vasi). Pašnike in kasneje tudi travnike je vse bolj zaraščal gozd, tako da je danes obdelana le še petnajstina nekdanjih njiv, živine pa je tridesetkrat manj kot na začetku stoletja. Zapuščene stanovanjske hiše in gospodarski objekti propadajo, v nekoliko boljšem stanju so obljudene hiše, saj so jih večinoma popravili po potresu leta 1976, ko sta nastali tudi dve novi montažni zgradbi. S poklicnimi spremembami po drugi svetovni vojni je vaška skupnost izgubila prejšnji pomen. Izumrla je tudi večina šeg, prav tako skoraj vse oblike družabnosti, saj ni mladine, ki bi tradicijo ohranjala in jo bogatila z novostmi.

Kaj lahko Bačarji pričakujejo od prihodnosti? V tem trenutku je vsak optimizem naiven. Vse manj vaščanov je sposobnih za delo, možnosti za podmladek pa so izredno majhne. Kako trpko je na lastni koži doživljati umiranje vasi, nam pove razmišljanje (danes že pokojnega) Kacompohar-

29 Iz katastra je razvidno, da je imela vsaka hiša parcelo v svoji lasti.

jevega Albina: "Sramota se me zdi, ku sa učasih
pəršəl som, pa začel wen z neč, pa pastaul taka
hiša, pa štala - kejšna štala - welbana. Jest səm

pa zdej tko zaneč, da morm use zabarabt. Take
cajte sa, kej češ."

Kacəmpoharjev Albin (1984).

Vrnimo se k naslovu članka Komu zvoni? in
zaključimo s citatom Johna Donne, ki ga je
Hemingway uporabil na začetku svojega roma-
na:³⁰ "Noben človek ni Otok, povsem sam zase;
vsak človek je kos Celine, del kopne zemlje; če

Morje odplavi grudo prsti, je Evrope manj, prav
tako kot da je bil Rtič, prav tako kakor da je bilo
Posestvo tvojih prijateljev ali tvoje lastno; ob
smrti vsakega človeka je mene manj, zakaj
vključen sem v Človeštvo: In zato nikdar ne po-
šiljaj vpraševati, komu zvon zvoni: zvoni tebi."

30 Ernest Hemingway, Komu zvoni, Ljubljana 1987, 34.

Janez Dolenc

OBSEG ARHIVSKEGA GRADIVA O VELIKEM TOLMINSKEM PUNTU V DUNAJSKEM DRŽAVNEM IN V GRAŠKEM DEŽELNEM ARHIVU

Ob 280-letnici velikega tolminskega punta

V marcu 1992 sem raziskoval delo prvega profesorja slavistike v Gradcu dr. Gregorja Kreka. Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo mi je z enomesečno štipendijo omogočil najprej pol meseca bivanja na Dunaju in nato še pol meseca v Gradcu. Poleg te raziskave sem vsak dan nekaj ur posvetil pregledu arhivskega gradiva o velikem tolminskem puntu. Odkar sem 1980 napisal libreto za opero Ubalda Vrabca Tolminski puntarji, sem si želel ogledati puntarsko gradivo na lastne oči.

V dunajskem dvornem in državnem arhivu je to gradivo pod oznako Österreichische Akten Görz; fascikli 17, 18, 19 imajo še oznako Der Bauernaufstand, vendar so s puntom povezani še fascikli 20, 21, 22, 23. Presenetil me je velik obseg tega gradiva, ki je večinoma v nemščini in gotici, približno tretjina aktov pa je v italijanščini. Tedanji birokraciji se moramo zahvaliti, da imamo ta punt tako zelo dokumentiran.

Pregledal sem vseh 7 fasciklov, si zabeležil obseg in zanimivosti, ki so mi pri bežnem pregledu zbudile pozornost. Nekaj jih za popestritev navajam tudi ob tem kratkem pregledu.

Fasc. 17 obsega 444 listov, akti so datirani od začetka punta konec marca do 30. maja 1713.

Fasc. 18 ima 508 listov in je nadaljevanje fascikla 17, akti so v njem strnjeno od 3. junija do konca julija 1713, posamezni pa so tudi kasnejši; zadnji je s 4. januarja 1714.

Fasc. 19 se deli v predakte (Voracten), ki štejejo 45 listov iz časa pred puntom 1647-1712. Sledi 500 listov iz časa punta. Fol. 62 omenja zborovanje puntarjev na Sveti gori na velikonočni ponedeljek 17. aprila 1713. Ta fascikel sem dal posneti na mikrofilm in je sedaj v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici na voljo raziskovalcem.

Fasc. 20 obsega 509 listov, akti so datirani od 1. avgusta do 30. decembra 1713. V njem so že težko berljivi zapisniki zaslišanj zaprtih puntarjev. Nekaj listin je okrašenih z ornamentalnimi risbicami.

Fasc. 21. obsega akte iz časa 1714-1717 in ima 590 listov, velik del so zaslišanja. Fol. 197 vsebuje seznam 16 kolovodij (Rädlführer) punta.

Fasc. 22 zajema 538 listov nedatiranih aktov; na koncu je dolg referat.

Fasc. 23 ima najprej 98 listov obsegajoč seznam dotedanjih aktov v zvezi s puntom, potem pa še 400 listov; v glavnem nedatirane zapisnike zaslišanj. Skupaj šteje torej 498 listov.

Dunajskega gradiva je skupaj 3632 listov; doslej je raziskan le manjši del, ki ga je leta 1949 prepisal Ivan Kreft.

V Gradcu sem v deželnem arhivu pregledal 4 fascikle z oznako Miszellanea: Tullmein Bauern Aufstand.

Fasc. 425 obsega 632 listov. Najprej je 173 listov zvezanih v poročilo tolminskega grofa Jakoba Antona Coroninija z dne 5. aprila 1702 kot odgovor na pritožbo tolminskih kmetov z dne 15. decembra 1701. Zadnji akt je s konca maja 1713. Veliko aktov je o zadevi župnika Bandla s Šentviške gore.

Fasc. 426 zajema liste 633-1328, to je 696 listov. Akti obsegajo čas od 2. junija 1713 do 28. februarja 1714. Prvi akt je poročilo o defenzivnem stanju vojvodine Kranjske spričo tolminskega punta. Fol. 643 vsebuje sporočilo, da je Jakob Velikonja iz Čiginja glavni kolovodja celotnega upora (Haupt- und Rädlführer des ganzen Aufstandes). Fol. 923 ima sporočilo, da je junija hrvaška milica na ožjem Tolminskem ujela 17 puntarjev in tri ubila. Fol. 924 je sporočilo Jakoba Antona Coroninija, da njegovi puntarski podložniki še naprej organizirajo zborovanja, zato je deželni upravitelj poslal na Tolminsko 150 krajišnikov. Fol. 992 je sporočilo, da so glavnega kolovodjo Jakoba Velikonjo ujeli 26. avgusta 1713. Že prej so mu zaplenili 1000 gld. vredno premoženje in razpisali nagrado za njegovo glavo.

Fasc. 427 ima liste 1329-2042, to je 714 listov. Akti so iz časa od 3. marca 1714 do junija 1719. Fol. 1500 sporoča o puntarskem kaplanu Ivanu Matku iz Kota, ki so ga zasliševali celo s torturo. Fol. 1575 obtožuje sodelovanja v puntu duhovnike s Tolminskega: to so Sebastijan Jurman, Andrej Bevk, Lenart Skalin in Anton Trpin. V tem fasciklu so imena vseh dekanov, vaških županov in vseh gospodarjev v tolminskih vaseh. Fol. 1710-11 je prošnja 72 jetnikov za izpustitev z goriškega gradu, kjer že skoraj tri leta trpijo lakoto, mraz, vročino, uničenje njihovih družin in njihovega premoženja.

Fasc. 428 obsega liste 2043-2667, to je 624 listov. Fol. 2132 navaja imena štirih puntarjev, ki so pobegnili z goriškega gradu. Vsebuje tudi zapisnike civilnih procesov proti puntarjem, pogosto se omenja ime tedanjih pravnikov v Gorici dr. Christoforrutija in dr. Prešerna. Županstva mnogih občin iz Brd in Posočja so poslala nekakšne zagovore in prošnje za milostne sodbje.

Graško gradivo je 1973 odkril dr. Koropec, fotografije so na katedri za zgodovino FF v Ljubljani in čakajo na obdelavo.

V gradivih obeh arhivov sem na hitro pregledal vsak list, če je morda na katerem sodba kriminalnega procesa v aprilu 1714, ki bi nam dala točna imena 11

na smrt obsojenih. Žal te sodbe nisem našel; verjetno bo treba iskati še v upravnem in sodnem arhivu na Dunaju. Vsekakor pa je gradivo o puntu (skupni obseg je 6299 listov) dragocen vir za njegovo znanstveno raziskovanje, ki povsem opravičuje letnico 1713 na tolminskem grbu.

Metka Nusdorfer Vuksanović

KRATEK PREGLED FONDŮV IN ZBIRK, KI JIH ZA TOLMINSKO IN ŠIRŠE OBMOČJE DANAŠNJE OBČINE TOLMIN, HRANI POKRAJINSKI ARHIV V NOVI GORICI

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici je pristojen za zbiranje in hrambo arhivskega gradiva s področja tolminske (poleg ajdovske in novogoriške) občine, zato ne preseneča dejstvo, da hranimo okrog 250 fondov in zbirko mikrofilmov, ki služijo kot vir za raziskovanje tolminske preteklosti, predvsem od 2. polovice 19. stoletja pa skoraj do današnjih dni.

Najstarejši podatki za Tolminsko, posneti na mikrofilmih, pa izvirajo še iz obdobja pred 19. stoletjem. To sta urbarja gospodstva Tolmin iz leta 1598 in 1624 (orig. v ARS) ter urbarji cerkva v Gorenji Trebuši, na Grahovem, v Ljublinju, na Mostu na Soči, v Podmelcu, Poljublinju, na Prapetnem, v Ročah, na Šentviški gori, v Tolminu, Volarjih in Zatoiminu s konca 17. in iz 18. stoletja (orig. v ŽA). Na mikrofilmu so tudi protokoli in vizitacijski zapisniki Tolminskega arhidiaconata s konca 17. in iz 18. stoletja (orig. v dekan. arh. v Tolm.) ter Učiteljski kataster okrajnega šolskega sveta Tolmin za leta 1880-1919 (orig. v tolmin. muz. zbirki).

Najstarejše gradivo s Tolminskega, ki ga hrani naš arhiv v originalu, pripada fondu Patrimonialna sodnija Tolmin. To je knjiga vpisov raznovrstnih pogodb (kupoprodajne, dedne, darilne, ženitne...) notarske pisarne v Tolminu za leta 1664-1690.

V 2. polovico 19. stoletja pa sega gradivo okrajnih sodišč Bovec in Tolmin (1850-1945), osnovne šole Tolmin (1875-1965) ter fragmentarno tudi nekaterih avstrijskih občin (Idrsko, Kred, Ponikve, Soča, Spenica, Tolmin, Trenta in Volče). Za to obdobje sta najbolje ohranjena fonda dveh občin, Svete Lucije (Most na Soči) in Šentviške gore, in sicer že od ustanovitve občin, od leta 1850/51 dalje. Tudi gradivo Cestnega odbora Tolmin (1869-1924) je skoraj v celoti ohranjeno. Konec preteklega leta je bila na osnovi tega fonda postavljena razstava, ki prikazuje razvoj (gradnje, popravila ipd.) cestnih povezav na Tolminskem v navedenem obdobju.

Večinoma gradivo številnih malih občin preneha s komasacijami leta 1927/28, do leta 1945 sega le še

gradivo večjih (Bovec, Grahovo, Kobarid, Soča, Sveta Lucija in Tolmin). Z začetka tega stoletja je ohranjeno tudi gradivo okrajnega sodišča Kobarid (1902-1923) in fragmentarno fond Civilni komisariat za politično okraj Tolmin (1915-1920).

Iz časa pred 2. svet. vojno sta tudi fonda Državni tehnični urad Trst s popisi nepremičnin za leto 1939 tudi za takratne tolminske občine ter Tehnični urad Gorica 1926-1944, kjer je ohranjeno tudi za Zgornje Posočje dragoceno gradivo o elektramah, mlinih in žagah. V to obdobje spada še gradivo Kmečke in rokodelske posojilnice Tolmin 1939-1940, Mlekarske zadruge Zatoimin 1921-1925 in Zadruga vojnih oškodovancev Zatoimin 1921-1932 ter gradivo davčnega urada v Tolminu 1932-1943 in davčnih izterjevalnic v Tolminu, Kobaridu in Bovcu 1943-1946.

Veliko gradiva je zbranega tudi za preučevanje šolske zgodovine. Poleg že omenjenega najstarejšega fonda osnovne šole v Tolminu, hrani naš arhiv vrsto šolskih fondov iz različnih obdobj, in sicer, fond šolsko nadzorništvo Tolmin in področna didaktična ravnateljstva za leta 1918-1943, gradivo kraljevega učiteljskega v Tolminu 1923-1928, kraljevega učiteljskega Vincenzo Arbarello v Tolminu 1937-1943, ekspoziture tolminskega učiteljskega v Portorožu za leto 1947, liceja - gimnazije Vincenzo Arbarello 1925-1940, učiteljskega 1945-1968 in gimnazije 1982-1986 v Tolminu, nato gradivo različnih specifičnih šol in tečajev (enotna srednja šola Tolmin, meščanska šola Tolmin, splošna obrtno-dopolnilna šola Tolmin, kmetijski tečaj Tolmin, pedagoški tečaj učiteljskega Tolmin, kmetijskogospodarska šola Drežnica) ter gradivo osnovnih šol (Bavščica, Borjana, Bovec, Breginj, Čezsoča, Drežnica, Idrsko, Kal-Koritnica, Kobarid, Kred, Krm, Lepena, Livek, Log pod Mangartom, Logje, Most na Soči, Podbela, Podbrdo, Robidišče, Sedlo, Soča, Smast, Staro selo, Sužid, Trenta, Vrsno, Žaga), nekaterih otroških vrtcev, vzgojnih zavodov in domov, Delavske univerze in Glasbene šole v Tolminu ipd.

Iz zadnjih let 2. svetovne vojne in časa po njej hranimo arhivsko gradivo okrožnih narodnoosvobodilnih odborov (OF) za Tolminsko iz leta 1944, za Severno Primorsko 1944/45 in Zapadno Primorsko 1944/45 ter okrožni odbor OF za Baško okrožje 1942-1945; okrajnih NOO Bovec 1945-1947 in Kobarid 1945-1947, okrajnega ljudskega odbora Tolmin 1944-55, občinskih ljudskih odborov Bovec, Breginj, Tribuša, Grahovo, Kobarid, Most na Soči in Tolmin za leta 1952-1955 oz. za nekatere do leta 1961 ali 1966; sledi gradivo mestnega ljudskega odbora Tolmin 1945-1952 ter krajevnih ljudskih odborov Borjana, Bovec, Breginj, Čezsoča, Čiginj, Dolenja Tribuša, Drežnica, Gorenja Tribuša, Grahovo ob Bači, Hudajužna, Idrija ob Bači, Idrsko, Kal-Koritnica, Kamno, Kobarid, Kred, Livek, Log pod Mangrtom, Logje, Lom, Sveta Lucija ob Soči (Most na Soči), Šentviška Gora, Podbrdo, Podmelec, Poljubinj, Ponikve, Rut-Grant, Sedlo, Slap-Roče, Smast, Soča, Srpenica, Sužid, Trenta, Trnovo ob Soči, Volarje, Volče, Zatoľmin, Žabče in Žaga z raznovrstno letnico začetka, od 1943 do 1947, in enotno zaključno (1952) letnico gradiva.

Iz tega časa se je ohranilo tudi nekaj gradiva podružnice Zadruga vojnih oškodovancev v Trstu na Žagi 1945-1948 ter okrajnega komiteja Ljudke mladine Slovenije Tolmin 1943-1955, okrajnih komitejev (odborov) zveze komunistične mladine Julijske Krajine za Tolminsko 1944-1948, Bovško 1944-1947 in Kobariško 1944-1947, okrajnega odbora antifašistične fronte žena Tolmin 1947-1953 ipd.

Od povojnega gradiva hranimo poleg že omenjenih upravnih fondov, katerih gradivo se začneja deloma že med vojno, še gradivo krajevnih skupnosti Tolmin 1963-1980, Most na Soči 1967-1980 in Rut-Grant 1952-1985 ter Samoupravne interesne skupnosti gospodarskih dejavnosti občine Tolmin 1963-1989. Veliko je tudi fondov različnih medobčinskih svetov, okrajnih zvez, odborov, zbornic in komitejev, občinskih zvez, odborov, aktivov, svetov in konferenc ter krajevnih organizacij z različnih področij (družbeno-političnega, gospodarskega, društvenega). Obsežen pa je fond Občinsko sodišče Tolmin 1944-1978.

S področja gospodarstva imamo poleg že omenjenih zvez in zbornic gradivo Trgovskega podjetja Soča Import-Eksport, Splošnega gradbenega podjetja Standard, Obrtnega podjetja Jelka, Primorja Gorica, TOZD-a Alpkomerc in Kmetijske zadruge iz Tolmina, nato TIK-a in Planike iz Kobarida ter ČIB-a, ATC-ja in Kovinsko industrijskega podjetja Trenta iz Bovca.

Zelo pestro je gradivo društev. Poleg nekaterih občinskih zvez (zveza kulturnih organizacij, občinska zveza telesno-kulturnih organizacij, občinska strelska zveza, meddruštveni odbor planinskih društev Primorske) v našem arhivu hranimo fonde društev, katerih gradivo izhaja še iz prvih desetletij tega stoletja (Izobraževalno društvo Idrija pri Bači 1908-1946, Bralno in pevsko društvo Volarje 1921, Pašno društvo Mederje in Sleme 1913-1934 ter Gasilsko društvo Bovec 1913-1989). Večina društvenih fondov pa je iz povojnega obdobja: Gasilsko društvo Tolmin, Planinsko društvo Tolmin, Čebelarstvo Tolmin, Šahovsko društvo Tolmin, Telesnovzgojno društvo Partizan Tolmin, Atletsko društvo Posočje Tolmin, Nogometni klub Tolmin, Košarkarski klub AET Tolmin, Lovska družina Tolmin, Moški pevski zbor Tolmin, Društvo inženirjev in tehnikov Gozdarstva Posočje Tolmin, Društvo slikarjev amaterjev Tolmin, Odred puntarjev Tolmin, Turistično društvo Most na Soči, Mešani pevski zbor Podbrdo in Planinsko društvo Bovec.

Med zadnjimi naj navedem še gradivo knjižnice Cirila Kosmača v Tolminu za čas med leti 1949 in 1980 ter nekatere osebne fonde: Anton Rutar, učitelj, rojen v Čadrgu, zbiratelj gradiva o organizaciji TIGR (1920-1992); Franc Avčín, univerzitetni profesor, planinec in lovec, rojen v Ljubljani, zadnja leta je živel v Trenti, (1929-1983); Dr. Branko Rustja, zdravnik, živel tudi v Kobaridu (1952-1959, korespondenca Alojza Gradnika); Stanislav Kuščer, rojen v Potokih pri Kobaridu, (1915-1987, fotografije in nekaj osebnih dokumentov); Marija Grahelj s Šentviške Gore (1956-1981, gradivo krajevne skupnosti in raznih lokalnih organizacij in prosvetnega društva Ivan Lahamar).

UDK 932/939 (497.12 Kobarid) "04/05":711.424 Slavko Ciglenečki, dr., Inštitut za arheologijo, ZRC SAZU, Novi trg 4, SLO, 61000 Ljubljana Poznoantična naselbina Tonovcev grad pri Kobaridu Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 1, 1994, str. 1-14 Pred nedavnim so bila opravljena prva raziskovanja na utrjeni višinski naselbini Tonovcev grad pri Kobaridu. Na strmcm in na vrhu z obzidjem obdanem hribu so bili ugotovljeni ostanki številnih zidanih zgradb in zgodnjekrščanskih cerkva. Arheološke najdbe opredeljujejo naselbino v čas 5. in 6. stol., posamezni elementi pa kažejo, da je bila obljudena že v poznem latenu in pozneje v času 9. stoletja. Večina stavb, ki kažejo pretežno enoprostorne in tropostorne tlorise, je bila zgrajena v nekoliko nižjem vhodnem delu nad katerega se dviguje manjši skalnat plato z ostanki cerkva. Posamezne stavbe so bile naslonjene na obrambni zid in so tako okrepile obrambo na najlažje dostopnem delu utrdbe. Raznovrstni bogati predmeti in v površini ohranjena arhitektura uvrščajo Tonovcev grad med najpomembnejše in najboljše ohranjene višinske poznoantične utrdbe v vzhodnoalpskem območju.	UDK 930.253 (497.12 Tolmin) "15/17" Drago Trpin, arhivist, Arhiv Slovenije, Zvezdarska 1, SLO, 61000 Ljubljana Viri za zgodovino Tolminskega v starejših fondih in zbirkah Arhiva Slovenije do leta 1783 Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 1, 1994, str. 15-20 Gradiva o Tolminski v starejših fondih Arhiva Slovenije (do 1783) je relativno malo, zato ga je bilo mogoče vsebinsko osvetliti nekoliko podrobnejše. Najobsežnejše je predstavljen fond Deželni stanovi, I. registratura, in njegovo gradivo o mitnici v Bači v 16. in 17. stoletju. Nadalje zanimive vire hranijo zlasti Vicedomski urad (do srede 18. stoletja), Reprezentanca in komora ter Deželno glavarstvo (2. polovica 18. stoletja) ter zbirki urbarjev in rokopisov (predvsem iz konca 16. in 17. stoletja).
UDK 949.712 Tolminska "04/14" Peter Štih, dr., asistent, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, SLO, 61000 Ljubljana Glose k srednjeveškemu delu Rutarjeve Zgodovine Tolminskega Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 1, 1994, str. 21-28 Še do danes edino monografijo o zgodovini Tolminskega je že leta 1882 napisal Simon Rutar. V dolgem obdobju, ki ga je od takrat prehodilo slovensko zgodovinsko pisanje, se je v marsičem spremenilo tudi naše poznavanje in razumevanje lastne preteklosti. Ker vse kaže, da Tolminska na žalost še nekaj časa ne bo dobila nove zgodovinske monografije, prispevek opozarja na nekatera mesta Rutarjevega dela, ki se ne skladajo z današnjim vedenjem in hkrati predstavlja trenutno dosežen nivo v teh posameznih vprašanjih.	UDK 908.479.12 Zg. Baška dolina "1523": 801.312 Silvo Torkar, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Novi trg 4, SLO, 61000 Ljubljana Zgornja Baška dolina (Rihtarija Nemški Rut) po Tolminskem urbarju iz 1523 (Demografsko-imenoslovni vidik) Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 1, 1994, str. 29-36 V članku je na podlagi pred nedavnim odkritega tolminskega urbarja iz začetka 16. stol. prikazano stanje poseljenosti zgornje doline Bače in prebivalstvena dinamika tega s Tirolci poseljenega območja od srednjega veka do danes. V historičnotopografskem delu se pritegujejo tudi drugi urbarski ali njim sorodni zapisi iz let 1515, 1591, 1624 itd. in se lokalizirajo tri doslej nerazvozdana krajevna imena iz urbarja 1377: za Bačo, Kuk in Znojile. Prvič se pritegujejo tudi podatki popisa hiš iz 1794 in ljudskega štetja iz 1818. Iz seznama podložnikov je razvidno, da priimkotvorni proces časa nastanka urbarja 1523 še ni končan, saj nosi priimke le okrog 72 odstotkov prebivalstva.

UDC 930.253 (497.12 Tolmin) "15/17" Trpin Drago, Archivist, Archives of Slovenia, Zvezdarska 1, SLO- 61000 Ljubljana Sources for the History of the Tolmin Region in the Older Files and Collections of the Archives of Slovenia up to the Year 1783 Kronika, Magazine for slovene local History, 42, No. 1, 1994, pp. 15-20 As there is relatively little archive material in the older files (up to 1783) of the Archives of Slovenia concerning the Tolmin region, it was possible to analyse the existing documents in greater detail. Emphasis has been placed in this article on the file "Provincial Diets, 1st Registry Office" and the documents on the tollhouse in Bača in the 16th and 17th century this file contains. Other interesting sources are stored under the headings: "Landgrave's Office" (German: Vizedomsamt), covering the period up to the middle of the 18th century, "Provincial Administrative Office" (German: Repraesentation und Kammer) and "Provincial Governor's Office" (German: Landeshauptmannschaft). The last two files date back to the 2nd half of the 18th century. The article also examines two collections of land registers and manuscripts which contain information predominantly from the end of the 16th and from the 17th century.	UDC 932/939 (497.12 Kobarid) "04/05": 711.424 Ciglencčki Slavko, PhD., Archaeological Institute, Slovene Academy of Sciences and Arts, Novi trg 4, SLO- 61000 Ljubljana The Settlement Tonovce Grad near Kobarid in Late Antiquity Kronika, Magazine for slovene local History, 42, No. 1, 1994, pp. 1-14 Research work has recently commenced on the fortified high- altitude settlement of Tonovce Grad near Kobarid. The remains of numerous brick and stone buildings and early Christian churches have been unearthed at the top of this steep hill, encircled by fortress walls. The archaeological findings place the settlement in the time around the 5th and 6th century. Some elements, however, indicate that a settlement existed here already in the the late La Tene period, while other finds date back to the 9th century. Most of the predominantly one-room and three-room buildings are situated in the slightly lower level of the hilltop at the entrance to the fortress walls, above which lies a smaller rocky outcrop with the remains of churches. A number of buildings were nestled against the fortress wall, strengthening it in the most easily accessible sections. The diversity of artefacts and the architecture of the buildings preserved on the surface, place Tonovce Grad among the most important and best preserved late antiquity high-altitude fortresses in the East-Alpine region.
UDC 908.497.12 Zg. Baška dolina "1523": 801.312 Torkar Silvo, Fran Ramovš Institute for Slovene Language, Slovene Academy of Sciences and Arts, Novi trig 4, SLO- 61000 Ljubljana The Upper Bača Valley (Judicial Circuit Nemški Rut) According to the Tolmin Land Register of 1523 (Demographic and Onomastic Aspect) Kronika, Magazine for slovene local History, 42, No. 1, 1994, pp. 29-36 Based on the recently discovered Tolmin land register from the beginning of the 16th century, the article presents the state of settlement and the population dynamics from the Middle Ages until the present of the upper Bača valley, which was settled by the Tyroleans. The historical and topographical part of the article has also taken into account a number of other land registers' or related documents (from the years 1515, 1591, 1624, etc.). With the help of these documents, the author has localized three until now unexplained place names from the 1377 land register: Bača, Kuk and Znojilje. For the first time in such studies, the author has given consideration to the data from the 1794 survey of houses and the 1818 population census. As the list of serfs shows, the process of acquiring surnames had not finished by 1523 (the date of origin of the land register), as only about 72 percent of the population has surnames.	UDC 949.712 Tolminska "04/14" Štih Peter, PhD., Assistant Lecturer, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, SLO- 61000 Ljubljana Comments on the Section Covering the Middle Ages of Simon Rutar's History of the Tolmin Region Kronika, Magazine for slovene local History, 42, No. 1, 1994, pp. 21-28 The only monograph to date on the history of the Tolmin region was written by Simon Rutar in 1882. Over the hundred years and more traversed since then by Slovenian history writing, our knowledge and understanding of our own past has changed considerably. Regrettably, it does not seem likely that a new historical monograph on the Tolmin region will be written for some time to come. For this reason, the article draws the reader's attention to certain sections of Rutar's publication which are not consistent with contemporary opinions on the subject. At the same time, the author acquaints us with the present day level of knowledge about certain issues.

UDK 528.4 (497.12 Tolminska) "1785" Drago Trpin, arhivist, Arhiv Slovenije, Zvezdarska 1, SLO, 61000 Ljubljana Tolminska v opisu vojaških deželnih merjenj okoli leta 1785 Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 1, 1994, str. 37-45 Za potrebe avstrijske vojske so v letih 1763-86 izdelali vrsto vojaških kart v merilu 1:28800 za celotno ozemlje takratne monarhije, dopolnili pa so jih z opisi krajev na terenu po rubrikah: zidane hiše, vode, ceste, poti, gore in hribi, gozdovi. Članek obsega prevod izbranih opisov tistih sekcij ali njihovih delov, ki se nanašajo na Tolminsko segajoč do Kreda in Robiča na zahodu, Trmovega na severu, Doblarja, Tolminskega Loma in Trebuše na jugu, Šentviške planote in Podbrda na vzhodu.	UDK 625.7 (497.12 Posočje) (091) Vinko Rajšp, dr., Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 4, SLO, 61000 Ljubljana Obsoška cesta v prometni politiki avstrijske države do konca 18. stoletja Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 1, 1994, str. 46-51 Cestna povezava med Trbižem in Trstom ob Soči preko Gorice je igrala pomembno vlogo v prometni politiki tako notranjeavstrijskih in nato avstrijskih državnih oblasti, kakor tudi goriških deželnih oblasti, saj je bila najbližja prometna povezava zahodnoavstrijskih in nemških dežel s tržaškim pristaniščem. Ta pomembnost pa ni bila nikdar operacionalizirana, tako da se odraža predvsem v arhivskem gradivu, ki govori v prid pomembnosti in o finančnih stroških gradnje obsoške cestne povezave, ki v taki obliki ni bila nikdar zgrajena.
UDK 949.712 Zg. Baška dolina "1800/1850" Stane Granda, mag., Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 4, SLO, 61000 Ljubljana Zgornja Baška dolina v prvi polovici 19. stoletja Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 1, 1994, str. 52-58 Avtor na podlagi župnijske kronike Nemškega Ruta, franciscejskega katastra in literature analizira življenjske razmere in delo tamkajšnjih ljudi. Ugotavlja, da je bilo življenje izredno težko, saj je bila zemlja v nekaterih katasterskih občinah sposobna preživljati le polovico ljudi. Ostali, zlasti moški so morali iskati dodatne zaposlitve. Iskali so jih po Goriški in sosednjih deželah pri podiranju dreves, glažutah, žganju pepelike in nabiranju kresilnih gob. H gospodarskemu zaostajanju teh krajev so veliko prispevale tudi slabe prometne razmere.	UDK 949.712 Tolminska "1914/1918" (093) Damjana Fortunat Černilogar, samostojni konservator, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica v Novi Gorici, Delpinova 16, SLO, 65000 Nova Gorica Materialne ostaline soške fronte na Tolminskem Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 1, 1994, str. 59-63 Tolminsko ima številne kulturne spomenike iz različnih obdobij. Svoj pečat pa ji je dala tudi prva svetovna vojna. Številne materialne ostaline soške fronte do nedavnega niso bile pravilno vrednotene in dediščina soške fronte je postala zelo pozno predmet spomeniškovarstvene obravnave. V zadnjih nekaj letih se je tudi na tem področju premaknilo in opravljene so bile številne naloge in raziskave. Še veliko dela pa nas čaka pri osveščanju in vzgoji ljudi, da bi preprečili nadaljnje ropanje materialnih ostalin in nestrokovno ravnanje z najdenim orožjem.

UDC 625.7 (497.12 Posočje) (091) Rajšp Vinko, PhD., Milko Kos Historical Institute, Slovene Academy of Sciences and Arts, Novi trg 6, SLO- 61000 Ljubljana The Road by the Soča River in the Traffic Policy of the Austrian State until the End of the 18th Century Kronika, Magazine for slovene local History, 42, No. 1, 1994, pp. 46-51 The road by the Soča river leading from Trbiž/Treviso via Gorica/Gorizia to Trieste played an important role in the traffic policy of the Inneraustrian and Austrian central authorities, as well as of the provincial authorities of Gorica/Gorizia, as it was the shortest transport route linking the West-Austrian and German lands with the port of Trst/Trieste. The road, however, was never constructed in its entirety. The important role it could have played can be deduced mainly from the archive materials, which illustrate its significance and provide data on the financial expenses in connection with its construction.	UDC 528.4 (497.12 Tolminska) "1785" Trpin Drago, Archivist, Archives of Slovenia, Zvezdarska 1, SLO- 61000 Ljubljana The Tolmin Region as Described in the Military Provincial Topographical Surveys Carried Out Around the Year 1785 Kronika, Magazine for slovene local History, 42, No. 1, 1994, pp. 37-45 In the years 1763-1785, numerous military maps (scale 1:28,800) were made of the whole territory of the former Monarchy for the use of the Austrian army. They were supplemented by descriptions of places located in these areas, with more detailed descriptions under the sub-titles of: houses, rivers, roads, country lanes, mountains and hills, forests. The article contains translations of selected descriptions of these sections, or the sections relating to the Tolmin region, which is bounded by the Kreda and Robič in the west, Trnovo in the north, Doblar, Tolminski Lom and Trebuše in the south, and the Šentviška plateau and Podbrdo in the east.
UDC 949.712 Tolminska "1914/1918 (093) Fortunat Černilogar Damjana, History and Sociology Teacher, Freelance Conservateur, Institute for Preservation of the Natural and Cultural Heritage of Gorica, Delpinova 6, SLO- 65000 Nova Gorica Material Remains of the Soča Front in the Tolmin Region Kronika, Magazine for slovene local History, 42, No. 1, 1994, pp. 59-63 The Tolmin region is rich in cultural monuments from various periods, many of which also date back to the First World War. For many years, the importance of numerous material remains of the Soča front was not assessed correctly and only in recent times the heritage of the Soča front has become the subject of conservation and preservation activities. In the past few years, the situation has improved and many studies and projects have been carried through. However, much still remains to be done by way of informing and educating the public, in order to prevent people from stealing these material remains and from handling found weapons carelessly.	UDC 949.712 Zg. Baška dolina "1800/1850" Granda Stane, M.A., Milko Kos Historical Institute, Slovene Academy of Sciences and Arts, Novi trg 6, SLO- 61000 Ljubljana The Upper Bača Valley in the First Half of the 19th Century Kronika, Magazine for slovene local History, 42, No. 1, 1994, pp. 52-58 Based on the parochial chronicle of Nemški Rut, the land register of Franz I. and literature on the subject matter, the author analyses the living and working conditions in the upper Bača valley in the first half of the 19th century. According to the author's findings, life was very harsh in this valley, as the arable land in some cadastral areas could provide a livelihood for only half of the population in these areas. The remaining inhabitants, in particular the male population, were forced to seek additional employment in the Goriška and other neighbouring regions, such as felling trees, glassmaking in small glassworks, potash burning and gathering tinder. The slow economic development of the region can be attributed in part to the poor communication links in this area.

UDK 329 (497.12 Baška dolina) "1941/1945": 355.425
949.712 Baška dolina "1941/1945"

Boris Mlakar, mag., Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1,
SLO, 61000 Ljubljana

Nasprotniki Osvobodilne fronte in domobranstvo na Baškem

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 1, 1994, str. 64-84

Avtor na podlagi literature in predvsem arhivskega gradiva skuša prikazati delovanje ideoloških in političnih nasprotnikov Osvobodilne fronte in predvsem Komunistične partije na območju Baške doline. V času pred kapitulacijo Italije se je to nasprotovanje kazalo predvsem v širjenju sicer redkega propagandnega gradiva in opozarjanju na komunistično nevarnost s strani nekaterih duhovnikov, med katerimi izstopa ime Petra Šorlija. Z nemško zasedbo so se razmere spremenile in se je tudi na tem območju pojavilo domobranstvo, ki pa je ostalo številčno šibko - uspelo je namreč vzpostaviti zgolj majhno posadko na Grahovem, ki pa se je ukvarjala le z obveščevalnim, policijskim in propagandnim delom.

UDK 391/397 (497.12 Bača pri Podbrdu)

Nadja Valentinčič, etnolog-anglist, Ježa 1, SLO, 61000 Ljubljana

Komu zvoní?

Etnološki prikaz vasi Bači pri Podbrdu

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 1, 1994, str. 85-98

Prvi del članka predstavlja vas Bačo pri Podbrdu, njen nastanek in razvoj ter vpetost v družbeno okolje. Druga polovica je posvečena etnološki podobi vasi. Poudarjeni so tisti elementi materialne, socialne in duhovne kulture, ki so v življenju Bačarjev najbolj pomembni ali pa posebno značilni za območje zgornje Baške grape. Prvi del članka v glavnem temelji na literaturi in pisanih virih, medtem ko se drugi del pretežno opira na materialne in ustne vire. Terenski viri so za časovno odmaknjena obdobja redki in nezanesljivi, zato je etnološki prikaz osredotočen na obdobje zadnjih sto let, ki pravzaprav predstavlja zaton vasi.

UDC 391/397 (497.12 Bača pri Podbrdu)

Valentinčič Nadja, Ethnologist and English Teacher, Ježa 1, SLO- 61000 Ljubljana

For Whom the Bell Tolls?

Ethnological Outline of the Village Bača near Podbrdo

Kronika, Magazine for slovene local History, 42, No. 1, 1994, pp. 85-98

The first part of the article discusses the origins and development of the village Bača near Podbrdo and its interconnectedness with the social environment. The second part deals with the ethnological features of the village. Emphasis is placed on the most significant material, social and spiritual cultural elements of everyday life in Bača, which are specific to the village Bača or the region of the upper Bača valley. In the first part of the article, the author bases her findings on publications and written sources whereas the second is based mainly on material and oral sources. As field study sources containing data on generations further back in time are scarce and unreliable, the ethnological presentation is focused on the last hundred years, i.e. a period of decline for the village.

UDC 329 (497.12 Baška dolina) "1941/1945": 355.425
949.712 Baška dolina "1941/1945"

Mlakar Boris, M.A., Institute of Modern History, Kongresni trg 1,
SLO- 61000 Ljubljana

The Opponents of the Liberation Front, and the Home Guard in the Bača Valley Area

Kronika, Magazine for slovene local History, 42, No. 1, 1994, pp. 64-84

Based mainly on archive materials and also on publications, the author attempts to depict the operation of ideological and political opponents of the Liberation Front and in particular of the Communist Party in the Bača valley area. In the time before the capitulation of Italy, opposition to the Liberation Front was mainly expressed through distribution of relatively small amounts of propagandist publications and in the form of warnings against the communist danger spread by some priests, the most active of which in this respect was Peter Šorli. After the German occupation, the circumstances changed and the Home Guard was founded in the area. Their numbers, however, were few, as they managed to set up only a small garrison at Grahovo, the chief activities of which were the acquisition of military intelligence, police work and the dissemination of propaganda.

Slavko Ciglencečki
Drago Trpin
Peter Štih
Silvo Torkar
Vincenc Rajšp
Stane Granda
Damjana Fortunat Černilogar
Boris Mlakar
Nadja Valentinčič
Janez Dolenc
Metka Nusdorfer Vuksanović